

PUBLICATIONES

UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS IX. – FASCICULUS 1.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS
MISKOLC 2004

TARTALOMJEGYZÉK

DR. BESSENYEI JÓZSEF: Köszöntő	5
B. GERGELY PIROSKA: Egyetemisták és kollégisták névhasználata a XVI-XVII. században	9
HÁRSING LÁSZLÓ: Az emberség útján	17
KUBINYI ANDRÁS Adatok a Mátyás-kori királyi kancellária és az 1464. évi kancelláriai reform történetéhez	25
PÉTER KATALIN: Jobbágyság és iparosodás: az emberi tőke és a vállalkozó kedv a XVI-XVII. századi Magyarországon	59
RICHARD PRAŽAK: Az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc cseh- és morvaországi visszhangja	75
RITOÓK ZSIGMOND: Horatius és az arany középszer	81
DRAHOMÍRA ONDROVÁ: Some remarks and Reflections on the Role of the Policy of Academic Education	91
BÁTHORY ZOLTÁN: Válaszúton a magyar közoktatás	97
KABDEBÓ LÓRÁNT: A nyugati gondolkozás „hézagai” a poétikában	103
KLAUDY KINGA: Fordítástudomány az ezredfordulón	157
KULCSÁR PÉTER: Történelemszemlélet – történeti tudás – történettudomány	171
LENDVAI L. FERENC: A nemzet fogalmáról	183
CSEPELI GYÖRGY – PRAZSÁK GERGŐ: Kettős korszakváltás	193
SZILI JÓZSEF: A nemzeti irodalomtörténet tétjei	205

KÖSZÖNTŐ

DR. BESSENYEI JÓZSEF

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, dékán

Miskolc város komoly kulturális hagyományokkal rendelkezik. Többek között itt született Miskolczi Csulyak István, a neves református prédikátor, Ferenczy Sándor, a pszichoanalízis világszerte elismert alakja, Szabó Lőrinc, modernkori líránk sokoldalú géniusza, s a neveket még hosszan sorolhatnánk.

A múltban sok érdemes művelője élt és tevékenykedett itt a bölcsészeti tudományoknak, akik megpróbálták tenni is azért, hogy e városban otthonra leljenek a humaniorák. Ennek intézményi alapjai részben már korábban megteremtődtek, hiszen Miskolcon működött könyvtár, múzeum, levéltár, egy egyetem fontos segítő intézményei. Az egyetemen a 80-as években indult a társadalomtudományi képzés, és a Bölcsészkar életre hívásakor a gazdászok és a jogászok már komoly sikereket is felmutathattak – az ő itteni megtelepítésük formálta át az egykor csak a műszaki képzésre létrehozott egyetemi struktúrákat. A társadalomtudományok iránti nagy érdeklődést jól mutatta, hogy az 1990-es években, az egész ország elismerését megszerezve, lelkes lokálpatrióták magánegyetemet alapítottak, amely mindenhol idevonzotta a tanítani vágyó, máshol katedrához esetleg nem jutott tudósokat és a bölcsészképzés iránt érdeklődő fiatalok százas csoportjait.

Az egyetem akkori vezetése, látva e kezdeményezés kirobbanó sikerét, logikus továbblépésként határozta el magát a bölcsészképzés megindítására. Tudjuk, nem ment ez viták nélkül, hiszen a campuson is voltak kétkedők és óvatoskodók. Végigtekintve itt az ünneplőkön, nyugodt lélekkel kijelenthetem: nem volt igazuk. Az idő azokat igazolta, akik az egyetem jövőjét a folytonos megújulásban, új diszciplínák idegyökereztetésében látták. Hadd mondjak nekik köszönetet, minden miskolci bölcsész nevében, bátor döntésükért. Ezt követően a régió és a főváros mértékadó köreinek kétkedését kellett legyőzniük, ami a jó előkészítésnek köszönhetően gyorsan ment. Hathatós segítséget kaptunk onnan is, ahonnan erre talán nem is számítottunk: az ország szellemi elitjének soraiból egyre erősebben hallatszott a támogatók hangja, azoké, akik pontosan tudták, hogy egy város, egy régió felemelkedése nem

képzhető el a humán tudományok magas szintű művelése nélkül, azt pedig csak egy egyetemi közösség tudja megvalósítani. Hiszen hogyan ismerheti meg önmagát egy város a szociológia eredményeinek hasznosítása nélkül, hogyan tervezheti jövőjét egy közösség megnyugtató módon, ha nincs tisztában azzal, milyen múltbéli erők formálták olyanná, amilyenné lett? – hogy csak a leginkább kézenfekvő kérdéseket tegyem fel. A XX. század megmutatta, hogy nem lehet megalapozott jövője egyetlen olyan városnak sem, amelyik nem képes hasznosítani a társadalomtudományok eredményeit, nem lehet tartalmas élete annak a közösségnek – legyen az egyetemi vagy városi közösség –, amelyik nem képes megtartani körében a tudományok és művészetek művelőit.

Az egyetem és a város tehát nem díszes pántlikát tűzött a kalapja mellé, amikor a bölcsészettudományok meghonosításáról döntött, hanem az élehető, tartalmas jövő szempontjából nélkülözhetetlen döntést hozott.

A többi már rajtunk múlt, azokon, akiket az egyetem vezetése felkért a képzés megindítására. Szerencsésnek tarthatjuk magunkat, hiszen hívó szavunkra egy-egy szakma legjobbjai sereglettek a campusra, nemcsak a miskolci szellemi élet meghatározó személyiségei, hanem távolabbi vidékekről is, hogy – az indulás minden nehézségében osztozva – az első szemeszterek indításánál bábáskodjanak. Az eredmény a legmerészebb várakozásokat is felülmúlta. Egy csapásra kiépült a kar struktúrája, özönlöttek a hallgatók, egyre szorosabb kapcsolatok formálódtak a hallgatói utánpótlást biztosító középiskolákkal. Néhány év alatt nemcsak az oktatásban, hanem a tudományos kutatómunkában is felzárkóztunk a nagyobb hagyományú bölcsészkarok mellé. Természetesen az alapok lerakásakor, a struktúrák megformálásakor döntő szerephez jutottak a vezetők. Ebben is szerencsénk volt, hiszen a meghatározó szerepet játszó dékán, Kabdebó Lóránt nagy hittel, odaadással, lendülettel, ha kellett rációval, ha kellett furfanggal, „Fortuna szekerén mindig okosan ülve” igazgatta a rábízott közösséget.

És még valamiben megmutatkozik a sors kegye, tisztelt hallgatóim: ez pedig növendékeink csillapíthatatlannak tűnő érdeklődése, tudásvágya, vitakészsége. Nem véletlenül énekeljük sajátunkként Alexandriai Szent Katalin, a tudósok védőszentje, égi közbenjárója himnuszát, akiről a hagyomány úgy tartja, hogy ifjú nő létére egy vitában negyven tudóst győzött le, mégpedig az egész római Oriens legjobbait. Közbeszéd tárgya oktatói körökben, hogy a miskolci diákok mások, mint a régebben működő

bölcsészkarok tanulói: kíváncsibbak, lelkesebbek, talán komolyabbak is. Talán azért van ez, mert nehezebb anyagi körülmények között tanulnak, mint szerencsésebb régióba született társaik, talán azért, mert sokan közülük – első generációs értelmiségiek lévén – az otthoni környezetben is el kell fogadtassák pályaválasztásukat. Nekünk, oktatóknak ez a felelősségteljes magatartás erőt ad, és lelkesít. Azzal próbáljuk viszonyozni nyitottságukat, hogy nem megmunkálendő munkadarabnak, nem passzív befogadónak tekintjük őket, hanem egyenrangú társnak az oktatás folyamatában, olyan jövő kollégáknak, akire nyitott lélekkel figyelünk, aki felé őszinte érdeklődéssel fordulunk, akitől mi is sokmindent tanulunk.

Az alapítás korszaka, az első tíz év lezárult. Kilenc szakunk, a magyar, a történelem, a filozófia, az antropológia, a szociológia, a politológia, a német, az angol, s a legfiatalabb, az alkalmazott nyelvészet felkészülten várja a hallgatókat. Közben tervezzük a jövőt, amely látványos fordulatokban bizonyára nem, szívós aprómunkában viszont annál gazdagabb időszak lesz. Az eredmények, az elért színvonal megtartásának hangsúlyozása esetünkben nem a lassúbbodás elkendőzésére szolgáló szólam, hanem a komoly energiákat mozgósító megerősödés igényének deklarálása, néhány területen pedig a továbbépítkezés szándékának megmondott bejelentése. Az idegen nyelvek oktatásának magasabb szintre emelése, új szakok, köztük a nagy népszerűséget ígérő kommunikáció szak megindítása, a kétszakosság bevezetése és elterjesztésének ösztönzése, a kreditrendszer zökkenőmentes meghonosítása lesznek a közeljövő legfontosabb céljai.

Most, amikor a bölcsészképzés megindulásának tízéves fordulóját ünnepeljük, bizakodó lélekkel mondom: remélem, hogy az alapok, amelyeket leraktunk, tartósaknak bizonyulnak majd, és sok dekádra terjedő jövőnk fogja bizonyítani, hogy az új tanár- és diáknemzedékek sora nem méltatlan az alapítókhoz.

EGYETEMISTÁK ÉS KOLLÉGISTÁK NÉVHASZNÁLATA A XVI-XVIII. SZÁZADBAN

B. GERGELY PIROSKA

Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

1. Szellemi múltunk távolibb évszázadainak kiemelkedő vagy ismertebb személyiségeit azon a néven emlegetjük ma is, amely saját korukból hagyományozódott ránk. Családneveink sokféle típusát ismerve, feltűnő az az egyöntetőség, amely az egykori értelmiségi elit tagjainak családneveit jellemzi. Legtöbbjük nevében tudniillik egy *i* képzős helynév tűnik fel. Már kódexirodalmunk fordítóit, másolóit így emlegetjük: *Laskai* Demeter, *Nyújtódi* András, *Ráskai* Lea, *Sövényházi* Márta stb. A humanizmus és a reformáció kora valósággal ontja az ilyen típusú neveket, olykor latinositva, mint Janus *Pannonius* vagy *Sylvester* János, zömmel azonban magyar névalakban említve, mint a protestáns vagy katolikus egyházi irodalom művelőit, bibliafordítóit, hitvitázóit, pl. *Komjáti* Benedek, *Enyedi* György, *Károlyi* Gáspár, *Bogáti* Fazakas Miklós, *Szegedi* Gergely, *Félegyházi* Tamás, *Alvinczi* Péter, *Ozorai* Imre; aztán történetírókat és históriás énekszerzőket, pl. *Ilosvai* Selymes Péter, *Tinódi* Lantos Sebestyén, *Bencédi* Székely István, *Valkai* András; írókat és tudósokat, pl. *Heltai* Gáspár, *Pesti* Gábor, *Szenczi* Molnár Albert, *Geleji* Katona István, *Apácai* Csere János, *Baranyai* Decsi János, *Misztótfalusi* Kis Miklós, *Tsétsi* János, *Keserűi* Dajka Gábor, *Szikszai* Fabriczius Balázs. De még a XVIII. század, a felvilágosodás korának tudósainál, íróinál is találkozunk hasonló nevekkal, mint *Pápai* Páriz Ferenc, *Baróti* Szabó Dávid, *Bartzafalvi* Szabó Dávid stb.

Természetesen vannak ezekben a korokban is kivételek ez alól, e társadalmi rétegben már-már szabályosnak mondható helynévi családnév-típus alól, de viszonylag kevés az ilyen, mint pl. *Oláh* Miklós, *Bornemissza* Péter, *Méliusz* Juhász Péter, *Huszár* Gál vagy *Pázmány* Péter neve.

Tudvalevő, hogy helynévi alapszavú családnevek a társadalom bármely más rétegénél is előfordultak. Érthetően gyakoriak voltak a földbirtokos osztály körében, ahol a családi birtok helyére utaltak. A belső népmozgások: átköltözések, jobbágyszökések, menágyszökések, menkálták az előző lakóhelyre utaló nevek létrejöttét. Ezekkel a magyar személynév kutatás már eddig is bőven foglalkozott, s megállapította azt is,

hogy a helynévi alapszavú családnévtípus aránya a XVII–XVIII. századra jelentékenyen megemelkedik, s ezt egyértelműen a török hódoltság korabeli és utáni nagy népmozgással hozta kapcsolatba. Figyelmen kívül maradt viszont, hogy ugyanekkor ez a névtípus tömegesen jelentkezik a magasabb szellemi képzésben részesült értelmiség körében, melynek száma és szociális köre ez időben – mint tudjuk – rendkívül megnőtt, kiszélesedett, akár a hazai magasabb fokozatú iskolákban, kollégiumokban tanulók, akár a külföldi egyetemekre peregrináló akadémiták társadalmi megoszlását nézzük.

A magasabb képzettséget nyújtó oktatás még ma is, időben visszafelé haladva meg egyre inkább, bizonyos műveltségi centrumokhoz kötődött, amelyeknek tágabb, az egyetemek esetében nyelvterületi és országhatárokat is átlépő vonzáskörzetük volt. Ebből következett, hogy diákjaikat legfőképpen aszerint tartották számon, honnan jöttek. Ezt már a középkortól kezdve fel kellett tüntetni a beiratkozási jegyzőkönyvekben, a matrikulákban. Az iskolatörténeti kutatások során számos ilyen diák- és tanár-névanyagot tettek közzé (lásd többek közt a *Fontes Rerum Scholasticarum* sorozatot), ezek – más tanulmányok mellett – részletekbe menően megismerhetővé tették az iskolai névhasználatot is. Amit a továbbiakban erről mondani fogok, az e forrásanyagot kiaknázó kutatásaim eredménye (lásd Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*, *Fontes Rerum Scholasticarum* IV., Szeged 1992; Bura László: *Szatmári diákok 1610-1858*, *Fontes Rerum Scholasticarum* V., Szeged 1994; Dományházi Edit – Latzkovics Miklós: *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudipolitani Unitariorum 1626-1648*, *Fontes Rerum Scholasticarum* VII/1., Szeged 1997; Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848.*, Kriterion, Bukarest 1979).

2. A magasabb oktatási intézményekbe (akadémiákba, kollégiumokba) belépés tehát részleges névcserével járt együtt. A diákok előző nevéből csak a keresztnév őrződött meg (a felsőbb szintű oktatás latinnyelvűségének megfelelően ezt mindig latinositott formában tüntették fel), az eredeti családnév helyébe pedig egy másik, a diák származási helyére utaló nevet iktattak vagy ezzel egészítették ki. Pl. Matthias *Veresmarthi* Ung a groningeri egyetem diákja 1670-ben (182)*, Johannes *Lippai* a gráci, majd

* Az adatok után zárójelben a forrás lapszáma áll.

a bécsi jezsuita akadémia növendéke az 1620-as években (113), Gasparus *Miskolczy*, Miskolczy Csulyak István fia, aki 1651-ben az utrechti, 1653-ban a franekeri egyetemet látogatta (64), Bartholomeus *Bagosi* Pannonius 1557-ben a wittenbergi egyetemen akadémista (27), Johannus *Thordanus* Tr. a kolozsvári unitárius iskolából ment 1624-ben az odera-frankfurti egyetemre (113), Samuel N. *Rivulinus* (azaz Nagybányai Sámuel) 1693-ban a franekeri akadémiaán tanult (242) stb. Amint a bemutatott példákból látszik, a helynévi névrészt legtöbbször magyaros (-i képzős) formában tüntették fel, de végződését latinosíthatták is (*Thordanus*), még ritkábban a magyar helynevet latinra fordították (*Rivulinus*).

Ezek a területi származásra utaló nevek nyilvánvalóan a sokfelőlről összesereglett akadémisták közötti nyilvántartást szolgálták eredetileg, némileg hasonlatosan a diákok szintén területi alapon szerveződött *coetus*aihoz. Valószínűnek tekinthetjük azonban, hogy nemcsak írásban létező, matrikulabeli nevek voltak, hanem az egyetemi életben használhatták is őket: tanáraik, diáktársaik, sőt az egyetemi városokban is ezen a néven szólíthatták, említhették viselőiket. Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert az iskolai nevek utóélete és funkcióváltása szempontjából ennek jelentősége lesz, amint erre a továbbiakban majd rámutatok.

Az akadémisták másik része a származáshelyre mutató iskolai nevét azonban nem eredeti családneve helyett, hanem ahhoz csatolva, kétrészes formában viselte. Például (a latinosított névsorrendet és névformákat most mellőzve) *Pelsőci* Kovács János: 1698 Utrecht (145), *Vásárhelyi* Szöcs Mihály: 1635 Franeker (189), *Tiszabecsi* Nagy Gáspár: 1650-es évek eleje, Franeker, Utrecht, Oxford (64), *Bojti* Veres Gáspár: 1617 Heidelberg (62), Emericus Czaki de *Keresszeg*: 1695 Róma (48), *Bihari* Pastoris/Pap Benedek: 1620-21 Heidelberg, Wittenberg (31), *Debreceni* Hentes Mihály: 1649 Utrecht, Groningen, 1650-es évek Franeker (192) stb. Ez a névforma főleg a XVII. századtól sűrűsödik meg az akadémistáknál, de elvétve már a XVI. században is van rá példa, mégpedig egyik nevezetes korai nyelvtanírónknak, az *Orthographia Ungarica* szerzőjének: *Dévai* Bíró Mátyásnak a neve, aki a krakkói egyetemre még Matthias *de Dewa* néven iratkozott be, a wittenbergi egyetemre viszont már Matthias Bíró *de Way* néven jegyzi be (176). Nyilván hallás utáni téves bejegyzés a *Dévai* szétbontása *de Way*-ra.

A családnév teljes formájánál ritkább eset az akadémistáknál, hogy a családnév csak rövidített formában, betűnévként jelenik meg a

származáshelyi név mellett Például Andreas P. Békési: 1615 Marburg, Heidelberg (12), Michael F. *Bessenerius/Besenyei*: 1622 Odera-Frankfurt, 1624 Bréma (188), Johannes P. *Rozgonyi*: 1676 Utrecht (118), *Petrus D. Diószeginus*: 1615 Heidelberg (229), Petrus T. *Kapornai*: 1622 Odera-Frankfurt, később *Kapornai Tornatoris*, talán Tornáról származott (229). Azok az esetek világítanak rá leginkább, hogy a betűrövidítések mögött valódi családnevek állanak, amelyek egyben névcserékről árulkodnak, arról tudniillik, hogy egyesek még egyetemi éveik alatt nevet változtatnak: az első egyetemi beiratkozáskor a felvett származáshelyi néven jegyzik be őket, a következő egyetemre azonban már valódi családnéven iratkoznak be, s ez megadja betűrövidítéseik feloldását. A betűnév ugyanis családnevük kezdőbetűjével azonosítható. Például Michael P. *Balai* Ung: 1620 Heidelberg – *Pastoris*: 1621 Wittenberg (188), Johannes R. *Beszerményi* Ung.: 1674 Utrecht – *Ratz* Tr.: 1676 Franeker (134). Így biztosak lehetünk abban, hogy e betűnevek azoknál is családnévre vonatkoznak, akiknél ez a fentiekhez hasonlóan nem bizonyítható.

E névformák létét, amelyekben a származási név mellett egy másik név áll, akár teljes, akár betűneves formában, bizonyítéknak is tekinthetjük amellett, hogy a diákoknak már az iskolába lépéskor volt egy valódi családnevük, amelyet az iskolában kapott származási név nagyobbik részüknél – főleg a XVI. században – felváltott, más részüknél kiegészített. Sőt arra is van példa, hogy egyesek akadémikaként is eredeti családnevüket megőrizték, iskolai-származási név nélkül jegyezték be őket a matrikulákba. Igen érdekes, hogy ezek a diákok majdnem mind katolikus egyetemeken, a jezsuita szemináriumok valamelyikében, főleg Bécsben, Braunsbergben, Grácban, Olmücben, Rómában tanultak. *Balogh* Petrus Tr.: 1658-60 Grác (234), *Csedő (Chedio)* Michael Tr.: 1666 Bécs (197), *Kabos* Stephanus Ung 1591 Bécs (254), *Sulyok* Franciscus: 1595 Bécs (54), *Vas* Johannes Tr.: 1608 Olmüc (109), *Székely (Siculus)* Andreas 1584: Braunsberg (10). (Megjegyzem az eredeti családnevükön szereplő akadémikák közt feltűnően sok a *Székely/Siculus* és a *Szabó/Sartoris* családnév!) Közéjük tartozik Petrus *Pázmány* is, aki 1589-97 között a bécsi, római és gráci jezsuita szemináriumokban is saját családi nevén szerepel, és ennek köszönhetően ismerjük őt ma is *Pázmány* Péter néven, nem lett belőle Bihari vagy Váradi, esetleg Váradi P. Péter. A protestáns egyetemeken tanulók között viszont csak elvétve bukkanunk ilyen esetre, de ugyanakkor a katolikus egyetemeken is számosan viselnek helynévi alapszavú iskolai neveket. Úgy

látszik tehát, hogy az iskolai/származási nevek használata honos volt mind a katolikus, mind a protestáns egyetemeken, de a használat mértékében volt némi különbség köztük: általánosabb, erőteljesebb, talán kötelezőbb is lehetett a protestáns, mint a katolikus egyetemeken.

E tekintetben forrásanyagom még egy másik nem vallási, hanem etnikai jellegű, különbségre is felhívta a figyelmem. Az erdélyi akadémiták körében tudniillik a magyarok mellett igen magas volt az erdélyi szászok részaránya, 1521-ig a külföldi egyetemekre peregrinálók 60%-át, 1521-1700 között is mintegy 50%-át alkották (Szabó Miklós: „Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században”, in: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 153-165). Feldolgozott forrásom azt mutatja, hogy a szász akadémiták sokkal nagyobb részénél szerepelt az eredeti (német) családnév, mint a magyaroknál, a származásra utaló név általában ezt kiegészítette, de nem váltotta fel. Pl. Michael Rennerus Schesburgensis (Segesvári) Tr.: 1668 Strassburg (197), Petrus *Falkmannus (Felckmannus)* Coronensis (Brassói) Tr.: 1595 Heidelberg (227), Paulus *Wernerus Birthalbensis (Berethalmi)* Tr.: 1663 Strassburg (219), Valentinus *Franek Cibino (Szebeni)*: 1665 Altdorf (283) stb. Fölvethetőnek, sőt lehetségesnek tartok, legalábbis erdélyi viszonylatban, egy két irányban érvényesülő hatást. A szászok családnévhasználata egyrészt hathatott a magyaroknál is az eredeti családnévnek az iskolai névhasználatban való megőrzésére. Ez, mint láttuk, elsősorban a jezsuita szemináriumokra volt jellemző, a magyarok pedig ezek közül főleg a német (osztrák) nyelvterületen levőket látogatták, ahol az erdélyi szászokhoz hasonló névhasználati sajátságok lehettek/voltak érvényben. Másrészt erősítő hatással lehetett a három elemű: a származásnév mellett az eredeti családnevet is megőrző nevek megjelenésére, megerősödésére a magyarok körében is, bár ezek egymástól független, párhuzamos fejlődéssel is létrejöhetnek. Egymást erősítő hatásuk lehetőségét azonban nem zárhatjuk ki.

3. Hasonló iskolai névhasználat érvényesült a magasabb fokú hazai iskolákban, a kollégiumokban is. A nagyenyedi és szatmári református kollégiumok, valamint a kolozsvári unitárius ún. óvári iskola diákjainak és tanárainak a neveiről (forrásaikat lásd előbb) összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg:

Egyöntetőség mutatkozott a kollégiumok XVII-XVIII. századi iskolai névhasználatának jellegében és időbeli változásában egyaránt. A

XVII. században, de valószínűleg korábban is a helynévi alapszavú nevek csaknem kizárólagosak voltak, majd a XVIII. század második évtizedétől fokozatosan mind több diákot tüntettek fel más jellegű néven, e század közepétől pedig már ezek voltak többségben, bár a helynévi alapszavúak száma még ekkor is jelentékeny. A XIX. századi diáknévsorokból pedig el is tűnik az ún. iskolai név, a diákok változatos típusú családnevei közül a helynévi alapszavúak aránya ekkor már nem emelkedik ki.

Az iskolai használatú névformáknak itt is többféle változata volt. Legáltalánosabb a kételemű, a családnév + keresztnév együtteséhez hasonló névforma, melyben a családnév helyén a helynévi alapszavú név állt. A kollégiumok latin nyelvűségéhez igazodva a névelemek sorrendje fordított, a keresztnévek alakja is latinosított. A helynévi alapszavú név viszont a legtöbbször -i képzős magyar alakban szerepel: Balthazar *Zágoni*, Adamus *Pápai*, Basilius *Várallyai*, Josephus *Aknai*. Jóval ritkábban előfordulnak latinosított névalakok pl. Stephanus *Albensis* = Fejérvári, Martinus *Mercuriensis* = Szeredai, Szerdahelyi, Andreas *Barovius* = Baranyai.

A másik változat háromelemű: (latinus sorrendben) keresztnév + családnév + helynévi alapszavú név. A családnév megjelenhetik betűnév formában vagy teljes alakban.

A betűnév rendszerint a keresztnév és a helynévi alapszavú név közé ékelődik. A nagyenyedi és a szatmári matrikulákban kezdettől fogva jelentkezik és a teljes vizsgált időszakban jelen van pl. Samuel P. *Krizbai*, Michael Sz. *Zabolai*, Johannes V. *Dállyai*, Stephanus M. *Bekessi*, Johannes K. *Milotai*, Martinus S. *Porczalmi* stb. A diákok mellett a professzorok neve közt is megtalálható, a szatmári kollégium 1610-1749 közötti professzorainak egyharmadát ebben a névformában jegyezték fel.

A háromelemű iskolai név másik változatában az eredeti családnév teljes alakjában megjelenik. Ez a XVII. század első felében még a betűneves formánál gyérebben bukkan fel és elsősorban a professzorok nevében. A már említett szatmári professzori listában 1611-50 között a következők olvashatók: Johannes *Mihályfi Ketskeméti*, Caspar *Korotz Szepsi*, Nicolaus *Kegyés Baranyai*, Nicolaus *Lázár Szatmári*, többségben azonban itt is a betűneves és a csak helynévi alapszavú változatok vannak. De a matrikulák diáknevei közt is feltűnik ez a névforma előbb szórványosan, a XVIII. század második felében már viszonylag gyakrabban, főleg az enyedi kollégium matrikuláiban pl. Samuel *Gál Enyedí*, Johannes *Csóka Komáromi*, Stephanus *Ferenczi Dállyai*, Michael *Deső Krizbai* stb. 1740-80

között a helynévi alapszavú neveknek több mint fele már e háromelemű formában fordul elő, a helynév -i képzős formáját pedig gyakran váltja fel de prepozíciós kapcsolat. Pl. *Andreas Hamar de Karatna*, *Gabriel Györgybíró de Létzfalva*, *Georgius Eczetes de Fogaras* stb.

A szatmári kollégium diáknevei közt ellenben ez a háromelemű névforma mindvégig messze elmarad a betűneves forma mögött. Még a XVIII. századból is kevés példa idézhető innen: *Varga Losonczy*, *Török Szathmari*, *Barhász Tsengeri*, *Hajdu Szatthmari*.

Ez a névforma átmenetnek tekinthető a teljes fokú iskolai névről (helynévi alapszavú név + keresztnév) az általános névhasználati formára (családnév + keresztnév) való áttérés felé, tudniillik mindkettőnek az elemeit egyesíti magában.

4. Noha a helynévi alapszavú iskolai neveknek és a családneveknek a viszonyára az eddig mondottak már több szempontból rávilágítottak, foglaljuk össze mégis az érveket, amelyek az ellen szólnak, hogy az iskolai nevek eleve családnévnek volnának tekinthetők. Először is az iskolai nevek tömegesen abban a korban jelentkeznek, amikor már a magyar családnevek kialakulása, általánossá és öröklődővé válása – mai névtörténeti ismereteink szerint – lényegében befejeződött. Döntő bizonyítéknak tekinthető továbbá az, hogy a helynévi alapszavú nevek teljesen általános, homogén névtípusként jelentkeznek az iskolák minden diákjánál és tanáránál. Ismerve a családnevek változatos szemantikai típusait, az iskolai nevek szemantikai homogenitása is kizárja, hogy azonosítsuk őket egymással.

Továbbá nyomon követhető az a változási folyamat, amely az iskolai névhasználatban a XVII-XVIII. században végbemegy, és fokozatosan mind nagyobb teret enged a családnévnek, vele kombinálódik, majd azután fel is váltja az iskolai névhasználati formákat. Végül a családnevektől az is megkülönbözteti az iskolai neveket, hogy származásnévi motivációjuk eleven, szervesen kötődnek viselőikhez szemben a családnevekkel, amelyek öröklődésük folytán e korban már jórészt elvesztették eredeti motivációjukat.

Az iskolai név eredeti származásjelölő funkciója azonban – úgy vélem – kibővült. Idővel a tanultság, a magasabb műveltség jelzésértékével, az értelmiségi elit presztizsével telítődött, hiszen a kollégiumok végzős diákjai közül sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken, s ez

iskolai névhasználatuknak nemcsak folytonosságát, hanem még magasabb szintre emelkedését is biztosította. Az egyetemjárásból hazatérő akadémiták nagy része professzorként, rektorként ismét visszakerült a kollégiumokba vagy olykor párhuzamosan is egyházi vezető pozíciókat töltött be, tudósok, írók, koruk szellemi vezetői kerültek ki soraikból. Szellemi és társadalmi emelkedésükkel együtt emelkedett annak az eredetileg iskolai jellegű névtípusnak a tekintélye, amely tanulóéveikben, sőt esetleg értelmiségi pályájukon is elkísérte őket. Náluk az iskolai név vagy névcserével az eredeti családnév helyébe lépett vagy az iskolai névbe a családnevet is beépítő változatokban vált véglegessé. Erről tanúskodik a szatmári kollégium már fentebb említett rektorainak és professzorainak névsora, melyben 30 helynévi alapszavú kételemű név, 20 helynévi alapszavú betűneves meg 9 helynévi alapszavú és családnéves háromelemű név van. Vagyis kivétel nélkül mindnyájan megtartották tanárként is iskolai nevüket.

Folytathatnánk a sort művelődéstörténetünk e korabeli legnagyobbjaival, tudniillik Károlyi Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Apácai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Bencédi Székely István, Baranyai Decsi János, Geleji Katona István, Pápai Páriz Ferenc, Baróti Szabó Dávid stb. neve mind iskolai névből ered.

A helynévi alapszavú iskolai nevek tehát a magas műveltségű értelmiségiek rétegében családnévesülhettek és a helynévből keletkezett családnévtípus XVI-XVIII. századbeli gyarapodását – a be- és áttelepülések mellett – a leginkább táplálták. Névtörténeti és művelődéstörténeti jelentőségük egyaránt javallja, hogy jobban számon tartsuk őket.

AZ EMBERSÉG ÚTJÁN (EGY HUMANISTA ETIKAI FELFOGÁS VÁZLATA)

HÁRSING LÁSZLÓ
Miskolci Egyetem, Filozófia Tanszék

Rövid előadásomban azokat a megfontolásokat foglalom össze, amelyek *Az emberség útján* című, középiskolások számára írt etikai olvasókönyvem (Bíbor, Miskolc 2003) írása közben foglalkoztattak. Mottóul J. Maritainnek egy gondolatát választottam: „A humanizmus arra törekszik, hogy az embert igazabban emberivé tegye és megmutassa eredendő nagyságát, részesítvén őt mindabból, ami a természetben és a történelemben gazdagítja.”

Napjainkban alig használjuk ezt a szót: humánus, emberséges. Ha valakiről elismerően szólunk, kreatívnek, tehetségesnek, rátermettnek, tájékozottnak, megújulásra képesnek, nyitottnak és hasonlóknak nevezzük, vagyis olyasvalakinek, aki ebben a váratlan lehetőségeket kínáló, de kihívásokban is bővelkedő világban nemcsak eligazodni képes, de annak alakítója is tud lenni. Olyasmiről, hogy becsület, emberi tisztesség, őszinteség, szavahihetőség, hűség, ritkán ejtünk szót. Alig számít értéknek a megbízhatóság, az ígéret megtartása, az együttérzés. A hasonló pozitív erkölcsi tulajdonságokról (erényekről) többnyire csak egyházi kiadványokban olvashatunk.

Aligha vitatható, hogy manapság a felnövekvő nemzedéknek nagy szüksége van olyan erkölcsi tulajdonságokra, amelyek híján nem tudna eredményesen szembenézni a kor kihívásaival, de nem kevésbé kívánatosak azok a személyiségjegyek sem, amelyek az embert valóban emberré, emberséges emberré, vagy – Sík Sándorral szólva – „emberebb emberré” teszik. Úgy vélem, hogy manapság, amikor az ún. médiák nem átallják az erkölcsi élet alapjait mondhatni intézményesen rombolni, hangot kell adnunk az emberség eszményének. Érvekkel kell alátámasztanunk azt a meggyőződést, hogy az emberségre való hivatkozás nélkül nem adhatunk értelmet életünknek.

Az emberség útja soklépcsős és rögös út. A humanista etika arra tesz kísérletet, hogy a történetileg értelmezett emberséges ember arcélét felvázolja. Joggal merül fel bennünk azonban a kérdés, megéri-e vállalnunk az erőfeszítést, a küzdelmet e cél eléréseért. Miért kell ezt tennünk, hiszen génjeink első parancsa, hogy saját túlélésünkre törekedjünk. Önző, örömt

és élvezetet kereső lényként kezdjük életünket. Csak saját jólétünk számít, mások érdekeire való tekintet nélkül.

A társadalomba lépés a beszéd elsajátításával kezdődik, s annak felismerésével, hogy másoknak is vannak érdekeik és ezek gyakran ellentétesek saját érdekeinkkel. Az összeütközéseket csak úgy kerülhetjük el, ha tekintettel vagyunk másokra is. Kezdetét veszi életünkben vágyaink korlátozásának időszaka. Kudarcaink rávezetnek bennünket társas életünk talán legfontosabb elvének, az ún. *arany szabálynak* felismerésére: Amit nem akarsz, hogy mások cselekedjenek neked, te se cselekedd velük! Törekednünk kell az örömré, a boldogulásra, de nem szabad mások hasonló törekvéseit akadályoznunk. Ésszerű önzést parancsol a társas élet már egy 5-6 éves gyermeknek is, és ez az önmérséklet jelentős előrelépés a gyermekközösségbe mint kortárs csoportba való beilleszkedés útján.

Elérkezik az ideje a felnőttek világához való alkalmazkodásnak is. Egyre jelentősebbé válnak azok a várakozások, amelyeket a szülők, a nevelők vagy helyetteseik támasztanak arra való hivatkozással, hogy a csoport érdeke felette áll az egyén érdekének. Az ifjúnak el kell odáig jutnia, hogy mások, sőt bárki, főleg a hozzá közel állók helyébe tudja magát képzelni, és önmagát kívülről szemlélni.

Az ifjú normális esetben számos közösség és intézmény tagja (család, osztály, egyesület, baráti kör stb.), amelyek kötelességeket rónak rá, de bizonyos jogokat is biztosítanak számára. Kialakul benne a kötelesség- és jogérzet, mely mintegy belső hangként (lelkiismeretként) hol dicsérorog, hol elmarasztalólag hat. A lelkiismeret, mint egy felettes én, erkölcsi értékkel ruház fel cselekedeteket. Egyeseket erkölcsileg értékesebbnek tart, mint másokat. Egyfajta értékhierarchia alakul ki az egyre inkább felnőtté váló ifjában: tudja, hogy vannak alap- vagy életszükségleteink, melyek kielégítése nélkül nincs is esélyünk a túlélésre; vannak a társadalmi életnek értékei, mint barátság, társkapcsolat, szolidaritás stb., végül szoros értelemben vett erkölcsi értékek is, mint autonómia, szabadság, önmegvalósítás.

Az értékek közül vannak olyanok, amelyek hiányában az ember személyisége sérül és méltatlan helyzetbe kerül. Ezek az egyetemes emberi jogok, melyekről az utóbbi századokban sok szó esik. De ezek nemcsak jogok, hanem kötelességek is, hiszen a jogok érvényesülésének feltételeit meg kell teremteni – és többnyire másokra, főleg az előző nemzedékre hárul ez a feladat.

Ahhoz, hogy valaki erkölcsi személyiséggé legyen, végig kell járnia azt az utat, melynek útjelzőit röviden vázoltuk. *Felmerül a kérdés: Miért kell vállalnunk az emberség útjának végigjárását?* Csak úgy lehetünk valóban emberré, ha rálépünk az erkölcsi személyiséggé válás, vagyis az emberség útjára. *De hát mi készlet bennünket erre?*

Sokan – valószínű, hogy az emberek többsége – elkezdik ugyan, de nem járják végig ezt az utat. Megrekednek az egyéni önzés és élvezet-kultusz szintjén, jó esetben eljutnak az ésszerű önzés és a társas élet normáinak gyakorlásáig. Példamutató polgárrá azonban, aki saját javát csak a közjó szolgálatával egységben tudja elképzelni, akiről minden korlátozás nélkül elmondható, hogy talpig *ember* a szó erkölcsi értelmében, a felnövő nemzedékek csekély hányada válik. Ennek ellenére mégis meg kell ismertetni az ifjúságot az emberség útjával, hogy legalább halljon arról, milyen értékek szunnyadnak benne, s mitől fosztja meg magát, ha pusztán az önzésben és az élvezetben látja a boldogulás útját.

Sokan azt mondják, gyenge az ember, esendő lény, aki biológiai útravalójának engedelmeskedik, amikor megreked az önzés vagy a társas élet örömei fokán. Az ember biológiailag azonban nem teljesen meghatározott: a XX. század antropológusainak felismerése szerint nyitott (excentrikus) lény. Ha az erkölcs természetére választ keresünk, és egyben arra a kérdésre is, miért kell az emberség útját járnunk, szemügyre kell vennünk a sokat hangoztatott nyitottság fogalmát.

Az emberek többsége számára ez a nyitottság évezredek óta egy felsőbbrendű világ, a transzcendencia irányában való nyitottságot jelenti. A földi világ, amely időben szűkös életünk színtere, ezen ősi hit szerint nem az egyetlen. Létezik egy olyan világ is, amely túl van az evilági létén, amely értelmezi a természeti lét rendezettségét, s az emberi élet értelmét is e természetfeletti világra való hivatkozással jelöli meg. E felfogásból következik, hogy azért kell erkölcsi lénné lennünk, mert ez a szándéka velünk Istennek, az ilyen élet felel meg Isten akaratának. Honnan ismerjük meg Isten akaratát?

A vallások többsége szerint Isten kinyilvánította, kinyilatkoztatta akaratát, amelyet próféták, látókok és más kiválasztottak közvetítettek és szent iratok (könyvek) és a hagyomány tartalmaz. A vallások követői ezeknek az isteni ígéknek hallgatói, befogadói és megélői.

Mások, főleg filozófusok, úgy vélik, hogy Isten az erkölcsi törvényeket mintegy beleírta az ember természetébe, hiszen az embert,

legalábbis az emberi lelket, saját hasonlatosságára teremtette. Kant saját magáról azt mondja, hogy két jelenség töltötte el nem szűnő csodálkozással: a csillagos ég fölötte és az erkölcsi törvény benne. Egyesek szerint az emberi értelem, mások szerint az erkölcsi érzelmek csalhatatlanul közvetítik Isten akaratát, de az ember szabad akaratú lény, aki Isten parancsait meg is szegheti.

Ismét mások az ember nyitottságát nem a transzcendenciára való utalással értelmezik, hanem az ember ama képességeként fogják fel, hogy felül tudja múlni mindenkori önmagát. Az önfelülmúlásnak egy szélsőséges, de nagyhatású felfogását Nietzsche fogalmazta meg az *Übermensch* (felsőbb-ember, emberfölötti ember) tanának hirdetésével, és utasította el a valláserkölcsöt mint rabszolga- és nyájerkölsöt. Az emberi önfelülmúlás tana azonban értelmezhető a transzcendencia és a vallás elfogadásával összhangban is, akár valljuk Isten személyes létét, akár egy olyan transzcendencia-értelmezést teszünk magunkévá, mint a buddhizmus vagy a taoizmus, melyek az önfelülmúlásban a tökéletesedés és megtisztulás öncélú és a létet beteljesítő lehetőségét látják.

Végül ennek az önfelülmúlásnak van egy egészen modern, egzisztencialista értelmezése is: az önmegvalósítás. Ez abból indul ki, hogy az egyén önmaga alkotja meg önmagát, teremti meg saját lényegét, vagyis az ember az, amivé alkotja önmagát. Ez társulhat azzal a felismeréssel, hogy az önmegvalósítás a világ, főleg a társadalom alakítása is, ezért felelősségteljes tevékenység (Sartre), de azzal a súlyosan pesszimista szemlélettel is, hogy életünket hősiiesen végig kell csinálnunk még akkor is, ha olyan abszurd tevékenység végzésére kényszerülünk, mint a mítoszbeli Sziszüphosz (Camus).

Összegezve: Az emberség életét vagy azért kell vállalnunk, mert Istennek tetsző vagy üdvösséghez vezető életet ígér, vagy azért, mert önmagunk felülmúlására kínál lehetőséget. *Milyen etikát tanítsunk tehát olyan ifjak számára, akik nem kapnak vallásos nevelést?*

Ahelyett, hogy itt további elméleti fejtegetést folytatnánk, ismertetem *Az emberség útján* c. középiskolások számára írt etikai olvasókönyvem főbb témáit és felépítését.

– Válaszd az emberség útját!

Olyan döntéseket hozz, amelyek hozzájárulnak életednek nemcsak anyagilag sikeres, hanem emberséges leéléséhez is. Juss el odáig, hogy döntéseidet elsődlegesen ne külső kényszerek, a közvélemény, hanem belső indítékok határozzák meg.

– Törekedj arra, hogy ne csak jólétben, hanem boldogan is élj!

Boldogulásra csak akkor számíthatsz, ha tekintetbe veszed képességeidet, számolsz lehetőségeiddel, vágyaid valószerűek és mások iránt méltányosak. Céljaid felé önkorrektóra készen törj. Tanulj meg örülni az élet kínálta javaknak, és ha lehetséges, azokat másokkal is oszd meg.

– Légy megbízható!

Számolj azzal, hogy esendő lény vagy, aki gyakran téved, de nem ragaszkodik tévedéséhez. Szándékosan nem téveszt meg másokat. Légy önmagadhoz is őszinte. Utasítsd el az öncsalást. Lehetőleg mindig mondd igazat, de számolj azzal, hogy kíméletlen igazmondásod másokat megsebezhet. Tanulj meg hallgatni, ha ez a kisebb rossz!

– Legyen önbecsülésed!

Tégy állandó erőfeszítéseket az önmegvalósításra. Ne engedd, hogy mások eszközként kezeljenek. Gondolj arra, hogy másoknak is mindegy ugyanannyi joguk van, mint neked, de neked legalább annyi, mint másoknak.

– Élj tisztán!

A tisztaság a higiéniával kezdődik és az egészséges életmóddal folytatódik. Szexuális életedet, ha eljön az ideje, hassa át partnered szeretete és emberi méltóságának tisztelete. Az italozásnak, de főleg a drogok fogyasztásának nem lehet helye életedben!

– Törődj másokkal is!

Ha fel akarsz készülni az élet megpróbáltatásainak nemcsak elviselésére, hanem legyőzésére is, próbálj segíteni szenvedő társaidon, főleg azokon, akik kevésbé számíthatnak szüleik szerető gondoskodására. Próbáld magadat helyükbe képzelni, és olyan tanácsokat megfogalmazni, amelyek pozitív fordulat reményét ígérik. Te is kerülhetsz hasonló helyzetbe.

– Törekedj a függetlenségre!

Az önzetlenség (altruizmus) a harmonikus emberi kapcsolatok nélkülözhetetlen feltétele, de mint a pozitív emberi tulajdonságok (erények) többsége, ez is eltúlozható, ha feladod függetlenségedet és mások eszközévé

válsz. Bízz másokban, de önmagadban is. Alakíts ki önmagadról valószerű önismeretet, önképet.

– Teremts őszinte kapcsolatokat!

Tégy szert már tizenévesen barátokra. Ne csak egyre, de ne is túl sokra. Olyanokra, akikre nehéz óráidban biztosan számíthatsz. A barátság kizárja az őszinteség és jóakarát hiányát, az együttműködés álcázását, a manipulációt. Ne fogadj el olyan érvelést, hogy „Mit szólnak az emberek?” vagy „Ez a magatartás nem méltó hozzád!” stb. Igyekezz másokkal, ha nem is mindig baráti, de legalább egyenrangú kapcsolatokra.

– Tanuld meg kezelni a konfliktusokat!

Mindenekelőtt a családi összeütközéseket próbáld kerülni. Ne csak szüleid hibáit tartsd számon, hanem gondold arra is, hogy gyakran önmagadat is nehezen viseled el. A sértődékenység az összeütközések állandó forrása: próbáld leküzdeni. A mosoly és a dicséret oldják a feszültséget, ugyanígy az érdeklődés mások iránt. Kerüld az éles vitákat, és ne akarj másokat minden áron meggyőzni.

– Tekintsd a munkát eszköznek!

A munka nem szükséges rossz, hanem önmegvalósításod legfőbb eszköze. Légy szorgalmas, de ne hagyd magad kizsákmányolni. Amikor vásárolsz, gondold azokra a körülményekre, amelyek között a terméket előállították; főleg olyan esetben, ha az a harmadik világból származik.

– Tiszteld az életet!

Az élet tisztelete elsődlegesen az emberi élet kíméletét jelenti, és ennek alárendelten az állatokét és a növényekét is, feltéve, hogy nem veszélyeztetik az ember túlélését. Vallásos felfogás szerint az élet tisztelete megilleti a megfogant emberi petesejtet is, és a gyógyíthatatlan beteget sem szabad irgalomból megölni, legfeljebb szenvedését enyhítve meghalni hagyni.

– Óvd bolygónkat!

A természet ember általi leigázásának a túlélést veszélyeztető árnyoldalai máris megmutatkoznak. A jelen világhelyzetben sok mindenre lehetőségünk van, de arra már nincs, hogy a jelenlegi úton haladjunk tovább. Átfogóan kell gondolkodnunk a jövőről, és felelősséggel kell élnünk.

– Légy tisztességes még a piaccgazdaság viszonyai között is!

Sikert tisztességesen akkor érhetsz el, ha jobb vagy versenytársaidnál.

Verseny nélkül nincs sikeres gazdaság. Nem megengedhető, hogy eszközeid

pusztán jogszerűek, de erkölcstelenek legyenek. A jó üzlet és az erkölcs – legalábbis hosszabb távon – elválaszthatatlanok.

Az olvasókönyv utolsó fejezetei a következő témákkal foglalkoznak.

- Támogasd a tisztességes politikát és a demokratikus társadalmi rendet!
- Óvakodj az előítéletektől, és lépj fel ellenük!
- Ne feledd, hogy erkölcsileg a tudományos kutatás eredményei sem közömbösek!
- Gondolj arra, hogy az Európai Unió polgáraként fogsz élni!

Minden fejezet három alfejezetből áll. Ezeket rövid problémafelvetés vezet be. Ezt egy-két etikai élethelyzetet leíró olvasmány követi: ezek jórészt a mai fiatalok élethelyzeteihez hasonlóak, melyek kérdéseket sugallnak; a válaszadást egy rövid elemző fejtegetés könnyíti meg. Az alfejezetek összefoglalással zárulnak.

ADATOK A MÁTYÁS-KORI KIRÁLYI KANCELLÁRIA ÉS AZ 1464. ÉVI KANCELLÁRIAI REFORM TÖRTÉNETÉHEZ

KUBINYI ANDRÁS

ELTE, Magyar Középkori és Korájtkori Régészeti Tanszék

A középkor egyik legfontosabb államkormányzati intézményének a kancelláriát tekintik. Nem véletlenül hangzik így egy kora újkori közmondás: „A kancellária egy fejedelemnek a szíve.”¹ Ez az intézmény volt a leginkább „bürokratikus” jellegű ebben a korban, az uralkodó írásos akaratnyilvánításai csak innen juthattak ki. Vezetője, az udvari kancellár tekintélyes és befolyásos embernek számított, ezért bizonyos fokig a kancellária több volt egy egyszerű oklevélleíró szervnél.² (Itt Moraw professzort idéztem, ez utóbbi nézetére azonban még visszatérek.) Mindebből következik, hogy a hivataltörténeti irodalom mindig nagy figyelmet fordít a kancelláriák történetére. Egyet azonban meg kell jegyezni. Ez és az államnak mint intézménynek a története hosszú időn keresztül a kortárs államot és intézményeit tekintette példának. Otto Brunner ezért így fogalmazott: „Így tudatosan vagy öntudatlanul az alkotmány ideáltípusának a 19. század ’konstitúciója’, a polgári ’jogállam’ mutatkozik, amely megint csak az abszolutizmus által alkotott bürokratikus-militarista állam keretében gondolható el.”³ Nem véletlenül idéztem az előbb Moraw professzort. Ő ugyanis talán még élesebben fogalmaz. Azt akarja ugyanis bizonyítani, hogy a késő középkori közösségek megértése, különösen a király környezete esetében, „a 19. és a 20. századi absztrakt intézményi vagy bürokratikus államból van oly módon levezetve, hogy az eltorzítja a múlt realitását”.⁴

¹ Schubert, Ernst: *Einführung in die Grundprobleme der deutschen Geschichte im Spätmittelalter*, Darmstadt 1992, 200. o.

² Vö. Moraw, Peter: „Die Verwaltung des Königtums und des Reiches und ihre Rahmenbedingungen”, in *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, hg. v. Kurt G. A. Jeserich – Hans Pohl – Georg-Christoph von Unruh, Bd. I, Stuttgart 1983, 38-41. o. Uő.: *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter*, Frankfurt-Berlin 1989, 171-172. o.

³ Brunner, Otto: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter* (zweite, ergänzte Auflage), Brunn-München-Wien 1942, 126. o.

⁴ Moraw, Peter: „Personenforschung und deutsches Königtum”, *Zeitschrift für historische Forschung* 2 (1975), 9-10. o.

Winfried Eberhard a rendiség kutatásával kapcsolatban mutatta ki, hogy a régebbi német tudományra a porosz államfogalom nyomta rá a bélyegét.⁵ Még egy utolsó példa a külföldi modern szakirodalomból. A kancellárt általában a királyi (fejedelmi) udvar kancellárjának nevezték, nálunk is. Idézem Ronald G. Ascht: „Az udvar nem érdekelte a történészeket, akik a központosított kormányzat erős bürokratikus intézményeit csodálták – amelyre a 18. századi Poroszország volt az egyik fő példa, eléggé jellemző módon egy olyan monarchia, amelyben a hadsereg, nem pedig az udvar volt az állam központja.”⁶ Magyarán mondva: a korábbi történész nemzedékek saját koruk intézményeivel és hivatalaival vetették össze – olykor talán öntudatlanul – a középkoriakat.

Érthető, hogy a magyar hivatal- és közigazgatás-történészek – beleértve saját magam munkásságát is – bizonyos mértékig szintén a modern kor viszonyait látva szemük előtt, foglalkoztak témájukkal. Ez különösen jellemző a XX. század közepén nagy hatást gyakorló, Ember Győző által írt monumentális kora újkori közigazgatástörténetre.⁷ Én is, amikor 1949-ben Szentpétery Imrétől a királyi kincstartóság történetét kaptam szakdolgozati témaként, azt a kincstartói „hivatal” történeteként dolgoztam ki 1952-ben. Mivel ez az akkor készülő egyetemi tankönyv előtanulmányának is számított, annak szerzői, Elekes Lajos és Székely György is felhasználták.⁸ Számunkra azonban a késő középkori kancellária, és főként Mátyás király 1464-ben bevezetett kancelláriareformja az érdekes. Ezt röviden már Hajnik Imre⁹ és Szentpétery Imre is összefoglalták.¹⁰ A problémát és a késő középkori kancellária történetét a legrészletesebben azonban Szilágyi Loránd dolgozta fel, 1930-ban megjelent doktori

⁵ Eberhard, Winfried: „Herrscher und Stände”, in *Pipers Handbuch der politischen Ideen*, hg. v. Iring Fetscher – Herfried Münkler, Bd. 2, München–Zürich 1993, 543. o. 2. j.

⁶ Asch, Ronald G.: „Introduction. Court and household from the fifteenth to the seventeenth centuries”, in *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age, C. 1450-1650*, London 1991, 1. o.

⁷ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig* (Magyar Országos Levéltár Kiadványai III/1. k.), Budapest 1946

⁸ Kubinyi András: *A kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás haláláig* (1952). Kézírtos tankönyv-előtanulmányként a Történettudományi Intézetbe került; nyomtatásban nem adtam ki, csak egyes, átdolgozott fejezetei jelentek meg eddig.

⁹ Hajnik Imre: *A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában* (Értekezések a történeti tudományok köréből XV. k. 4. sz.), Budapest 1892, 17-18. o.

¹⁰ Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*, Budapest 1930, 162-164. o.

értekezésében.¹¹ Egy 22 éves fiatal kutató munkája ritkán okoz olyan maradandó hatást a tudományos életre, mint ez a könyvecske. Ez talán arra vezethető vissza, hogy a szerző igen gazdag és zömében kiadatlan levéltári forrásanyagot használt fel, és azt lehet mondani, hogy ebben teljességre törekedett. Az eredmény ugyanakkor iskolapéldája annak, aminek mindannyian, akik a középkorral foglalkozunk, ki vagyunk téve. A levéltári anyag hiányosan maradt fenn, és épp a kancellária esetében hiányoznak az elsődleges források, mint a kancellária ügyviteli könyvei. Így másodlagos forrásokkal dolgozunk, ez esetben főként a kancellária által kibocsátott oklevelekkel és az azokra esetleg rávezetett jegyzetekkel, ami azt jelenti, hogy csak feltevésekkel juthatunk eredményre, ezek azonban bármikor megcáfolhatók. Ez természetesen rám épp úgy vonatkozik, mint másokra. Szilágyi tézisei közel fél évszázadig a magyar tudomány megdönthetetlen köztudatának számítottak, s ez vonatkozik reám éppúgy, mint másokra – én csak fokozatosan határolódtam el tőle. Így sikerült – legalább is remélem – tisztáznom az ún. kancelláriai jegyzetek kérdését. Abból, hogy olykor az oklevelet „ad relationem NN”, azaz valaki előadására, referensségére állítottak ki, nem rekonstruálható a királyi tanács.¹²

Most ezzel és más kisebb ellenvéleményekkel nem foglalkozva, először a kancellária jellemzéséből, valamint az 1464-es reform Szilágyi által bemutatott képéből indulok ki. Szerinte a kancellária „egyszerű oklevélkiállító intézményből – a XV. század végére már nagyrészt önállóan működő, ’modern’ hivatallá lesz. E centralizáló törekvések Mátyás uralkodása alatt vehetők észre”.¹³ A királyi tanáccsal kapcsolatos korábbi – és nézetem szerint zömében helytálló – véleményekkel vitatkozva pedig egyik érve az, hogy amennyiben azok igazak lennének, „igen hátramaradottnak tűnhetnék fel az egész magyar kormányzat”.¹⁴ Idetartoznak az általa bemutatott kancelláriai ügykörök is.¹⁵ Itt tehát a bevezetésben említett, a modern hivatalszervezetet szem előtt tartó nézetekkel találkozunk.

¹¹ Szilágyi Loránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458-1526* (különlenyomat a *Turul* 1930. évi XLIV. kötetéből), Budapest 1930

¹² Kubinyi András: „Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején”, *Századok* 122 (1988), 147-164. o.

¹³ Szilágyi: i.m. 4. o.

¹⁴ Uo. 66. o. 106. j.

¹⁵ Uo. 40-60. o.

Az 1464-es reformokat rejtélyes módon nem a szövegben, hanem egy jegyzetben foglalja össze. Idézem: „A nagy kancelláriában: a) A fő- és titkos kancellárság egyesítetik. b) Az egyik fő- és titkos kancellár átveszi a kancellária tényleges vezetését. c) A kancelláriai referensek ezután csak meghatározott személyek lehetnek. d) A pecsét alá ezután már nem írnak kancelláriai jegyzetet, mint eddig, amikor azoknak inkább csak kancelláriai céljuk volt, és nem kormányzati. e) A kancellária új pecsétet kap. [...] A kis kancelláriában: a) A speciális *praesentia regia* megszűnik. b) A kis kancellária élére a *personalis praesentia locumtenens*-e kerül. c) A kis kancellária is új pecsétet kap.”¹⁶ Ehhez magyarázatul azt tehetjük hozzá, hogy elvileg létezett a nagy kancellária, amely a függő kettős pecsétet és – amennyiben volt – az aranybullát használta, s a főkancellár vezetése alatt állt. A titkos kancellár által irányított titkos kancellária a királyi titkos pecséttel pecsételt. Az uralkodó nevében a bírósági ügyekben Mátyás uralkodása elején két iroda járt el: a bírósági pecsétet alkalmazó különös jelenlét (*specialis praesentia*), amelynek az élén álló személy a különös jelenlét helytartója, vagy kancellárja címet viselte. Volt egy személyes jelenlét (*personalis praesentia*) is, ezt a titkos kancellár irányította, és a titkos pecsétet használta. Mindkét jelenléti bíróságnak, egyben irodának volt egy ítélőmestere is.¹⁷ Számunkra a jelenléti bíróság és irodája most nem lényeges, csak bizonyos vonatkozásban térünk rá vissza. Szilágyinak a kis kancelláriáról hangoztatott nézeteihez csak két dolgot fűzhetünk hozzá. A bírói pecsétet használó irodát ekkor még nem hívták kis kancelláriának¹⁸, másrészt téved Szilágyi: az új személyes jelenlét Mátyás haláláig az 1458-ban készült bírói pecsétet használta.¹⁹ Abban viszont igaza volt, hogy a két jelenléti bíróságot és irodát egyesítették, az azonban nem a különös, hanem a személyes jelenlét elnevezést kapta, de az előbbi pecsétjével erősítette meg okleveleit. Az eredetre csak az utalt, hogy ennek a bíróságnak két ítélőmestere lett.

A nagy kancellária reformját összefoglaló öt pontból a c) most érdektelen, ezzel kapcsolatos más véleményemre már utaltam. Csak annyit

¹⁶ Uo.15. o. 14. j.

¹⁷ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest 1973, 219-224, 245-254. o.

¹⁸ Uo. 249. o.

¹⁹ Kumorovitz L. Bernát: „Mátyás király pecsétjei”, *Turul* 46 (1932), 8, 16. o. 39. j. Itt cáfolja Szilágyit.

teszek hozzá, hogy a királyi oklevelek legfeljebb egy negyedén vagy harmadán található a referenst feltüntető jegyzet, egyébként pedig a „*commissio (propria) domini regis*”, azaz „a király úr (saját) parancsa” jegyzet, esetleg az uralkodó sajátkezű aláírása látható.²⁰ A d) pont esetében lényegében igaza van Szilágyinak, a kancelláriai jegyzetek eltűnnek a pecsét alól, és az oklevél jobb felső, vagy alsó részére kerülnek. Ez azonban nem azonnal történik, a kancellária monográfusa maga is idéz egy 1464. október 19-i oklevelet, ahol a pecsét alatt van a jegyzet, sőt ezt folytatja Várdai István kancellár rövidített aláírása is.²¹ A reform után több mint fél évvel a kancellária főnöke tehát maga is alkalmazta a régebbi módszert, így az újítást, ami bizonyos mértékben egyszerűsítésnek fogható fel, a gyakorlatban fokozatosan vezették be. Ugyancsak nincs nehézség az e) ponttal. Mátyást 1464. március 25-én koronázták csak meg Székesfehérvárott, addig nem volt joga örökérvényű okleveleket kiállítani, amit ugyanis csak kettős pecséttel vagy aranybullával tehetett meg. Ezért 1458-tól 1464-ig nem rendelkezhetett ilyen pecsétekkel, csak koronázása után. Egyben kicserélte a régi titkos pecsétet is.²²

Az a) és a b) pontokkal kell részletesebben foglalkoznunk. Ezek szerint a király egyesíti a fő és a titkos kancellári tisztelet, amelyet egyszerre két személyre bíz. (A reform összefoglalásából ezt kihagyta Szilágyi, bár előbb részletesen írt róla.) Várdai István kalocsai érsek és Vitéz János váradi püspök, egy év múlva esztergomi érsek kapták meg a fő- és titkos kancellárságot. A kancellária tényleges vezetését azonban Várdai egyedül látta el. Az 1470-1471 fordulóján bekövetkezett haláláig egyedül az ő neve fordul elő a kettős pecsétes oklevelek *datum per manus* (kelt NN keze által) formulában, valamint a kalocsai érsek sokszor személyesen javítja és ellenjegyzik az okleveleket. Vitéz csak társa halála után veszi át valamivel több mint fél évre a kancellária vezetését, amit nevének a *datum per manus* formulába történő bekerülése is mutat. (Tisztségét 1471-ben az általa irányított Mátyás-ellenes összeesküvés miatt veszíti el.) Szilágyi feltételezi

²⁰ Kubinyi: „Bárók”, mint 12: 157. o.

²¹ Szilágyi, mint 11: 15. o. 12. j.

²² Kubinyi András: „A Mátyás-kori államszervezet”, in Hunyadi Mátyás. *Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László, Budapest 1990, 81-97. o. Ebben a fejezetben foglaltam össze a Mátyás-kori kancellária történetét, amelyet most itt egészítek ki.

még, hogy köze volt az aranypecsétetes oklevelek kiadásához, amelyeket ő is ellenjegyzett, noha azok is Várdai kezéből keltek.²³

A kancelláriai reform Szilágyi által felvázolt lényegét korábban magam is lényegében elfogadtam, csak néhány éve, amikor Janus Pannonius és Vitéz János politikai szerepével foglalkoztam, támadtak kétségeim. Az ezt kifejtő tanulmányom egy vidéki irodalomtörténeti kiadványban jelent meg, így talán történészek előtt kevésbé ismert. Ezért ennek, témánk szempontjából lényeges részét ismertetem először.²⁴ A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Vitéz János valóban ellátta „Jo. E. W.” sziglájával a Sopron város számára kiadott, 1464. április 12-én Várdai kezéből kelt aranybullás kiváltságlevelét, viszont Pozsony 1464. május 27-én kelt hasonló oklevele biztosan a kalocsai érsekhez kapcsolódik, tehát az nem állítható, miszerint az aranypecsétetes oklevelek Vitéz hatáskörébe tartoztak volna.

A lényeg azonban nem ez. A király elsőfokú unokatestvére, Geréb István, egy 1467. július 14-én Budán kelt magánlevelében János pécsi püspököt, azaz a költő-politikust, a király titkos kancellárjának nevezi, aki számára kell kifizetni egy oklevél elkészítésért járó díjat. Mivel a szóban forgó oklevél titkos pecséttel volt megerősítve, ez valóban valószínűsíti Janus titkos kancellárságát, azt azonban nem tudjuk, hogy mióta volt az. Sok kettős-pecsétetes oklevelet ismerünk 1464. március 31 és 1465. március 2 közt, amelyen Jo. Q. vagy egyszerű Jo. szigla olvasható, olykor javításra utaló szöveggel.²⁵ Ezeket a régebbi történetírás, valamint újabban Csapodi Csaba is, Janus Pannoniusszal azonosította (Jo. Q. = Johannes Quinqueecclesiensis). Szilágyi azonban Beckensloer János pécsi prépost királyi titkárt kereste a sziglák írója alatt. Őt követte Bónis is, mivel Janus római követsége alatt is előfordul Jo. Q. Csakhogy a pécsi püspök-költő később utazott el a korábban vélt időpontnál, én pedig nem találtam a tényleges távozás után sziglákra adatot. Mivel nem néztem át a korszak összes királyi oklevelét, akadhat természetesen későbbi is. Egyelőre tehát

²³ Szilágyi: mint 11: 7. o.

²⁴ Kubinyi: „Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején”, in *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor, Pécs 2000, 7-26. o. – Uő.: „Vitéz János: a jó humanista és a rossz politikus”, sajtó alatt. Lásd az e két tanulmányban idézett forrásokat és irodalmat.

²⁵ Az általam felhasznált ilyen jellegű sziglákat idéztem az előbbi jegyzetben megadott Janus Pannonius cikkemben. Egy 1464. március 31-én kelt kettőspecsétetes oklevélen a következő szöveg látható: „emendata in cancellaria in dictione pridie. Jo. Q.”, Dl. 59506.

nem zárható ki, hogy Janus a reform első esztendejében vezető szerepet töltsön be a kancelláriában, és esetleg ez az 1467-es adat előzménye. Az, hogy hivatalos iratokban nem fordul elő a költő-politikus titkos kancellárként, többféle módon magyarázható. Az azonban tény, hogy 1467 tavasz végén ellátta a kancellári feladatokat, sőt lehet, hogy már 1464 március és 1465 március között is.

Pontosan hasonló szíglákat találunk Várdai István kezétől is, mind kettős, mind titkos pecsétetes okleveleken. A kancelláriai reform feltételezett lényege, az egységes vezetés a jelek szerint hiányzik tehát. Azt ugyan nem zárhatjuk ki, hogy Janus egyszerűen nagybátyját, a másik fő- és titkos kancellár Vitézt helyettesítette, a *datum per manus* formulákban azonban ott maradt Várdai. Janus utóda a kancelláriában úgy látszik Matucsínai Gábor lett. A király 1468. március 25-én hagyta meg János esztergomi és István kalocsai érsekeknek, fő- és titkos kancellárjainak, valamint Gábor mesternek, „udvarunk alkancellárjának” és a személyes jelenlét helytartójának, hogy egy perben hozzanak ítéletet.²⁶ Az év szeptember 28-án Mátyás egy Várdai kezéből kelt kettős pecsétetes oklevelén ugyan commissiók jegyzet van, amely azonban János pécsi püspök referensségére utal, viszont az oklevél leírásánál történt hibajavítást „G. cancellarius” szignálta. Ez csak Matucsínai lehetett, mert Handó György alkancellár akkor Rómában volt. Matucsínai szerepel a személyes jelenlét helytartójaként, a *specialis praesentia* (!) kancellárjaként, alkancellárként – az elnevezésekben nem lehet szabályt felismerni. Fő feladata tehát a bírói kancellária vezetése volt, de az előbbieket – és más adatok – alapján a nagy kancelláriában is dolgozott. Várdai utóda 1471 után lett fő- és titkos kancellárként, de kalocsai érsekként is.²⁷ Azt már Hajnik és Szentpétery is észrevették, de a későbbi kutatás nemigen vette figyelembe, hogy a fő- és titkos kancellárok mellett időnként külön titkos kancellárok működtek, akiket olykor pusztán kancellárnak címeztek.²⁸ Ez a rendszer tehát legkésőbb 1468-ra már kialakult, lehet azonban, hogy a reform kezdetétől fennállt.

²⁶ Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*, XI. k., Pest 1855, 318-319. o. A következő adatok esetében, ahol nem adok jegyzetet, újra a 24-ben idézett Janus-tanulmányomra hivatkozom.

²⁷ Bónis: mint 17: 226, 254-255. o.

²⁸ Hajnik: mint 9: 18. o. – Szentpétery: mint 10: 163. o.

Elképzelhető tehát, hogy az új típusú titkos kancellárságnak csupán helyettesítő szerepet tulajdoníthatunk, annál is inkább, mert a későbbi időben már nincs alkancellár. A reform kezdetén azonban volt: 1464-től 1466-ig Apáti Lukács egri prépost, 1466-tól 1468-ig Handó György pécsi prépost, 1468-tól 1471-ig a már említett Matucsínai. A bírói pecsét kancelláriájában ebben az időben a személyes jelenlét helytartóságát 1464-1465-ben Hangácsi Albert csanádi püspök, 1465-1466-ban István kalocsai prépost mint a személyes jelenlét alkancellárja, 1468-tól pedig – mint láttuk – Matucsínai vezette. Azonban 1470-ben újra István prépost a személynök.²⁹ Matucsínai kivételével azonban egyikünkél sem tudjuk egyelőre biztosan a nagy kancelláriában, tehát annak az arany, a kettős és a titkos pecséttel megerősített okleveleinél, közreműködésüket kimutatni. Pedig voltak még mások, valamilyen irányító szerepet játszó személyek a kancellárokon kívül a kancelláriában. A nagy kancellária oklevelein ugyanis szórványosan találunk „lecta” jegyzeteket, amelyek a szöveg összeolvasására utalnak. Várdai, Vitéz vagy „Jo. Q.” szigláikra általában nem szokták a „lecta” szót odaírni. Ilyen „lecta” jegyzetet írt pl. 1464-ben egy bizonyos „G”³⁰, aki természetesen lehetett a későbbi alkancellár Handó, esetleg Matucsínai, továbbá egy bizonyos „B”³¹, 1470–1471 fordulóján pedig többször egy „M” sziglát alkalmazó személy alkalmazta a *lectát*.³² Az ő esetében, bár nevét ma sem tudjuk, további pályája ismert: 1472–1473-ban a kancellária *conservator*a, azaz ő vezeti rá a *registrata* jeleket az oklevelekre, ami a királyi könyvekbe való bevezetést igazolja. Ekkor már Matucsínai az egyik fő- és titkos kancellár, nyilván ő nevezte ki, az ő embere lehetett. A „lecta”

²⁹ Szilágyi: mint 11: 11, 96. o. – Bónis: mint 17: 225-226, 254-255. o. Továbbá 1470. december 19-én a király bírói parancsa István bíboros kalocsai és János esztergomi érsek fő- és titkos kancellároknak, István kalocsai prépostnak, a személyes jelenlét helytartójának, valamint a nádornak és az országbírónak szól. (Kassa város titkos levéltára, J. Miscellanea 4. sz.)

³⁰ Pl. 1464. augusztus 24, Dl. 15675.

³¹ Pl. 1464. december 21, Dl. 15582.

³² Pl. 1470. december 3, Dl. 88516. Ez kettős pecsétes oklevél volt. Titkos pecsétes okleveleken pl.: 1470. december 31, 1471. március 10. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Bd. VI., hg. v. Gustav Gündisch, unter Mitwirkung von Herta Gündisch, Gernot Nussbächer und Konrad G. Gündisch, Bukarest 1981, 476, 481, 482, 483. Majd 1471. március 11-én újra kettős pecsétes oklevélen találjuk meg. Ezt – Várdai halála után – Vitéz János adta ki főkancellárként. (Uo. 484* o.) A méltóságsorban már Matucsínai szerepel választott kalocsai érsekként (a főkancellárságot majd csak a Vitéz-összeesküvés után kapja meg).

jegyzet különben inkább a bírói kancelláriában volt szokásos. Így nem nagyon valószínű, hogy a fő- és titkos kancellárok mellett működő kancellárok, akár használták a „titkos” jelzõt, akár nem, csak helyettesnek tekinthetők, bár ez teljesen ki sem zárható.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a kancellária vezetői közti személyi kapcsolatokat sem. A „reform” udvari fő- és titkos kancellárja, Várdai István életét Udvardy József egykori csanádi püspök dolgozta fel a középkori kalocsai érsekekről írt kitűnő könyvében.³³ A tekintélyes, Felső-Tisza-vidéki, Gutkeled nemzetségből származó nemes család sarja 1420 táján születhetett, I. Ulászló 1441-ben váradi kanonoknak nevezte ki (1442-től Vitéz János a káptalan prépostja!), 1444-ben kezdte egyetemi tanulmányait, s tanult Krakkóban, Bécsben, Padovában, végül Ferrarában, majd visszamenve Padovába, ott szerzett kánonjogi doktorátust. Magyarországra hazatérve különböző egyházi javadalmakat, a végén az eгри prépostságot szerezte meg. V. László szolgálatában állott 1452 vége óta, 1453. novemberében sikerült elérnie Vitéz János, akkori titkos kancellár segítségével a külföldön tartózkodó király német tanácsával (!), hogy unokatestvérét, Várdai Miklóst kinevezzék főkincstartóvá. Így a család a bárók közé került. V. László 1456. május 1-én Várdai Istvánt titkos alkancellárrá tette meg. Vitéznek addig két helyettese volt: Bárius Miklós és a személyes jelenlét bíróságát vezető Hangácsi Albert. Bárius még 1456-ban valamikor titkos kancellári kinevezést kapott. Az év őszén a kalocsai és a bácsi káptalan a király jelölésére megválasztotta Várdait az egyesített egyházmegye érsekének, majd 1457. február 25-én a pápa is kinevezte. Ekkor már ő is titkos kancellár volt. Bekövetkezett az a különös helyzet, hogy egyszerre hárman, Vitéz, Bárius és Várdai viselték a kancellári címet. Azt viszont nem tudjuk, hogy ez a rendszer hogyan működött.³⁴ Vitézt rövidesen – Hunyadi László kivégzésével egy időben – elfogták, s egy időre Szécsi bíboros primás őrizetébe adták, így elvesztette titkos kancellárságát, amit szabadon bocsátása után sem kapott vissza. Két titkos kancellár maradt tehát.

Az új kalocsai érsek V. László híve maradt, aki 1457. őszén egy magyar-osztrák-cseh követség élén, amelyhez még magyar részről Pálóci

³³ Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.), Köln 1991, 294-321. o.

³⁴ Erre az imént idézett Udvardy-tanulmányon kívül ld. Kubinyi: „Vitéz János, a jó humanista...” mint 24.

László országbíró is tartozott, Franciaországba küldte, hogy megkérjék a király számára Magdolna francia királyi hercegnő kezét.³⁵ Kinn értesültek a király halálhíréről, és így az ara nélkül kellett hazajönniük. Annyit tudunk, hogy 1458. február 15-én és 16-án Várdai és Pálóci Passauban tartózkodtak.³⁶ Nem vehettek részt tehát a királyválasztásban. Emiatt, valamint 1457-es, V. László melletti kiállása következtében nem lenne megmagyarázhatatlan, ha a király bizalmatlan lett volna a kalocsai érsek iránt. Kétségtelen, hogy noha hazaérkezése után egy ideig Budán maradt, 1458 további folyamán egyházmegyéjében találkozunk vele. Aladár öccse azonban 1458 végén királyi pohárnokmesterként, tehát az „igazi bárók” egyikeként tűnik fel, de ő legkésőbb 1459 őszétől már nincs életben.³⁷ Talán a király akarta lekenyerezni a Várdaiakat: 1459. február 10-én az érsek a prelátsokkal és bárókkal együtt hűséget fogad Mátyásnak, szeptember 9-én tagja a királlyal kibékülő nagybátyját, Szilágyi Mihályt fogadó küldöttségnek, azonban 1462 tavaszáig nem nagyon tudjuk kimutatni az országos politikai életben. A király 1461 pünkösdje, május 24-e előtt néhány nappal ugyan a király oklevelet bocsát ki István kalocsai érsek *relatio*jára, azonban a május 22-i királyi tanácsülés résztvevői között nincs megnevezve. Az, hogy 1461. augusztus 3-án Újlaki Miklós macsói bánnal együtt mozgósítást rendelt el Baranya megyének, teljesen érthető, a déli országrész egyik legnagyobb birtokosának érdeke volt a török elleni védekezés ügye.³⁸

Az 1464-es „reform” idején szerepet kapott kancelláriai vezetők pályáját nézve furcsa képet látunk. A két udvari fő- és titkos kancellár éveken keresztül dolgozott együtt a titkos kancelláriában. Janus Pannonius unokaöccse volt ugyan Vitéznek, de Várdaival nem mutatható ki közvetlen kapcsolat. Viszont mindketten, és részben egy időben, Ferrarában és

³⁵ Csernus Sándor: „Zsigmond és a Hunyadiak a középkori francia történetírásban”, *Századok* 132 (1998), 117. o.

³⁶ Ld. alább Várdai tartózkodási helyeit.

³⁷ Engel Pál: Magyar Középkori Adattár. Középkori magyar genealógia. Arcanum Digitéka (Várdai család).

³⁸ Kubinyi: „Bárók”, mint 12: 197. o. (1459-re). Uo. adat az 1461-es tanácsülésre is. Várdai relatiója: *A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára*, sajtó alá rendezi Géresi Kálmán, II. k., Budapest 1889, 336. o. Augusztus 3: Df. 260375.

Padovában tanultak, így feltétlenül ismerték egymást.³⁹ A későbbi kalocsai érsek 1450. augusztus 29-én Padovában tartott doktorátusán viszont ott volt Bárius Miklós egri prépost, aki különben ugyanott doktorált október 19-én.⁴⁰ A két, egy időben titkos alkancellári és kancellári tisztet betöltő úr tehát régi diáktárs volt, e mellett Várdai kapta meg a Bárius pécsi püspöki kinevezésével megürült egri prépostságot is. Talán az sem véletlen, hogy az 1464-ben kinevezett első alkancellár, Apáti Lukács is egri préposti tisztet töltött be. Ez utóbbit, mint láttuk, Handó György pécsi prépost követte az alkancellárságban. (Később Várdai második utóda a kalocsai érseki széken, valamint szintén fő- és titkos kancellár.) Janus emberének is lehetne tekinteni, hiszen az volt a pécsi püspök. Azonban – mily különös véletlen – Ferrarában ő is egy időben tanult Várdaival és Janusszal.⁴¹ Láttuk, hogy Hangácsi Albert alkancellár volt Várdaival és Báriusszal együtt, majd 1464-ben a személyes jelenlét helytartóságát, azaz a bírói pecsétet vette át. Ezek után, azt hiszem, nem érdektelen, hogy ő is Padovában tanult: 1449-ből van erre adat.⁴² Utóda, István kalocsai prépost, a személyes jelenlét alkancellárja, teljesen nyilvánvalóan érseke embere volt: 1468-ban az érsek kalocsai helynökeként is kimutatható,⁴³ ami azt mutatja, hogy egyházi vonalon is Várdai helyetteseként működött. Matucsinaiban esetében nehéz kapcsolatot kimutatni. Családja Baranya megye déli részén birtokolt, de eredetileg Szatmárban is voltak birtokaik.⁴⁴ Mint láttuk, Várdai intézkedett az érsekségével szomszédos Baranya megyében, családi birtokai pedig a Felső-Tisza vidékére estek, így vélelmezhető valami személyes kapcsolat az érsek és későbbi utóda közt. Neve először 1461-ben egy ügyvédvalló oklevélben maradt fenn, ahol világi és egyházi személyek között „Mathacznai” Gábor mestert is felsorolják.⁴⁵ Mivel egyetemre nem járt,

³⁹ Huszti József: *Janus Pannonius*, Pécs 1931, 313. o. 18. j. Huszti úgy véli, hogy nem lehetett szorosabb kapcsolat a két ferrarai diák közt, mert Várdai onnan írt leveleiben nem számol be róla. Ez azonban nem lényeges bizonyíték.

⁴⁰ Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai 1264-1864*, Budapest 1915, 9. o.

⁴¹ Uő.: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864* (Olaszországi magyar emlékek III.), Budapest 1941, 337-339. o.

⁴² Uo., 158-159. o.

⁴³ Udvardy: mint 33: 315. o.

⁴⁴ Uo. 322-327. o. Itt foglalja össze röviden Matucsinaiban életrajzát.

⁴⁵ Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289-1556*, I. k. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/17. k.), Budapest 1990, 1603. sz.

pappá pedig még 1470-ben sem volt felszentelve, a mester cím valószínűleg kancelláriai jegyzőségére utal. Bácsi olvasókanonok lett 1470-ben. A valószínű az, hogy Várdai tehetséges kancelláriai hivatalnokként, akit feltehetően régen ismert, támogatta Matucsinait.

Úgy tűnik tehát, hogy 1464-ben egymást régóta ismerő emberek egy csoportja vette át a kancellária irányítását. Egyes számban használom a kancellária szót, mert annak ellenére, hogy a bírói kancelláriának külön pecsétje volt, annak a vezetői is ehhez a csoporthoz tartoztak. Esetleg az első személynök, Hangácsi, számítható kivételnek, hiszen ő a személyes jelenlét kancellárja címmel is előfordul, ami, tekintve püspöki rangját és addigi politikai szerepét, érthető is, viszont nem változtat a tényen, hogy Várdai diáktársa volt. Mindez azt mutatja, hogy teljesen nem valósult meg a nagy és a bírói kancellária különválasztása, ahogy azt pl. Bónis gondolta. A királynak a nagybírának küldött parancslevelei változatlanul a fő- és titkos kancellárokat nevezik meg a személynök előtt, ez azonban talán mégsem volt pusztán fikció.⁴⁶ Ezzel kapcsolatban kell szólni arról, hogy 1464-ben egyesítették-e a nagy és a titkos kancelláriákat. Szilágyi, mint láttuk, helyesen csak a fő- és a titkos kancellári tisztek egyesítéséről szólt. Bónis viszont rámutatott, hogy mivel 1464-ig nem volt Mátyásnak nagypecsétje (kettős pecsétje), a nagy kancellária nem létezhetett, noha főkancellár működött Szécsi bíboros primás személyében.⁴⁷ Ez igaz is, viszont a főkancellár alá tartozott a reformig a bírói pecsétet használó különös jelenlét bírósága, s ezért nem véletlen, hogy ebben az időben a későbbinél jóval többször adtak ki nem bírói ügyekben is királyi okleveleket a bírói pecséttel megerősítve. Addig a nagy kancellária, illetve 1458 és 1464 közt a különös jelenlét jobban függött a királyi tanácstól, mint az attól független titkos kancellária, a reform után az egész kancellária bizonyos mértékben a királyi tanács, azaz a főpapok és bárók testülete ellenőrzése alá került. Már 1977-ben a reformot a koronázáskor a király és az urak közti kompromisszumként fogtam fel: a kancellária részben kicsúszott az uralkodó kezéből, viszont szabad kezét kapott a pénzügyigazgatásban, így került sor a kincstári reformra.⁴⁸ Ehhez csak azt tehetem hozzá, hogy a király a kancelláriát,

⁴⁶ Bónis: mint 17: 254-255. o.

⁴⁷ Uo. 221. o.

⁴⁸ Kubinyi András: „A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötte)”, *Levélári Közlemények* 48-49 (1977), 75-78. o. Megjegyzem, hogy

beleértve annak bírói osztályát, egy baráti, a király által megbízhatónak tartott klikk kezére adta.

Hozzá kell tennünk, hogy a kancellária szervezetében nem történt semmi olyan, amelynek ne lett volna már előzménye. Már Bónis is rámutatott arra, hogy korábban több évtizedig ugyanaz a személy volt fő- és titkos kancellár, 1440 és 1445 közt pedig maga a kancellária is egységes volt.⁴⁹ Azt is láttuk, hogy korábban is előfordult, hogy egyszerre többen, köztük maga Vitéz és Várdai, egyszerre viselte ugyanezt a tiszteletet. Vitéz ismerte a korábbi rendszereket is, lényegében ahhoz tértek vissza. Itt kell visszautalni arra is, hogy a kancellária mennyiben volt valóban hivatal, és mennyiben csak oklevélleíró segédhivatal. Noha Moraw professzor szerint, mint láttuk, a kancellária több volt egy oklevélleíró szervnél, nézetem szerint ez nem áll. A hatalom a kancellárok kezében volt, hiszen ők pecsételték meg az okleveleket, általában ők vezették rá azokat a kancelláriai jegyzeteket, ezért nevüket az általuk megpecsételt okleveleken nem szokták referensként feltüntetni. Ők mindvégig a királyi udvar kancellárjának számítottak, ami a királyi udvar nagy szerepét igazolja. A szakirodalomban nagyon kiemelt, de 1464-ben még épphogy előforduló titkárokat soha sem nevezik sem a kancellária, sem az udvar titkárainak, hanem királyinak. Ők tehát szervezetileg nem tartoztak a kancelláriához, hanem mint az uralkodó írástudó és művelt tanácsosai legfeljebb kiegészítettek ott olykor – 1464-ből még ezt sem tudjuk igazolni.⁵⁰ Mindebből az következne, hogy a fő- és titkos kancellároknak állandóan a király környezetében kellett tartózkodniuk, esetleges eltávozásuk esetén pedig vagy helyetteseiknek adták át a pecsétet, vagy pedig a király valamelyik más pecséttel erősítette meg az okleveleket. Mátyás alatt számolhatunk így a gyűrűspecséttel, vagy pedig egy 1468 és 1473 között használt kisebb titkos pecséttel (a későbbi pecsétekről most nem szólok).⁵¹ Ezek mellett kialakulhattak külön irodák is. Bonfini úgy tudta, hogy a két fő- és titkos kancellár, Várdai és Vitéz úgy osztotta meg egymás közt a feladatokat, hogy

azóta egyes kérdésekben, így Vitéz János szerepének értékelésében módosítottam álláspontomon. Vö. fenn, 24.

⁴⁹ Bónis: mint 17: 224. o.

⁵⁰ Kubinyi: mint 22 és 24. – Uő: „A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt. Akadémiai székfoglaló értekezés”, sajtó alatt.

⁵¹ Kubinyi: mint 22: 89-90. o.

az egyik félévben az egyik, a másikban a másik kancellárkodott.⁵² Ezt nehéz elfogadni, hiszen a *datum per manus* formulák mindig Várdait említik, az ő sziglái sok oklevélen fordulnak elő, Vitézén pedig eddigi tudomásom szerint csak egyen. Várdai szigláit épp úgy megtaláljuk függő kettős, mint titkos pecsét alatt kiállított okleveleken.⁵³ Bizonyos mértékben esetleg változást tételezhetünk fel az akkor már bíboros főkancellár halála előtti hónapokban. Egy 1470. november 27-én kelt kettős pecsétetes oklevelen olvasható a következő: „c. pr. d. r. S. cardinalis Colocensis”. Van „lecta” jel is: „M. L.”⁵⁴ A bíboros tehát szabályszerűen maga vezette rá a királyi parancsra utaló jegyzetet. Ezzel szemben egy december 17-én Budán kelt és függő titkos pecséttel ellátott oklevélen István kalocsai érsek relatiós jegyzetben szerepel, ami arra utalhat, hogy noha a főkancellár Budán tartózkodik, a titkos pecsét nincs nála.⁵⁵

A kancelláriáról alkotott képem megváltoztatásához erősen hozzájárult két ügy, amelyeket korábbi tanulmányomban részletesen tárgyaltam. A pozsonyi aranybulla története az egyik. Ez 1464. május 27-én kelt. Ezzel szemben Várdai szeptember 14-én ír István budai plébánosnak, hogy adja át a pozsonyiaknak az oklevelet, valamint egy másikat a Szentgyörgyi grófoknak. A plébános pedig Bécsből közölte október 22-én a pozsonyiaknak, hogy plébániája hitszónoka vagy kórusmestere fogja átadni. Az 1465. december 20-án meghalt Aloth István budai plébános (egyben kamarcsai főesperes a zágrábi káptalanban) Cillei Ulrik, majd V. László – feltehetően ausztriai – kancellárja volt,⁵⁶ aki mint ilyen Várdaiékkal nyilván jó kapcsolatban lehetett. Arra nincs adat, hogy ekkor a magyar kancelláriában dolgozott volna, úgyhogy mintegy baráti segítséget nyújtott Várdainak. (Az ügy háttérében az oklevél elkészítéséért járó díj kifizetése volt.) A másik ügy talán még tanulságosabb: 1469. április 25-én Olmützben kelt Mátyás király három, titkos pecséttel és királyi commissió jegyzettel ellátott, a hét szász szék javára kiadott oklevele. Május 17-én Nagyszében város megbízottja Budáról számol be arról városának, hogy sikerült a királynál kijárnia az okleveleket, de a kancellár nem adja ki, amíg ki nem

⁵² Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. Iosephus Fögel – Béla Iványi – Ladislaus Juhász, IV., Budapest 1941, 18. o.

⁵³ Lásd rá példákat a 24. jegyzetben idézett tanulmányaimban, ill. alább, Várdai tartózkodási helyei felsorolásában.

⁵⁴ Dl. 38867. Az M.L. sziglát nem tudjuk feloldani.

⁵⁵ Dl. 17098.

⁵⁶ Bónis: mint 17: 213. o. 60. j.

fizetik.⁵⁷ Ebből az következik, hogy a kancellár nem volt a királlyal Morvaországban. Azt viszont nem tudjuk, hogy az okleveleket Olmützben pecsételték-e meg, de a kancellár nélkül nem adhatták ki, vagy pedig – és ez a valószínűbb – a pecsételéssel várni kellett, míg megtalálták a kancellárt. Sajnos, nem tudjuk, hogy Várdai akkor Budán volt-e, valószínűbb azonban, hogy Matucsinairól van szó. (Várdai mégis főkancellár, sőt bíboros, így nem valószínű, hogy egyszerűen kancellárnak nevezzék.) Az oklevélkeltezők nehézségére azonban hasznos az adat.

Talán egy másik módszerrel valamivel többet tudhatunk meg. Rekonstruálni kell a kalocsai érsek és főkancellár tartózkodási helyeit: mikor és mennyi ideig mutatható ki a király környezetében, látta el hivatali kötelezettségeit, távolléte alatt pedig hogyan működött a kancellária. Ez lényegében a középkori történetírásban már régen ismert itinerárium-kutatást jelenti, amelyre Magyarországon a nemzetközi irodalomra is hivatkozva Engel Pál nyújtott szép példát.⁵⁸ Egy uralkodó esetében viszonylag teljes itineráriumot készíthetünk, más középkori személyiségekre már nehezebben. Ez még a nagybírók esetében is szinte lehetetlen, hiszen az ítélőmesterek akkor is állíthattak ki uruk nevében és pecsétjével okleveleket, ha az nem volt jelen. Várdai esetében szerencsés helyzetben vagyunk: a Zichy család levéltára megőrizte levelezését. Az érsek ugyanis távolból, levelekkel igazgatta kisvárdai uradalmát. Ezekon kívül is maradtak fenn levelei, amelyeket vagy egyedül, vagy másokkal közösen írt. Számítani kell arra, hogy más oklevéladók kiadványaiban is utalnak jelenlétére, valamint ez utóbbit igazolja az is, ha saját kezűleg szignált egy keltezett királyi oklevelet. Ezeknek természetesen nem ugyanaz a forrásértéke, mint saját leveleinek, benyomásunk szerint azonban a fennmaradt oklevelek között nincs olyan, amelyek helymegjelölésének idejét kétségbe lehetne vonni. Így Várdai itineráriumát ugyan nem állapíthatjuk meg, elegendő adattal rendelkezünk mégis, hogy legfontosabb tartózkodási helyeit, és részben ezek időtartalmát rekonstruálhassuk. Megjegyzem, hogy a teljes levéltári anyagot nem néztem át, úgyhogy kiegészítések lehetségesek. A tartózkodási helyek vizsgálata egyben arra is adhat támpontot, hogy milyen mértékben tudott főpásztori kötelezettségeinek eleget tenni.

⁵⁷ Kubinyi: „Vitéz János és Janus Pannonius”, mint 24: 14-15. o. Itt részletesebben ismertetem a fenti két ügyet.

⁵⁸ Engel Pál: „Hunyadi János kormányzó itineráriuma 1446-1452”, *Századok* 118 (1984), 974-997. o.

Csak a Mátyás trónralépése és Várdai halála közti időszakot figyelembe véve 79 tartózkodási helyre utaló adatot találtam, ami más hasonló szerepet betöltő korabeli úrhoz képest eléggé magas szám. Igaz, vannak köztük hosszabb időszakok, amikor nem tudjuk, hogy épp hol volt a kalocsai érsek, máskor meg egymás követő napokra vonatkoznak adataink. A 79 adatból 52 Várdai saját kiadványa. Mielőtt azonban ezeket tárgyalnánk, vissza kell térnünk az érsek életpályája ismertetésére, amelyet 1461-nél hagytunk abba. Bár 1461. december 15-én Budán tartózkodott Várdai, a december 24-én tartott királyi tanácsban nem jelent meg.⁵⁹ Ott volt viszont 1462. május 6-án a Vácott tartott tanácsülésen, majd a május végi budai országgyűlésen azon országnagyok közé tartozott, akik kezességet vállaltak azért, hogy Mátyás többé nem vet ki adót. Ezt az adót a III. Frigyes császárnál lévő korona visszaváltására szavazták meg.⁶⁰ Június 7-én még a fővárosban tartózkodott, amikor a király az ő kérésére felmenti Kisvárdát a kamara haszna adó fizetése alól. Vagy ebben az időben, vagy – és ez a valószínűbb – épp ezt megelőzőleg került sor arra a különös tervre, amellyel Mátyás rendezni akarta Szlavónia ügyeit és a zágrábi püspökség zavaros helyzetét. (Itt két kinevezett püspök, Csupor Demeter és Debrentei Tamás állt egymással szemben.) A király Vitéz Jánost akarta Váradról áthelyezni Zágrábba, egyben a kalocsai érsekséget is neki akarta adni. Várdai kárpótlásul a váradi püspökséget kapta volna, érseki címe érintetlenül hagyásával. A kalocsai érsek ebbe nem ment bele, viszont támogatta Vitézt a zágrábi rendcsinálásban, aki váradi püspök maradt.⁶¹ Rövidesen mozgósításra került sor a török ellen: 1463. május 18-án Bátmonostorban békült ki az ott táborozó király és Vitovec szlavón bán. Az egyházmegyéje területén tartott királyi tanácsi ülésen nyilvánvalóan megjelent Várdai érsek is.⁶² Úgy látszik, ez év tavaszán került vissza a király kegyébe, aki utóbb a III. Frigyeszel a koronáról tárgyaló követség tagjává jelölte.

Az akkor a császár kezén levő Sopron várossal 1463. április 19-én már közölte Ulrich von Grafenegg, hogy a kalocsai és a váradi püspökök, Újlaki vajda és Pálóci László oda utaznak a császárral tárgyalni. Június 10-

⁵⁹ Az érsek tartózkodási helyeire lásd a függelékét. A tanácsülésre Kubinyi: „Bárók”, mint 22: 197. o.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Kubinyi: „Vitéz János és Janus Pannonius”, mint, 24: 9-10. o. – Pálosfalvi Tamás: „Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon”, *Századok* 135 (2001), 461-463. o.

⁶² Uo. 459-460. o.

én pedig maga a császár utasította Sopront, hogy engedjék be a magyar követséget: István kalocsai érseket, János váradi püspököt, Újlaki Miklós vajdát, Pálóci Lászlót és Szapolyai Imre főkincstartót, esetleg Ostfi Ferencet.⁶³ Mind a császár Bécsújhelyen, mind a Várdai vezette magyar küldöttség Sopronban 1463. július 19-én adta ki a bécsújhelyi tárgyalásokon megfogalmazott egyezményt, amely lehetővé tette a korona és Sopron város visszaadását Magyarországnak.⁶⁴ A király boszniai hadjárata idején, 1463 őszén és telén először az uralkodót kísérte, majd Zágrábból biztosította a hátszágot, végül a székesfehérvári koronázás alkalmából megtörtént a már részletesen elemzett fő- és titkos kancellári kinevezése. Együtt ment fel Mátyással Budára, majd elkísérte újabb boszniai hadjáratára.⁶⁵

Nincs nyom arra, hogy résztvett volna a király felvidéki és csehországi hadjárataiban. Érdekes viszont az 1467-es erdélyi lázadás leverése idején játszott szerepe. Egy Velencébe 1467. szeptember 16-án érkezett raguzai hír szerint a Mátyás ellen kitört lázadásban a kalocsai püspök is részt vett.⁶⁶ Ezt semmi sem bizonyítja, igaz, budai tartózkodása sem mutatható ki. Később, a lázadás erdélyi része leverése után, amikor a király Moldovába tört be, Magyar Balázssal együtt csapatokkal november elején Debrecenbe érkezett. Az év végén pedig Vitézzel, Janus Pannoniusszal és más urakkal együtt Nagyváradon várt a királyra. Feltűnő, hogy a kancellária három vezetője közül egyik sem tartózkodott az uralkodó környezetében. A nagyváradi tartózkodást használta ki arra, hogy hazamenjen Szabolcsba, 1468. január 9-én Szakolyban egyezséget kötött Kállai Lökös Jánossal. A király nevében a bírói pecséttel megerősített oklevelet a személyes jelenlét helytartója adta ki valójában, ez lehetett épp úgy István kalocsai prépost, mint utóda, Matucsinai is, ugyanis nem tudjuk, hogy mikor váltották egymást.⁶⁷

Röviden áttekintettük a kalocsai érsek élete sorsfordulóit, most le kell vonnunk a tartózkodási helyekből a tanulságokat. A 79 ezt megadó adatból a legtöbb: 23 Budára vonatkozik. Ezt követi Bács 13, Kalocsa 7, Pétervárad 5, Székesfehérvár 4, Apáti 3 keltezéssel. Hat helységben kétszer

⁶³ Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története* I/5. k., Sopron 1926, 65-66, 69. o.

⁶⁴ Nehring, Karl: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum Hunyadis- und Habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München 1975, 202-209. o.

⁶⁵ Lásd a függelékben, tartózkodási helyeinél.

⁶⁶ *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458-1490*, II. k. (Magyar Történelmi Emlékek IV/2. k.), Budapest 1877, 68. o.

⁶⁷ Lásd a függelékben idézett adatokat.

fordult meg: Passau, Hontoka, Újlak, Hájszentlőrinc, Sopron és Zágráb. (Elképzelhető, hogy az első soproni tartózkodás napján Bécsújhelyben is volt, amelyet külön nem említek, noha biztosan ott tárgyalt a császárral.) Egyetlen tartózkodási adat 12 helysége maradt fenn: Bátmonostor, Vác, Kő, Dombó, Mohács, Zvornik, Szentistván, Zseblye, Debrecen, Nagyvárad, Szakoly és Pozsony. Ezek közül hat a kalocsai érsekség birtoka lévén, az egyházmegye feje tehát otthon volt. Ezekben, azaz Bácsott, Kalocsán, Péterváradon, Apátin, Hantokán, Szentistvánon és Zseblyén összesen 30 alkalommal mutatható ki Várdai, ami azt mutatja, hogy 42,1 % azon helységek aránya, amelyek birtokosa volt.

Kissé más lesz a kép, ha az egy helyen hosszabb ideig kimutatható tartózkodásait állítjuk össze, illetve, ha ezeket egybevetjük a király itineráriumával.⁶⁸ Várdai e szerint február végén, vagy március elején érkezett haza 1458-ban külföldről, március végén biztosan Budán volt. Az év folyamán csak két adat maradt fenn, mindkettő szerint egyházmegyéjében tartózkodott. Nem igazolható, de ki sem zárható, hogy megjelent az 1458-1459 fordulóján tartott szegedi országgyűlésen. Ugyan 1459 februárban megjelent azon a gyűlésen, ahol a főpapok és főurak kinyilvánították a király iránti hűségüket, utána azonban hazament. Április 16-án ugyanis Mátyás levélben utasította Budáról, hogy küldje el pecsétjét, mert a pápai legátus szerint minden a királytól a pápának küldött levelet négy magyar főpapnak is meg kell pecsételnie.⁶⁹ Ez a teljesen szokatlan és egy uralkodó szuverenitását sértő eljárás könnyen megmagyarázható. Februárban egy főúri klikk ellenkirálynak választotta III. Frigyes császárt. Április 7-én az ő pártja győzött Mátyás serege felett Körmenátnél, és bár a király propagandája azt győzelemként akarta eladni, a pápa előtt biztosítani kellett, hogy a legtekintélyesebb főpapok mellette állnak.⁷⁰ Várdai nyilván

⁶⁸ Az alábbiakban a kalocsai érsek esetében a függelékre utalok, a királyi itineráriumot pedig az alábbi munka alapján használom fel: Sebestyén Béla: *A magyar királyok tartózkodási helyei*, Budapest 1938, 85-89. o. Megjegyzem, hogy Sebestyén munkája sem nem teljes, sem nem fogadható el minden esetben. Többségében a királyi oklevelek kelethelyéből indult ki, de pl. a bírói pecsétnek nem kellett szükségképp ott lennie, ahol az uralkodó épp tartózkodott. Nagyjából és egészében, főleg, ha a király hosszabb ideig egy helyen vagy vidéken volt, mégis támaszkodni lehet rá.

⁶⁹ Dl. 88336.

⁷⁰ Veszprémy László: „Reddidit amissum fugiens germanus honorem. Az 1459-es körmenáti ütközetek historiográfiájához”, in *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*, szerk. Csukovits Enikő, Budapest 1998, 320-323. o.

óvatosságból is otthon várta ki a fejleményeket. Az év közepén ugyan a fővárosban találjuk, azonban 1459 őszétől 1461 tavaszáig kizárólag egyházmegyéjéből van rá adatunk. Udvardy az érsekről írt életrajzában utal arra, hogy 1460 márciusában Bécsbe kísérte el a császárhoz Mátyás királyt,⁷¹ ez az adat azonban tévedésen alapszik. Két budai tartózkodásra maradt adat 1461-ből (az elsónél szerezte meg Bálványos várát családjának Mátyástól, másodszer az év vége felé a király hívta magához⁷²), különben egyházmegyéjében tartózkodott, és a török elleni védekezés ügyével is foglalkozott. Várdai a jelek szerint Mátyás uralkodása első három csztendejében a jelek szerint igyekezett magát kivonni a közügyekből. Ezzel magyarázható, hogy az 1462 májusa előtt tartott egyetlen ismert királyi tanácsi ülésen sem mutatható ki a jelenléte. Teljesen azonban nem tarthatta magát távol, mert a király időnként nem nélkülözhetette az ország második egyházi méltóságának legalább formális támogatását.

A változást a már ismertetett zágrábi ügy, a korona ügyében küldött követség, valamint az 1463-ban indított törökellenes hadjárat hozta magával, amelyben az érsek tevékenyen vett részt. Mátyás 1462-ben juttatta neki a gazdag péterváradi apátságot kommandába.⁷³ Így került sor a koronázás alkalmával udvari fő és titkos kancellári kinevezésére: 1463 szeptemberétől lényegében folyamatosan a király környezetében, vagy az uralkodó megbízásában eljáróként találjuk. Mintegy szimbolikus jelentőségű, hogy Mátyás szeptember 12-én Péterváradon, azaz az érsek várában és közreműködésével kötött szerződést Velencével. Fehérvárról főkancellárként Budára, majd onnan a török frontra kísérte urát. Visszatérve Bácsott látta vendégül Mátyást. Azt nem tudjuk, hogy hol tartózkodott 1464-1465 telén, 1465 tavaszán azonban Budán találjuk. Július 17-én péterváradi várában mutatható ki, mialatt a király Budán volt. Szeptember elején együtt van az uralkodóval Budán, októberben és decemberben azonban otthon találjuk Bácsott. Mivel ugyanakkor a király is a délvidéken tartózkodott, elképzelhető, de nem igazolható, hogy legalább egy ideig az érsek is vele volt. Konkrét adatunk ugyan nincs rá, de a január 12-én

⁷¹ Udvardy: mint 33: 304. A helyes kelet 1470, ugyanis az Udvardy által idézett bécsi látogatás tíz évvel később történt, a forrás szerzője, Bullati, akkor volt követ. Megjegyzem, hogy nincs szó a követjelentésben a kalocsai érsekről. *Magyar Diplomacziái Emlékek*, mint 66: 71-75. o. Ismerjük Mátyás kísérete tagjait, nincs köztük Várdai. Ld. Kubinyi: „Bárók”, mint 22: 197. o., ld. 14.

⁷² Uo. 305. o.

⁷³ Takács Miklós: *A belakúti/péterváradi ciszterci monostor*, Újvidék 1989, 40. o.

hontokai birtokán írt levele alapján biztosra vehető, hogy részt vett a néhány főpappal és báróval együtt január elején Tolnavárott tartott gyűlésen.⁷⁴ Nem kísérte el azonban királyát Budára, aki ott január 13-án a titkos pecséttel megerősített oklevelet adott ki;⁷⁵ az érsek azonban keltezési tanúsága szerint január 12-én hontokai, 14-én pedig szentistváni birtokán tartózkodott. Mátyás 1466 július elejéig mutatható ki fővárosában, ez alatt csak a március 31-i királyi tanácsülésen volt az érsek-főkancellár biztosan jelen, akit május-június folyamán az érseki birtokon tudunk kimutatni. A nyáron a király Zágrábba ment, oda Várdai követte, aki augusztus 8-án maga is Zágrábban tartózkodott. Nincs adatunk az érsek hollétééről 1466 utolsó hónapjaiban és 1467 elején, 1467 februárjában azonban Apátin, Bodrog megyei birtokán volt. Az április 1-én zárult budai országgyűlésen részt vehetett: március 17-én Budán keltezte levelet. Utána csak július 21-én ír péterváradra várából levelet. Elképzelhető, hogy az országgyűlés után hazament.

Már utaltam arra, hogy az ún. erdélyi lázadás idején csapataival a Felső-Tisza vidékére érkezett, de nem csatlakozott a királyhoz, karácsony táján pedig főkancellár társával és Janus Pannonius titkos kancellárral Nagyváradon tartózkodott. A király viszont, a moldovai kudarc után hazatérve, karácsonytól Brassóban volt. A pécsi püspök-költő a nyáron és az ősz elején püspöki székhelyén maradt, feltehetően azzal a feladattal, hogy fenntartsa a rendet a délvídeken. (A lázadás ugyanis – szemben a királyi propagandával – országos méretű volt.) Október 15-én még Pécsen fejezte be egyik művét, október 25-én azonban már Nagyszébenben vesztegette meg hatalmas összeggel, 500 forinttal a szász Szebenszék, tehát csatlakozott a királyhoz.⁷⁶ Mint említettük, karácsonykor a három kancellár egyike sem volt együtt Mátyással. Ennek meg is volt az értelme, északkeleten még nem hódoltak meg a szintén fellázadt Szapolyaiak, a Nagyváradon összegyűlt főpapok és bárók rendfenntartó feladatot láttak el. Ki vezette ez alatt a kancelláriát? Sajnos, ezt nehéz eldönteni. Karácsony tájáról nem ismerek királyi okleveleket, utána pedig Vitéz vagy Janus Pannonius már

⁷⁴ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*, Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II/19. k.), Budapest 1989, 158. o.

⁷⁵ Dl. 61033.

⁷⁶ Kubinyi: „Vitéz János és Janus Pannonius”, mint 24: 17–18. o.

csatlakozhatott a királyhoz. (Várdai nem, hiszen ő január 9-én Szakolyban volt.) Az 1468. január elején kelt királyi okleveleken azonban két típusú kancelláriai jegyzetet találunk. Az egyik a szokásos „*commissio propria domini regis*” helyett a teljesen szokatlan „*propria commissio domini regis*” formát használja,⁷⁷ más okleveleken pedig a pusztán „*commissio domini regis*” jegyzetet találunk.⁷⁸ Az oklevelek kiadói szerint valamennyi a titkos pecséttel lett megerősítve. Ez azért lényeges, mert a pusztán „*commissio domini regis*” jegyzetet többnyire a bírói pecsét alkalmazása esetén használták. Egy biztos, a kétfajta kancelláriai jegyzet alkalmazása két személyre utal, a szokatlan „*propria commissio*” jegyzet pedig feltétlenül a korábbi és a későbbi kancelláriai vezetéstől tudatos elhatárolódást mutat. Tovább bonyolítja az ügyet, hogy Erdélyből hazajövet a király Debrecenben tartózkodott néhány napig. Itt egy hártya oklevélen, amelynek hátlapján a királyi könyvekbe való bevezetést igazoló „*Registrata*” jegyzet olvasható, ugyancsak a „*propria commissio domini regis*” jegyzet látható a jobb felső sarokban. Ami döntő: a pecsét, világosan felismerhetően, nem a titkos, hanem a bírói pecsét volt!⁷⁹ A kérdést nem tudom megoldani, erre csak akkor lesz lehetőség, ha valaki átvizsgálja a kb. 15 000 fennmaradt Mátyás-oklevelet, és így dolgozza fel a kancelláriai jegyzetek problematikáját.

Várdairól 1468 tavaszán és nyarán csak egy-egy adat maradt fenn. Az első kelethely Bács, a második Kalocsa, tehát a két érseki székhely. A király pedig előbb a Felvidéken, majd Csehországban hadakozott, végül szeptemberre országgyűlést hívott össze Pozsonyba. Az érsek egyházmegyéjéből utazott Pozsonyba, útközben szeptember 4-én Székesfehérvárott volt. Mátyás innen Budára ment, majd az év végén indult újra Csehországba, ahonnan csak 1469 nyár végén tért haza, közben cseh királlyá koronázták. Várdai márciusban Budán tartózkodott, noha a király nem volt otthon. Valószínűleg a jelentősebb itthon maradt urak jöttek össze a fővárosban, legalább is Lócse város egy 1469. február 17-én kelt levele szerint az esztergomi érsek, a tárnokmester és a nádor összejönnek, hogy az

⁷⁷ 1468. január 1: *Urkundenbuch*, mint, 32: Bd. VI., 315. o. – Január 3: uo. 315, 316, 317. – Január 4: uo. 319, 320. Valamennyi Brassóban kelt.

⁷⁸ 1468. január 1. Dl. 59551. – Január 4: *Urkundenbuch*, mint 32: 317. – Ezek is brassói kiadványok.

⁷⁹ 1468. február 4. Somogy Megye Levéltára, Zichy család levéltára, 94. sz. Regesztáját kiadta Borsa Iván: „A Somogy Megyei Levéltár Mohács előtti oklevelei”, in *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 14 (1983), 49. o. 101. sz.

oktávákön ítéelkezzenek.⁸⁰ Mind a király, mind a főkancellár Budán tartózkodott 1470 januárjában. A főpapok és a bárók gyűlésével az uralkodó adót szavaztatott meg, és nyilván megtárgyalták a Mátyás és III. Frigyes közti közlégő bécsi csúcstalálkozót is.⁸¹ A kalocsai érsek nem kísérté el uralkodóját. Az uralkodó rövid budai tartózkodás után visszament Csehországba, Várdai viszont a jelek szerint egy júniusban történt budai látogatáson kívül, amikor egy személynöki oklevél szerint bizonyos megegyezés történt előtte valamint a főpapok és bárók előtt, október végéig egyházmegyéjében volt. A közben kancelláriai feladatokat ellátó Matucsínai Gábortól visszakarta a személyes jelenléti bíróság irányítását, azaz a király bírói pecsétjét István kalocsai prépost. Mindenesetre érdekes, hogy 1470. március 16-án Mátyás nevében Kalocsán iktatóparancsot állítanak ki.⁸² Mivel a titkos pecsét valószínűleg a király környezetében volt, ezt a kalocsai prépost állította ki otthon a nála levő bírói pecséttel. Ezt támasztja alá egy személyes jelenléti privilegiális oklevélen 1470. december 12-én „S. pp. Col.”, azaz István kalocsai prépost *lecta* jele.⁸³

Az uralkodó októberben érkezett vissza Budára. A novemberi országgyűlésre megjelent a kalocsai érsek is, ahol újból kezességet vállalt a királyért, hogy nem vet ki a rendek beleegyezése nélkül új adót. (Miként ez januárban történt.) Úgy látszik, hogy Várdai karácsonyig biztosan a fővárosban maradt, sőt kancellári kötelességének is eleget tett. Nem sokkal később, legkésőbb 1471-ben azonban meghalt.⁸⁴ Ekkor már bíboros volt, az első a kalocsai érsekék közül. Szécsi Dénes bíboros primás halála után Mátyás 1465-ben felterjesztette a pápának Várdait (és nem Vitéz Jánost!) bíborosi kinevezésre, azonban ez csak 1468 elejére valósult meg.⁸⁵ Így ő lett az ország rangidős főpapja.

Mint láttuk, minden tekintélye és befolyása ellenére Kalocsa főpapja az 1464-es évet leszámítva nagyon gyakran volt távol az udvartól, szinte csak országgyűlések vagy királyi tanácsi ülések alkalmából jelent meg. Az kétségtelen, hogy 1462 májusától kezdve az összes általunk ismert királyi

⁸⁰ Iványi Béla: *Bártfa sz. kir. város levéltára* I. k., Budapest 1910, 1767. sz.

⁸¹ A budai gyűlésről levelek tanúskodnak, ezek szerint az érsekék, tehát mind Vitéz, mind Várdai megjelentek. *Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd. XIII., Breslau 1893, 14-15. o.

⁸² Iványi Béla: *A Római Szent Birodalmi Széki Gróf Teleki család gyömrői levéltára*, Szeged 1931, 268. sz.

⁸³ Bónis: mint 17: 254. o. 59. j.

⁸⁴ Udvardy: mint 33: 315. o.

⁸⁵ Uo. 308-310. o.

tanácsi ülésen ott volt, egyedül az 1470-ben a királyt Bécsbe kísérő tanácsstagok közül hiányzott. Ugyanez mondható el az országgyűlésekről. A kancellária vezetésében való tényleges közreműködése azonban – leszámítva hivatalviselése első évét, és bizonyos megkötésekkel (titkos pecsétes oklevélen relatiós jegyzete olvasható) élete utolsó hónapját – nem mutatható ki. A koronázás alkalmával hozott 1464:23. tc. ugyanis előírta, hogy V. László és Mátyás koronázás előtti okleveleit 1465. április 1-ig a királynak újra meg kell erősíteni, különben érvénytelenek.⁸⁶ Ez azt jelenti, és a fennmaradt okleveles anyag is ezt bizonyítja, hogy egy évig a kancellária gözerővel volt kénytelen dolgozni. Itineráriuma tehát megerősíti a tanulmány első részében jelzett problémákat. Az erdélyi, a felvidéki és a cseh hadjáratok idején változatlanul nem tudjuk egyelőre, hogy hogyan működött a kancellária.

Egyes esetekben biztos, hogy a később kancellárrá előlépett Matucsina Gábor vezette Várdai távollétében a kancelláriát. Amikor az 1466. januári tolnai gyűlés után a kalocsai érsek egyházmegyéjében maradt, biztosan rá kell gondolnunk. Január 16-án Budán a király két oklevelet adott ki az időközben esztergomi érsekké kinevezett Vitéz János, azaz a névleges másik főkancellár javára. Az egyik a kettős pecséttel történt, s ezt egyben Ország Mihály nádor is ellátta a gyanú elkerülése végett függőpecsétjével, mivel a kettős autentikus pecsét „most a mondott János érsek úr kezében van”. Ilyen megjegyzés, nem került a másik, ugyancsak az érsek számára kiadott, de titkos függő pecséttel megerősített oklevélre. Viszont mindkettőt aláírta Gábor alkancellár.⁸⁷ A távol levő Várdai ekkor tényleg átadhatta a kettős pecsétet társának, aki mintegy helyettesítette. Ez csak erre az időre szólhatott, mert 1464. április 26-án Várdai is kapott függő kettős pecsétes privilégiumot, amelyet főkancellársága miatt ugyancsak megpecsételt Ország Mihály nádor is.⁸⁸ Kettős pecsétek esetében tehát a két főkancellár tényleg helyettesítette egymást, ez azonban nem vonatkozik a jelek szerint a titkos pecsétre. Mivel mindkettőt aláírta az alkancellár, a valóságban ő vezethette – legalább is 1466 elején – a kancelláriát. Többet tudhatnánk, ha Vitéz és Matucsina tartózkodási helyeit is ismernénk.

Roszzabb a helyzet a király csehországi háborúi idején. Nem érzem feladatomnak a királyi oklevelek diplomatikája és pecséthasználata

⁸⁶ *Decreta*, mint 74: 147-148. o.

⁸⁷ Df. 248080, 248081.

⁸⁸ Dl. 88393.

feldolgozását, ezért csak néhány példával szeretném megvilágítani a helyzetet, s ezzel utat mutatni a további, részletesebb kutatás számára, és csak az 1469-es és 1470-es esztendőkből, Mátyásnak Csehországban kelt okleveleivel kapcsolatban. Utalni kell arra, hogy ekkor a király már egy újabb pecsétet is használt, amelyet kisebb pecsétnek, vagy kisebb titkos pecsétnek neveztek, és amelynek Kumorovitz szerint kb. 2,5 cm volt az átmérője.⁸⁹ (Megjegyzem, hogy rányomott pecsétnél nem lehet teljesen pontos méretadatot adni.) Mátyás 1469-ben – legalább is a kiadó véleménye szerint – Csehországban többször adott ki titkos pecséttel megerősített okleveleket.⁹⁰ Ugyanakkor azonban több, ugyancsak Csehországban kiadott oklevélén megjelenik a kisebb (titkos) pecsét is.⁹¹

Ugyancsak megtaláljuk 1470-ben Magyarországon kívül kiadott okleveleken a titkos pecsétet. Az 1470. február 8-án Bruck an der Leitha városban keltezett⁹² és a február-márciusi csúcstalálkozó idején kiadottaknál ezt használták.⁹³ A bécsi út elején, 1470. február 8-án Bruck an der Leithából írt Tabiási László mester kancelláriai jegyző a hét erdélyi szász széknek. Elintézte a királynál, hogy ne kelljen nekik hadiszekereket küldeni. A királyi oklevél kiváltására 60 forintot ígért a kancellárnak, azzal, hogy nagybőjt első hetében a szászok ezt kifizetik: kéri, hogy küldjék el a kancellárnak. A szóban forgó oklevél különben január 29-én kelt Budán,

⁸⁹ Kumorovitz, mint 19: 12, 18. o. 78. j.

⁹⁰ Március 6. Brünn: *Urkundenbuch*, mint 32: Bd. VI., 379. o. – Április 16. Olmütz: uo. 388. o. – Április 25. Olmütz: uo. 391-394. o. – Május 3. Olmütz: uo. 397-398. o. – Június 13. Boroszló: uo. 408-409. o. – Július 17. Brünn: Házi, mint 43: I/5. k. 287. o. – Október 27. Magyar-Brod: *Urkundenbuch*, mint 32: Bd. VI., 423-424. o. – A május 3-in: „*commissio domini regis*”, az október 27-in: „*de commissione domini regis*”, a többin: „*commissio propria domini regis*” jegyzet olvasható. Igaz, egy másik május 3-i, ugyancsak titkos pecsétés olmützi oklevélén: „*commissio propria domini regis*” a jegyzet. (Kassa város levéltára, Coll. Schwartzbachiana Nr. 386.)

⁹¹ 1469. február 3: *Urkundenbuch*, mint 32: Bd. VI., 371-372. o. A *corroboratio*: „*pendentis sigilli nostri minoris munimine roboratas*” Brünnben kelt, a király saját kezűleg írta alá. – Február 4. Brünn: uo. VI. k. 373. o. Jegyzete: „*commissio propria domini regis*”. – Július 28. Wezele erődítmény ostroma: uo. VI. k. 413. o., Dl. 88479. Jegyzete: „*commissio domini regis*.”

⁹² *Urkundenbuch*, mint 32: Bd. VI., 443. o. A jegyzet: „*commissio domini regis*”.

⁹³ Uo. Február 15 és március 8. között, Eruszt János relatójára, csak azt nem tudjuk, hogy a kincstartó is Bécsben volt. – Február 21: uo. 445-448. o. Mátyás öt oklevele, de nem ismerjük pecsétjükét. A jegyzet: „*commissio propria domini regis*”. – Február 22: Kassa város levéltára, Archivum secretum. B. Privilegia 38. sz. és F. Telonia 70. sz. Mindkét titkos pecsétés oklevélén „*de commissione domini regis*” jegyzet olvasható.

„*commissio propria domini regis*” jegyzetet tartalmaz és a titkos pecséttel van megpecsételve.⁹⁴ A szóban forgó kancellár csak Matucsínai lehet, hiszen a jegyző nem főkancellárnak nevezi, és tudtunkkal Gábor úr nem kísérte el Mátyást Bécsbe.

A többi, külföldön kelt, 1470 évi Mátyás-oklevelet részben a kisebb titkos pecséttel,⁹⁵ részben azonban a gyűrűs pecséttel erősítették meg.⁹⁶ Azt nem tudjuk, hogy ki vagy kik kezelték ezt a két pecsétet, mint ahogy azt sem, hogy korábban, amikor a titkos pecséttel erősítette meg külföldön okleveleit, az kinél volt. A bécsi csúcstalálkozó idejében feltételezhetjük, hogy a másik fő- és titkos kancellár, Vitéz János most tényleg ellátta feladatát, de ez egyáltalán nem biztos. Az 1469. április 25-én Olmützben kelt titkos pecsétetes oklevelekről már fent láttuk,⁹⁷ hogy ezt az oklevélben kedvezményezettek csak jóval később, Budán kapták meg, miután itt tárgyaltak a kancellárral, és végül nyilván fizettek neki. A kancellár tehát akkor sem volt jelen, amikor a titkos pecsét a királlyal volt. Így tehát lényegében csak az látszik biztosnak, hogy a kancellária, esetleg kancelláriák – hiszen kell a kisebb titkos és gyűrűs pecséttel is számolni (nem véve most figyelembe a cseh királyi pecsétet, amelyet, ha magyar ügyben használtak, azt mindig kiemelték) – irányítását nem ismerjük.⁹⁸ Elképzelhető, hogy nem is egy személy volt felelős az oklevelek kiállításáért, hiszen a *commissio*s kancelláriai jegyzetek szövegezésénél nehéz szabályszerűséget kimutatni. Az sem zárható ki, hogy Mátyás csehországi tartózkodása idején, amikor a titkos pecsétet nem vitte magával, a régi szokásoknak megfelelően itthon a király nevében okleveleket állítottak ki. A kérdés az, hogy ehhez csak Várdai fő- és titkos kancellárnak volt-e joga, vagy Matucsínai kancellárnak is. Budán 1470. június 28-án kelt pl. a király egy Ernuszt János kincstartó relációjára

⁹⁴ *Urkundenbuch*, mint 32: Bd. VI., 441-442. o.

⁹⁵ Szeptember 1. Znam: uo. 465-466. o. Kancelláriai jegyzet: „*commissio propria domini regis*”.

⁹⁶ Május 2. Magyar-Brod: Kassa város levéltára. Coll. Schwartzbachiana Nr. 393. Királyi aláírással van ellátva. – Július 25. Brünn: Dl. 61053. A kancelláriai jegyzet: „*commissio propria domini regis*”.

⁹⁷ Lásd fenn, 57.

⁹⁸ Kubinyi: „A Mátyás-kori”, mint 22: 89-90. o.

kiállított adónyugtája.⁹⁹ Várdai június 23-án biztosan Budán volt, így ott lehetett öt nappal később is. A kancellária tehát a titkos pecséttel otthon volt, és a jelek szerint vele együtt a főkancellár is. Mátyás ugyanakkor azonban Csehországban tartózkodott, majd nem sokkal későbből, július 11-én van adat róla, 12-én pedig győztes csatát vezényelt.¹⁰⁰

Azt tehát megállapíthattuk, hogy Várdai István kalocsai érsek, 1464-től fő- és titkos kancellár egyáltalán nem tartózkodott állandóan a király környezetében. A kérdés az, hogy távolléte mennyiben függ össze főpásztori kötelezettségeinek teljesítésével. Az erre vonatkozó forrásokat Udvardy összegyűjtötte. Bár maradtak adatok egyházkormányzati tevékenységére, ezeket főleg segédpüspökei és helynökei látták el.¹⁰¹ Nem foglalkozott azonban azzal, hogy nagy ünnepeken hol tartózkodott volt az érsek. Mivel a kettős érsekségnek két székhelye és székesegyháza volt, Kalocsa és Bács, feltehetően felváltva látogatta ezeket. Mindkét székesegyháznak Szent Pál volt a védőszentje, így templombúcsújukat január 25-én tartották. Figyelembe kell még vennünk a nagy ünnepeket: karácsonyt, húsvétet, pünkösdöt és a Mária ünnepek közül Nagyboldogasszony napját.

Szent Pál napját 1459-ben talán valamelyik székhelyén ünnepelhette, akkor ugyanis valószínűleg egyházmegyéjében tartózkodott. Ugyanez mondható el 1460 és 1461 esetében, ekkor talán Bácsott lehetett, február 11-én ott volt. Megállapíthatatlan 1462-ben, 1463-ban lehetett talán Kalocsán, hiszen január 10-én Hontokán találjuk, 1464-ben biztosan nem volt otthon, valószínűleg 1465-ben sem. Szinte biztosan Kalocsán ünnepelte 1466-ban egyházmegyéje védőszentjét, 1467-ről nincs adat, de lehet otthoni tartózkodásával számolni. Ez valószínűtlen 1468-ban, 1469-ben éppúgy lehetett Kalocsán, mint Budán, de az előbbi a valószínűbb. Budán kereshetjük 1470-ben leginkább az érseket, bár ez nem biztos.

Húsvétkor 1458-ban Várdai még Budán lehetett, nagycsütörtökön még ott volt. A következő évben semmi adatunk nincs, akár 1460-ban. Kalocsán 1461-ben ünnepelhette meg az érsek a nagy ünnepet, hiszen négy nappal később ott volt, 1462-ről nincs biztos adat, de lehet, hogy

⁹⁹ Kassa város levéltára. Titkos levéltár. G. Contributio 11. – Azért nem a Df jelzetet használom, mert az eredetit néztem meg Kassán, ahol a pecséteket is módomban volt összehasonlítani

¹⁰⁰ Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege: a Fekete Sereg*, Budapest 1925, 141. o. – Macek, Josef: „Corvin Mátyás és Poděbrad György”, in *Hunyadi Mátyás*, mint 22: 231. o.

¹⁰¹ Udvardy, mint 33: 314-315. o.

egyházmegyéjében volt még. Ugyanezt mondhatjuk 1463-ról, 1464-ben Székesfehérvárott tartózkodott, 1465-ben talán Budán. Nincs módunk állást foglalni 1466 esetében, 1467-ben valószínűleg még a fővárosban lehetett. Elképzelhető, hogy 1468-ban az érsek Bácsott ünnepelt, három héttel húsvét előtt ott volt – az biztos, hogy egyházmegyéjében tartózkodott. Április 2-ára esett az ünnep 1469-ben, Várdai pedig március 27-én még Budán volt, így valószínűleg nem ment haza; 1470-re nincs adat.

Pünkösdt 1458-ban feltehetően Kalocsán ünnepelte az érsek, néhány hét múlva ugyanis ott volt; 1459-re nincs adat, 1460-ra sem. Budán tartózkodott viszont 1461-ben, akár 1462-ben is. Megint feltételezhetjük 1463-ban a pünkösd bácsi vagy kalocsai megülését, mert kilenc nappal előbb Bátmonostoron volt. Budán volt 1464-ben feltehetően az ünnep idején Várdai, akár 1465-ben. Bácsott viszont 1466-ban celebrálhatta az érsek pünkösdt. Nincs adatunk 1467 esetében, 1468-ban csak azt sejtethetjük, hogy az ünnep idején az érsek egyházmegyéjében volt. Nincs adat 1469-ben, 1470-ben pedig éppúgy lehetett otthon, mint egyházmegyéjében.

Nagyboldogasszony ünnepét 1458-ban a kalocsai érsek valahol egyházmegyéjében ülte meg. Nem zárható ki budai tartózkodása 1459-ben. A következő évben viszont majdnem biztos, hogy augusztus 15-én Kalocsán ünnepelt az érsek, 10-én ugyanis ott volt. Csak az valószínűsíthető 1461-ben, hogy Várdai az egyházmegyéjében tartózkodott, talán Bácsott, mert augusztus 3-án Újlakon ad ki oklevelet. Nincs adat 1462-ből, 1463-ban viszont Kalocsát tételezhetjük fel, mert 8-án ott adott ki oklevelet. A királlyal együtt egyházmegyéjében volt Nagyboldogasszony idején 1464-ben, de nem tudjuk, hol. Lehetett éppúgy egyházmegyéjében, mint Budán 1465 esetében, de 1466-ban biztosan nem volt otthon a nagy Mária-ünnepen. Biztosan egyházmegyéjében lehetett 1467-ben, de hogy hol, nem tudjuk. Ugyanezt mondhatjuk 1468-ra. Ezzel szemben 1469-ben biztosan Bácsott ünnepelte meg Nagyboldogasszony napját. Ezt valószínűsíthetjük 1470-ben is: augusztus 18-án ugyanis Bácsott volt.

Marad még a karácsony. Nincs adat 1458, 1459, 1460 években, de valószínűsíthető egyházmegyei tartózkodása. Talán Budán lehetett 1461-ben az érsek, bár 15-e után még haza is érhetett. Egyházmegyéjében tartózkodhatott 1462-ben, míg 1463-ban biztosan távol maradt székhelyeitől. Nincs adat 1464-re, 1466-ban sem tudjuk, hogy hol volt az érsek karácsonykor. Kelet-Magyarországon tartózkodott 1467-ben, 1468-ban viszont biztosan Kalocsán ünnepelte meg Krisztus születését, hiszen

december 28-án ott volt. Tartózkodási helye nem állapítható meg 1469-ben, 1470-ben pedig – amennyiben még élt – feltehetően Budán tartózkodott a bíboros.

Az eredmény: amennyiben országos feladatai nem vették igénybe, a kalocsai érsek a nagy ünnepeket egyházmegyéjében töltötte. Sajnos, pontosan csak néhány esetben tudjuk megállapítani, hogy pontosan hol is ünnepelt. Adataink többsége inkább arra látszik utalni, hogy Kalocsát tartotta igazi egyházi központjának, bár nem egyszer másik székhelyén, Bácsott is celebrált.

Tanulmányunk végére érkezve azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az ország egyik legtekintélyesebb embere csak akkor vett részt a király környezetében vagy annak megbízásából államügyek intézésében, ha vagy fontos esemény történt, vagy az uralkodó igényelte jelenlétét. Minden országgyűlésen, valamint az általunk ismert összetételű királyi tanácsi üléseken 1462 tavasza óta megjelent, viszont kancellár korában is hónapokig távol volt. Ebből egy általánosabb következtetést is levonhatunk. Nem számolhatunk azzal, hogy egy középkori királyunkat állandóan kísérték az ország legtekintélyesebb főpapjai és bárói, így igen gyakran az uralkodó csak néhány emberrel, azaz egy változó összetételű szűk körrel tárgyalta meg a sürgős döntést igénylő fontosabb ügyeket. Erre nem csupán Várdai a példa. Idézhetjük az 1485-1486 fordulóján tartott országgyűlésen nádorrá választott Szapolyai Imrét is: 1486. május 9-én, június 9-én és 15-én Szepesvárott, július 6-án Szomolnokon, július 27-én, szeptember 7-én és 29-én megint Szepesvárott volt. Ugyanott volt 1487-ben augusztus 23-án, majd ott temették el szeptember 12-én.¹⁰² Hasonló példákat még sokat lehetne felsorolni. Helyhiány miatt nem idézem részletesebben öccse, az 1492-ben nádorrá választott Szapolyai István tartózkodási helyeit. Budát leszámítva, ahol különben elég ritkán fordult elő, 1492-től 1496-ig leginkább Trencsénben találjuk, e mellett 1496-ban és 1497-ben Bajmócon, 1498-1499-ben pedig Pápán, ott is halt meg. Más, országos méltóságot viselő báróknál és tekintélyes főpapoknál hasonló képet láthatnánk, ha tartózkodási helyeiket feldolgoznánk. Mindennek országos történeti jelentősége is lenne – erre akartam ezzel a nem teljes anyagra támaszkodó tanulmánnyal felhívni a figyelmet.

¹⁰² Iványi: *Bártfa*, mint 80: 2458, 2465, 2466, 2473, 2477, 2481, 2490, 2568, 2573. sz.

Függelék:
Várdai István kalocsai érsek, később főkancellár tartózkodási helyei
1458-1470

1458. február 15, Passau: Df. 242589 – Oklevéltudó Pálóci László országbíróval együtt.
1458. február 17, Passau: Df. 240405 – Oklevéltudó Pálóci László országbíróval együtt.
1458. március 29, Buda: Zichy Okm. XII. k. 255 – Várdai Aladár levele szerint.
1458. június 14, Kalocsa: Zichy Okm. X. k. 14. – Saját kiadványa.
1458. november 22, Apáti: Zichy Okm. X. k. 43. – Saját kiadványa.
1459. február 10, Buda: Kubinyi: Bárók 201.– A király pártján állást foglaló 12 főpap és 36 báró közt a második helyen.
1459. június 21, Buda: Zichy Okm. X.k. 77. – Saját kiadványa.
1459. szeptember 9, Buda: Magyar Diplomacziái Emlékek, I. k. 65. – Tagja a Szilágyi Mihályt fogadó küldöttségnek a pápai legátussal, a primással, Szilágyi Erzsébettel, Pálóci Lászlóval és másokkal együtt.
1459. október 2, Bács: Zichy Okm. XII. k. 21. – Saját kiadványa.
1460. augusztus 10, Kalocsa: Zichy Okm. X. k. 111. – Saját kiadványa.
1460. november 7, Apáti: Zichy Okm. XII. k. 268. – Saját kiadványa.
- 1460 (napi kelet nélkül), Bács: Zichy Okm. XII. k. 269. – Saját kiadványa.
1461. február 11, Bács: Zichy Okm. XII. k. 271. – Saját kiadványa.
1461. április 9, Kalocsa: Zichy Okm. X. k. 141. – Saját kiadványa.
1461. április 12, Hájszentlőrinc: Zichy Okm. X. k. 143. – Saját kiadványa.
1461. május 24 előtt, Buda: Károlyi Okl. II. 336. – Királyi oklevélen István kalocsai érsek relációja.
1461. augusztus 3, Újlak: Df. 260375. – István kalocsai érsek Újlaki Miklós erdélyi vajda, szlavón és macsói bánnal együtt mozgósítja Baranya megyét.
1461. november 3, Bács: Zichy Okm. XII. k. 273. – Saját kiadványa.
1461. december 15, Buda: Dl. 15666. – Saját magánlevele.

1462. *március 11, Bács (in domo nostra Bachiensi)*: Zichy Okm. X. k. 214. – Saját kiadványa.
1462. *május 6, Vác*: Kubinyi: Bárók 197. – A királyi tanácsban 6 főpap közt a második. Még 8 báró volt jelen.
1462. *május 29, Buda*: Kubinyi: Bárók 197. – A főpapok (8 fő, Várdai a második) és a bárók (19 fő), azaz a királyi tanács kezességet vállalnak, hogy a király nem vet ki több adót.
1462. *június 7, Buda*: Dl. 88378. – Mátyás Várdai István és rokonai kérésére felmenti Várdát a kamara haszna fizetése alól.
1462. *október 7, Pétervárad (ex castro nostro)*: Zichy Okm. XII. 273. – Saját kiadványa.
1463. *január 10, Hontoka (in villa nostra)*: Zichy Okm. X. k. 250. – Saját kiadványa.
1463. *május 18, Bátmonostor*: Pálosfalvi: Vitovec 460, 201. j. – Királyi tanácsülés.
1463. *július 19, Bécsújhely – Sopron*: Nehring 203-211. – A Magyarország és III. Frigyes között kötött békeszerződés. A magyar követek: Várdai kalocsai érsek, Vitéz János váradi püspök, Újlaki Miklós vajda és bán, Pálóci László országbíró, Szapolyai Imre főkincstartó.
1463. *július 25, Sopron*: Teleki XI. k. 75. – Várdai és a bécsújhelyi tárgyaló delegáció tagjai levele.
1463. *augusztus 8, Kalocsa*: Zichy Okm. XII. k. 277. – Saját kiadványa. (Az oklevelet a kiadó május 25-re keltezte. A helyes kelet: Szilágyi 88, 9.j.)
1463. *szeptember 12, Pétervárad*: Kubinyi: Bárók 197. – A Velencével kötött szerződés megkötésénél a királyi tanácsból két főpap (az első Várdai volt,) és 5 báró volt jelen.
1463. *november 12, Zágráb*: Zichy Okm. XII. k. 277-278. – Saját kiadványa.
1464. *január 23, Dombró*: Dl. 101814. – Választott bírák: Várdai kalocsai érsek, Vitéz váradi püspök, Újlaki vajda és bán, Szapolyai főkincstartó, Vezsenyi László lovászmester, Lamberger Frigyes csáktornyai várnagy.

1464. március 31, Székesfehérvár: Dl. 45084. – Szécsi bíboros primás oklevelében 12 főpap. Az első Várdai érsek.
1464. április 1, Székesfehérvár: Dl. 75901. – Mátyás, István kalocsai és bácsi érsek, fő- és titkos kancellár kérésére familiárisának, Tomori Miklósnak adja Tomort.
1464. április 3, Székesfehérvár: Nehring 216. – Az előző évi bécsújhelyi tárgyaló küldöttség tagjai megerősítik a megegyezést. Közben változtak tisztségeik. Az oklevelet István kalocsai és bácsi érsek, kalocsai örökös ispán, királyi főkancellár, János váradi püspök, Szapolyai Imre Bosznia kormányzója, horvát-szlavón bán, Újlaki Miklós erdélyi vajda, macsói és szlavón bán, valamint Pálóci László országbíró állították ki.
1464. április 17, Buda: Dl. 55788. – Mátyás titkos pecsét alatt Túr és Varsány mezővárosokat adományozza a Kállaiaknak és Parlagiaknak. A két kancelláriai jelzet (de commissione propria domini regis) után – erősen rövidítve – „Stephanus archiepiscopus Colocensis supremus cancellarius”, illetve „Stephanus archiepiscopus Colocensis cancellarius”.
1464. augusztus 11, Mohács mezőváros: Kassa város titkos levéltára, E. Tricesima, Nr. 10 – A király piros-fehér-zöld zsinóron függő kettős pecséttel, de méltóságsor nélkül felmenti a kassaiakat a harmincadfizetés alól. A *datum per manus* formulában István érsek csak főkancellár. Aláírva: „S(tephanus) ar(chiepiscopus) Co(locensis)”.
1464. szeptember 14 Újlak: Bártfai Szabó 897. sz. – A fő- és titkos kancellár saját kiadványa.
1464. október 19, Zvorniki tábor: Dl. 16073. – Mátyás titkos pecsétes oklevelén a commissiók kancelláriai jegyzet után: „S(tephanus) Ar(chiepiscopus) Co(locensis) cancellarius”.
1464. november 26, Bács: Dl. 26406, 30207, 36866, 37071, 73613 stb. – Az ugyanezen napon ugyanott, szintén titkos pecsét által megerősített királyi oklevélén, amelyet csak kiadásból ismerek, az oklevél jobb felső sarkán szabályos commissiók jegyzet van, viszont a jobb alsó sarokban a feltétlenül olvasási hibás szöveg: „Ad mandatum serenissimi domini comitis cancellariae”. Kancellária-ispán sohasem volt, a *serenissimus* cím pedig csak a királyra vonatkozik.

- Urkundenbuch VI. k. 205-206. – A fenti oklevelek egyike sem említi Várdait, azonban a kancellár-érsek nyilván ott volt, ha székhelyén megjelent a királya.
1464. november 27, Bács: Dl. 30860, 30861, 105006. – Ezek sem említik Várdait, jelenléte azonban nem vonható kétségbe.
1465. május 11, Buda: Zichy Okm. X. k. 340. – Saját kiadványa.
1465. május 23, Buda: Zichy Okm. XII. k. 282. – Saját kiadványa.
1465. július 17, Pétervárad: Zichy Okm. XII. k. 83. (in castro nostro) – Saját kiadványa.
1465. szeptember 1, Buda: Zichy Okm. X. k. 347. – Saját kiadványa.
1465. szeptember 2, Buda: Zichy Okm. X. k. 348. – Saját kiadványa.
1465. december 4, Bács: Zichy Okm. X. k. 352. – Saját kiadványa.
1466. január 12, Hontoka: Dl. 55805. – Saját kiadványa. Előtte Tolnán lehetett.
1466. január 14, Szentistván (in villa nostra): Zichy Okm. X. k. 353. – Saját kiadványa.
1466. március 31, Buda: Kubinyi: Bárók 197. – A királyi tanácsban négy főpap és öt báró között az első helyen.
1466. május 3, Kősi káptalan: Udvardy 311. – Bevallás hiteles hely előtt.
1466. június 9, Zsebye (in villa nostra): Dl. 55812. – Saját kiadványa.
1466. június 26, Pétervárad: Dl. 55814. – Saját kiadványa
1466. augusztus 9, Zágráb: Pálosfalvi: Vitovec 469. – Királyi oklevélben.
1467. február 16, Apáti: Zichy Okm. X. k. 425. – Saját kiadványa.
1467. március 17, Buda: Zichy Okm. XII. k. 284. – Saját kiadványa.
1467. július 21, Pétervárad (in castro meo): Zichy Okm. XII. k. 285. – Saját kiadványa.
1467. november 8, Debrecen: Iványi: Bártfa I. k. 1710. sz. – Kassa város november 10-i levele szerint a kalocsai érsek és Magyar Balázs az elmúlt vasárnap csapataikkal Debrecenben voltak.
1467. december 27. előtt, Nagyvárad: Dl. 59550. – Forgács Félix december 27-én Ecsegen kelt levele szerint az esztergomi (Vitéz) és kalocsai (Várdai) érsek, a pécsi püspök (Janus Pannonius), Rozgonyi János, valamint Kanizsai László Nagyváradon várják a királyt.

1468. január 9, Szakoly: Dl 55857. – Mátyás (személyes jelenlét) előtt kiegyeznek István kalocsai érsek, főkancellár, és Kállai Lökös János.
1468. március 26, Bács: Zichy Okm. X. k. 448. – Saját kiadványa.
1468. július 16, Kalocsa: Zichy Okm. X. k. 459. – Saját kiadványa.
1468. szeptember 4, Székesfehérvár: Zichy Okm. X. k. 464. – Saját kiadványa.
1468. szeptember 28, Pozsony: Kubinyi: Bárók 197. – Az országgyűlésen jelen levő királyi tanács tagok: 8 főpap és 13 báró (Várdai immár bíborosként az első helyen) kötelezettséget vállalnak a királyért, hogy nem vet ki újabb adót.
1468. december 4, Bács: Zichy Okm. XII. k. 286. – Saját kiadványa.
1468. december 28, Kalocsa: Zichy Okm. X. k. 468. – Saját kiadványa.
1469. március 13, Buda: Zichy Okm. XI. k. 4. – Saját kiadványa.
1469. március 27, Buda: Zichy Okm. XI. k. 14. – Saját kiadványa.
1469. augusztus 15, Kalocsa: Zichy Okm. XII. k. 286. – Saját kiadványa.
1470. január 9, Buda: Bártfai Szabó 993. sz. – Saját kiadványa.
1470. április 12, Hájszentlőrinc mezőváros: Zichy Okm. XI. k. 53-54. – Saját kiadványa.
1470. június 23, Buda: Dl. 17049. – Mátyás 1470. július 17-i oklevelében utal egy perben június 23-án Várdai bíboros fő- és titkos kancellár, valamint a prelátusok és bárók előtt történt megegyezésre. Ez feltehetően Budán történt.
1470. augusztus 18, Bács: Zichy Okm. XII. k. 289. – Saját kiadványa.
1470. október 28, Bács: Zichy Okm. XII. k. 290. – Saját kiadványa.
1470. november 14, Buda: Zichy Okm. XII. k. 291. – Saját kiadványa.
1470. november 24 után, Buda: Decreta 184-189. – Az országgyűlésen (az országgyűlés ezen a napon még tartott) jelen levő főpapok és bárók (azaz a királyi tanács) a megszavazott törvény után megígérik, hogy a király az országlakosok beleegyezése nélkül nem vet ki több adót. Jelen volt 4 főpap, élükön István bíboros, kalocsai érsek, valamint 12 báró.
1470. december 6, Buda: Dl. 45441. – A király oklevelet ír át az érsek és a Várdai család kérésére. Mivel ő a kancellár, az oklevelet Ország Mihály nádor is megerősíti függő pecsétjével.

1470. *december 17, Buda*: Dl. 17098. – Mátyás függő titkos pecséttel megerősített oklevelén az alábbi kancelláriai jegyzet olvasható: „Ad relationem reverendissimi domini Stephani archiepiscopi Colocensis supremi cancellarii etc”.

JOBBÁGYSÁG ÉS IPAROSODÁS: AZ EMBERI TŐKE ÉS A VÁLLALKOZÓ KEDV A XVI-XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

PÉTER KATALIN
MTA Történettudományi Intézet

Mostanában, amikor sok szó van arról, hogy Magyarország mennyire és hogyan tartozik Európához, fontosnak tartom a jobbágyság és iparosodás jelenségpárt, mert összefügg az elmaradottság problémájával. És az Európa-ügyet úgy szoktuk tárgyalni, mintha a Magyarországot is magába foglaló európai térség elmaradottsága az Európához kapcsolódás labilis vagy vitatható voltának végső magyarázata volna, bár az Angliából, Nyugat-Európa egyes országaiba és Észak-Amerikába áttérjedő fejlődést más szemlélettel is lehet nézni. E szerint a másik szemlélet szerint nem az elmaradottság szorul magyarázatra, mivel a világ nagyobb része elmaradott állapotban van. Az elmaradottság látszik természetesnek, és a fejlődést kell megmagyarázni. Úgy tudom, egy amerikai történész, Robert Brenner vetette fel először ezt a korábbi közelítésekhez képest meghökkentő gondolatot.¹ Mára a szakmai közbeszédig jutott. Vannak, akik mint egyszerű szellemességet kezelik, mások komolyan beszélnek róla. Én rokonszenvesnek tartom, és azt remélem, hogy itt a hagyományos alapállásból indulok ugyan, de mondanivalómból végül kikerekedik valamilyen hozzászólás a Brenner-féle tételhez is.

A „jobbágyság és iparosodás” cím alatt két, különböző irányban haladó gondolatmenetet lehet indítani. Az egyik a jobbágyság és az iparosodás megvalósult kapcsolatához, a másik a jobbágyságnak és az iparosodásnak egymást kizáró ellentétéhez vezet.

1. Az emberi tőke

Éppen Miskolcon, a Bölcsészettudományi Kar megalakulásának évfordulóján az elsővel célszerű kezdeni. Mert a bölcsészkart itt a történeti

¹ Robert Brenner: „Economic backwardness in Eastern Europe in light of developments in the West, in *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1989, 15-52. o.

Magyarország egyik magas színvonalú bánya- és kohászattudományi oktató intézményének hagyományait ápoló egyetem fogadta be: így első gondolatmenetem szénégetők és üveghuták felé tart. Az elején az a köztudott tény áll, hogy a jobbágyság rendszerint és tömegében mezőgazdasági termelésből élt. A földesúrhoz fűződő viszonya, jobbágyi státusa a telekre épült. A telek, vagyis a jobbágygazdaság a település belterületén lévő házhely mellett uradalmanként, sok helyen falvanként eltérő méretű szántót, kaszálót, esetleg szőlőt vagy erdőt és kertet jelentett. Most nem mennék bele abba az izgalmas problémába, hogy a telek mérete kifejezte-e a jobbágy anyagi helyzetét. Lényegesnek ebben a gondolatmenetben Szabó István megállapítását tartom. E szerint a XVI-XVII. század a jobbágyság tisztán paraszti korszakaként kezelendő.²

Vagyis éppen akkor, amikor Nyugat-Európa némelyik országában a modern iparosodás elkezdődött, Magyarország lakosságának túlnyomóan nagy többsége paraszt volt. Ebből a kétségtelen tényből könnyen levonható volna az a következtetés, hogy itt az iparosodás azért nem lendült be, mert hiányzott az emberi tőke.³ Azt lehetne gondolni, a parasztokat nem tudták ipari munkára fogni, mert nem értettek hozzá. A valóság sok, ugyancsak kétségtelen ténye azonban az ilyen feltételezés ellen szól.

Leginkább feltűnőnek a parasztok és az ipar illetve kézművesség, kezdettől megfigyelhető kapcsolatát tartom. Heckenast Gusztáv és Györffy György már az Árpád-kor úgynevezett szolgálónépeit mint önálló és önellátó, de az uraságnak kézműves munkával szolgáló parasztcsaládokat határozta meg.⁴ Heckenast ezeknek a paraszti kézműveseknek a képzéséről is írt.⁵ Szűcs Jenő pedig, aki bravúros forráskezeléssel a korai középkorban még szabad parasztságnak XIII. századi jobbágyvá-válását derítette föl, a

² Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI.), Budapest 1947, 4. o.

³ Minden növekedésmélelet hangsúlyozza az emberi tényező szerepét, és egy-egy társadalom tagjainak tudásából, tapasztalataiból, készségeiből összeálló lényegét „emberi tőkének” – *human capital* – nevezi. Ennek a laikus számára legérthetőbb magyarázatát egy világhírű magyar elméletről szólóan olvastam: T.G. Tarján: „Jánossy's trendline theory in the light of the New Growth Theory”, *Acta Oeconomica* 52. (2002), 79-104. o.

⁴ Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban* (Értekezések a történeti tudományok köréből 53), Budapest 1970; Györffy György: „Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez”, *Történelmi Szemle* 15 (1972), 261-320. o.

⁵ Heckenast Gusztáv: „Kézművesképzés a középkori Magyarországon”, in *A magyar iskola első évszázadai*, szerk. G. Szende K., Győr 1996, 93-96. o.

folyamat minden pontján talált a mezőgazdasági termelés mellett iparos, helyesebben kézműves munkát folytató embereket.⁶ Ugyanerre az összefüggésre utalnak, de könnyebben értelmezhetők későbbi összeírások és adójegyzékek, amelyekből gyakorlatilag minden esetben kiderül, hogy a telken élő jobbágyok között iparosok is vannak.

A magyarországi történetírás egyik irányzata ezt a jelenséget a lajstromokba beírt nevek alapján tárgyalja, és azt mondja, hogy a foglalkozást jelentő név a XVI-XVII. században még tényleges foglalkozást takar. A nyelvtörténet illetve nyelvtudomány eredményeire hivatkozik: azok szerint a magyarországi névadás természetéből következően a családi név későn kezdett el öröklődni, s amíg a névhasználat az öröklődés fázisába el nem jut, a név foglalkozást határoz meg.⁷ Én ezzel szemben Zimányi Verával értek egyet. Ő hatalmas uradalmi anyagot ismert és használt, de az iparosok, helyesebben az ipart is folytató személyek nevek alapján történő meghatározását felette kétségesnek tartja.⁸ Saját kutatási tapasztalataim szeszélyes névhasználatról tanúskodnak. Ismerek olyan jobbágycsaládokat, amelyekben százötven éven át tudtam a név öröklődését követni, és olyanokat is, amelyekben nemcsak a név örökítése nem volt szokásos, de még egy-egy családtag is használt egyszerre több nevet.⁹

A név alapján tehát semmiképpen nem következtenék az emberek tevékenységére. Ott azonban, ahol az összeírásból kiderül, hogy valaki mezőgazdasági robot vagy pénzadó helyett valamilyen kézműves termék beszolgáltatásával tartozik az uraságnak, szerintem kétségtelenül kézműves vagy iparos paraszt jobbággal állunk szemben. Ilyen meggondolás alapján vizsgáltam Sárospatak jobbágyságát 1632 és 1688 között.¹⁰ Adataim telkes gazdákról vannak; olyan emberekről, akik alapvetően mezőgazdaságból

⁶ Szűcs Jenő: „Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században”, *Századok* 115 (1981), 3-65, 263-319. o.

⁷ Szabó István: „A jobbágynevek kialakulása”, in *Jobbágyok – parasztok* (Értekezések a magyar parasztság történetéből), Budapest 1976, 223-236. o. (A megfelelő nyelvtörténeti hivatkozásokkal.)

⁸ Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században*, BUDAPEST 1968, 96. o.

⁹ Péter Katalin: „Vázlat a jobbágy nevéről és névhasználatáról az örökösjobbágyság korában”, in *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv*, ed. V. Barbu – K. Tüdös, București 2000, 85-118. o.

¹⁰ Az időhatárokat részint forrásadottságok szabták meg, részint önkényesen választottam őket. A periodizáció tehát, mint minden hasonló művelet, esetleges.

éltek, és csak kiegészítésképpen foglalkoztak kézművességgel. Lehet azonban az is, hogy a forrásokban követhetetlen módon volt a családokon belül munkamegosztás, aminek következtében nem ugyanaz a személy szántott, és készített például csizmát. Ha így volt is, bizonyosan parasztportán nőtt fel az, aki idővel a telek után járó robotot kézműves termékkel meg tudta váltani.

Az adatokból az derül ki, hogy a jelzett 56 év alatt Patak főfoglalkozásban paraszti lakosai huszonnyolcféle iparos vagy kézműves tevékenységet gyakoroltak. Legtöbben közülük kőfejtők voltak, akik a híresen jó pataki mészkőből a malomkövet is elkészítették. Utánuk, a forrásokban való előfordulás gyakorisága szerint így folytatódott a sor: mészáros, kovács, varga, lakatos, bognár, fazekas, szücs, ács, kerékgyártó, szíjgyártó, kőműves, borbély, csizmadia, nyerges, pallér, hídcsináló, gyertyamártó, csiszár, asztalos, bádogos, ötvös, tímár, kőfaragó, téglavető, kocsikészítő, gombkötő, szabó.¹¹

Számokat és az összlakossághoz viszonyított arányokat nem adok, mert félrevezetőek lennének. Fogalmunk sincs ugyanis arról, hogy a telkes jobbágyokon kívül mások mennyien és milyen iparos, illetve kézműves tevékenységet folytattak. Itteni gondolatmenetem logikája szerint azonban a számok nem is fontosak.

Parasztok sokoldalú képességeit kívánom bizonyítani; nem egy adott időszak, ráadásul önkényesen kiválasztott periódus jobbágy-iparosainak arányát keresem. Továbbá tudom, hogy a magyar történetírás nagyon általános felfogása szerint a pataki jobbágyokkal keveset bizonyítok, mert Patak mezőváros volt, és a mezővárosok lakosait nem szokták jobbágynek tekinteni.¹² A magam részéről ezzel a felfogással nem értek egyet, de itt nem vitatom. Ehelyett példákat hozok igen sokoldalú falusi jobbágyokról is.

A példát a Szatmár megyei Nagybánya (ma: Baia Mare)

¹¹ Péter Katalin: „Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon”, *Századok* 131 (1997), 4. tábla.

¹² Jellemző ennek a felfogásnak a hatására, egyben kétséges voltára Köblös József kategorizálása. Köblös az egyházi középrétegek vizsgálatánál a mezővárosi származású személyeket nem a kategóriái között egyébként szereplő jobbágy egységbe tette, hanem polgárnak vette őket, bár leszögezte, hogy a szabad királyi városok lakói mentesek voltak minden személyi függéstől, a mezővárosiak viszont „jogilag tulajdonképpen jobbágyi státusúak”. Úgy érzeltem, mintha a szerző saját kutatási tapasztalatai alapján a jobbágyok közé helyezte volna a mezővárosiakat, de engedett a történetírói konvenciónak. Köblös József: *Az egyházi középrétegek Mátyás és a Jagellók korában*, Budapest 1994, 27. o.

uradalmának 1688-as urbáriumra adja. Gondosan számba véve, telkük méretével együtt szerepelnek benne kilenc falu jobbágyságai, akiket az összeíró három egységbe sorolt.¹³

Egy egység lett Sándorfalu, Gyertyafalu, Bajfalu, Pusztatelek és Nyegrefalva lakossága. Ezeknek a falvaknak a telkeken kívül ugyanis közös makkos erdejük volt, ahol az összesen 64 telekhez képest rengeteg disznót, 2000 darabot lehetett makkoltatni. A jobbágyok a disznóból, a disznón kívül pedig a juhból és méhből természetben dézsmát adtak, de a telek után járó pénzdát, a cenzust harminc évvel korábban elengedték nekik, és terményt sem kellett beszolgáltatniuk. Másik egység volt Surgyafalu, Lacfalu és Oroszfalu lakossága. Nekik saját erdejük nem volt; valószínűleg földesúri erdőben makkoltattak, de a telek után pénzdát ők sem fizettek. Az állatok dézsmáját viszont pénzen megválthatták. Az ökrös gazdák karácsonykor egy szekér tűzifát tartoztak az uraságnak szállítani, azok pedig, akiknek nem volt ökrük, ugyanakkor egy tyúkot vagy az árát adták. Dubravica magában lett végül a harmadik egység. Ennek lakosai fizettek a telek után pénzdát. Az országosan szokásos egész telkenkénti 1 forintnál azonban lényegesen kevesebbet adtak: ugyanis töredéktelkeik összeadásából 10 és 3/4 telek jön ki, ami tulajdonképpen 10-11 forint évi adót jelentett volna, mégis mindössze 5-6 forintot (hol többet, hol kevesebbet) követeltek rajtuk. A pénzdát mellett a disznóból adtak dézsmát, a juhból viszont kifejezetten nem tartoztak ezzel a szolgáltatással; megállapodástól függött, hogy ha adnak egyáltalán, mit adnak helyette.

Mindez azt jelenti, hogy az urbáriumba felvett jobbágyok paraszti tevékenységet folytattak. Szántóföldet és erdőt műveltek, esetleg ökörfogat kiállításához elégséges állatállományt, valamint disznót, juhot, méhet tartottak, amiben – jobbágyokról lévén szó – nincs semmi rendkívüli. Voltak azonban a paraszti léttől tökéletesen független kötelezettségeik is. Erről az összeírás falvanként haladó szövege zavarosan tájékoztat; az irat végén írták le a munka értékét, pénzben is kifejezhető pontossággal. Az derül ki ebből a szövegrészből, hogy az itteni állattartó, földművelő gazdák folyamatosan üzemeltették robotban a nagybányai pénzverőház szénégetőit, és részt vettek a szénégetők, valamint egy üveghuta üzemeltetésében.

A legértékesebb, napi 1 forintra számolt munkát az első egységhez

¹³ Az urbárium kiadása: *Urbáriumok XVI-XVII. század*, kiad. Maksay Ferenc, Budapest 1958, 626-635. o.

tartozó öt falu jobbágyainak kellett teljesíteniük. Az összeget az uradalmi tisztek kiszámították, gondosan számba vették ugyanis, hogy a robot mennyi megtakarítást jelent. A pénzt a jobbágyok természetesen nem kapták meg. Összegét mégis érdemes mérlegelni; nagyon jól kifejezi azt, hogy milyen bonyolult, minden valószínűség szerint szakértelmet kívánó lehetett a munka. Nem nehéz felmérni: egy-egy egész telek után országosan általában évente 1 forint járt a földesúrnak, itt viszont személyenként és naponta számolt az uradalom egy-egy ember munkájára ugyanannyit. Megismétlem: egy évnyi adónak megfelelő összeget számoltak el egy ember egy napi munkájára. Nyilvánvalóan hallatlanul nagy teljesítményt jelző, hallatlanul nagy összeg volt.

A szóban forgó munka természetét az urbárium nem írja le, ahogyan más robotban végzett tevékenységet sem szoktak részletezni. Csak az világos a szövegből, hogy a sándorfalubeliek és a másik négy, ebbe az egységbe tartozó falu lakói a szénégetők folyamatos működéséről kötelesek gondoskodni. Ez évente 640 napnyi munkát igényelt, és emellett kellett az érintett öt falu jobbágyainak ugyancsak az egész év során még 200 szekér fát szállítaniuk, valamint egy rétet kaszálniuk és betakarítaniuk. Ebből a két utóbbi tevékenységre, a szállításra és a rét művelésére néhány dénárt számítottak; szokványos feladat volt.

Nem tudjuk azonban, hogyan, milyen szempontok szerint osztották el a munkát. Csak az bizonyos, hogy az öt faluban az urbárium szerint 5 özvegyasszony volt családfő, 59 telken pedig egy-egy, 3 telken két-két férfi családfőt írtak össze. Ha tehát a telken a családfő mellett szinte bizonyosan élő személyekkel nem számolunk, továbbá feltételezzük azt, hogy a korban szokásos módon a női családfőktől nem kívántak teljes értékű szolgálatot, és csak a férfi családfőket számítjuk, 62 férfi között oszolhatott el az évente 640 napos, nagy szakértelmet igénylő munka. Eszerint körülbelül évi 10 napot kellett rajta az egyes családfőknek, esetleg helyettük másoknak dolgozniuk. A másik két feladat nemigen adott ehhez hozzá – itt már a nőket is számítva – családonként évente 1 egész napot.

A másik egység, Lacfalu, Oroszfalu és Surgyafalu jobbágyai 466 napon végeztek napi 1 forintra becsült munkát. Ebből az urbárium 280 napra eső munkát úgy határoz meg, hogy tizennégy szénégetőben előállított faszenet vigyenek az üveghutához és a pénzverőházhoz, de a munka bizonyosan nem egyszerű fuvarozást, hanem a szénégetők felbontását és a faszén feldarabolását is jelentette. Fuvarozásra ugyanis az uradalmi tisztek

szekerenként csak néhány dénárt számoltak, ebben a munkában viszont 1 forintjával számították az üveghutához és a pénzverőházhoz érkező szekereket. Emellett ezeknek a jobbágyoknak ugyancsak személyenként napi 1 forinttal számított munkára kellett évi 186 napon úgynevezett heteseket, nyilván szakembereket a pénzverőházban folyó munkához kiállítaniuk. A rájuk eső többi robot sokkal egyszerűbb volt, de sok részfeladatból állt. Hordtak tüzelőt a tüzelőmester házába és a vendégfogadóba, továbbá fát vágtak az üveghutához, és 100-100 napos néhány dénárba becsült, tehát szokványos munkával kaszáltak és takarítottak be egy rétet.

Mindez a robot-kötelezettség nem nagyon sok jobbágyra esett. Megint csupán az összeírt családfőket, de a telken élő más személyeket nem számítva, a munka 3 női és 74 férfi családfő között oszlott meg. Így a 466 napot kitevő értékes robotból valamivel több mint évi 6 nap jutott a férfiakra; a női családfőket, illetve gazdaságaikat ennek a bonyolult munkának az elosztásánál valószínűleg nem vonták be. A 200 napnyi közönséges munkát is beszámítva viszont, aminél a női családfőket aligha hagyták ki, körülbelül évente 8 napnyi pontosan számon tartott robot, ezen kívül még némi más munka oszlott el a 77 személy, illetve családfő között.

A harmadik egység, Dubravica jobbágyságai 1 forintra becsült munkát egyáltalán nem végeztek. Ők fát hordtak különböző épületekre, bányászati mellékterméket szállítottak el, rétet gondoztak, évente 2 szekeret küldtek Erdélybe bányafelszerelésért, és gondoztak egy rétet. Sokféle munkájuk értékét azonban az uradalmi tisztek átszámították a napi 1 forintos egységre, és így 300 forintban határozták meg azt az összeget, amelyet a dubravicaiak robotjával megtakarítottak. Ha ugyanennél az átszámításnál maradunk, Dubravicán, ahol női családfő nem volt, 22 férfi családfőre esett az évente 300 napnyi értékes robotra átszámítható munka. Az uradalmi tisztek számításának logikája szerint egy-egy háztartásra nagyjából évi 18 nap jutott volna, ha a dubravicaiak jobbágyok nem apró-cseprő munkákból álló robotot végeznek. A valóságban robottal töltött napjaik számát nem ismerjük.

A robotban töltött napok száma szerint tehát csak az első két egység jobbágyainak terheit lehet felmérni. Az első egységhez tartozó jobbágyok háztartásonként 10-11 napot dolgoztak évente a szénégetőknél, a második egységhez tartozók kötelezettsége évente 8-9 napot tett ki. A megkívánt szakértelem szempontjából viszont mind a három egység körülményeit

ismerjük. Az első egységben, Sándorfaluban és a másik négy faluban a robotmennyiség döntően nagyobb része, a körülbelül 10-11 napra eső munkából 10 napnyi volt a nagy értékű, bizonyosan nagy teljesítményt igénylő robot. Lacfalu és a hozzá tartozó másik két falu jobbágyainak robotjából háztartásonként évi 6 napnyi volt igen értékesnek ítélt munka, míg 2-3 napra közönséges munka esett. A harmadik egységben végül, a dubravicaiaknak egy napot sem kellett nagy értékű robottal tölteniük.

Mindennek a telekhez semmi köze nem volt. A robotot a falvak egységeire kirovó urbáriumban egy szó sem olvasható arról, hogy a munkát milyen szempontok szerint kell elosztani, vagy milyen alapon állítsanak ki az egyébként főfoglalkozásban földművelő jobbágyok közül nagy értékű ipari munkára alkalmas embereket. Ezt az attitűdöt lehet a jobbágyok problémáival szemben élő közönyként értékelni, de lehet belőle arra is következtetni, hogy az uradalmi emberek természetesnek tartották a jobbágyok sokoldalúságát: az ő fejükben még nem voltak meg a parasztok tompaságáról jóval később kialakított sémák.¹⁴ Tudták azt, amit ma bizonyítani kell, hogy a paraszti lét az agrártermelés igényein túllépő készségek és képességek birtoklását nem zárja ki. Igaz, a sémák jórészt az iparosodás utáni parasztság vizsgálatának eredményein alapulnak, amihez én nem értek. Azt hiszem azonban, Teodor Shaninnek igaza van, amikor azt mondja, hogy a tudósoknak a parasztokról szóló véleményét gyakorlatilag mindig vagy pozitív vagy negatív elfogultság terheli.¹⁵ A megfigyelő világszemléletétől, ha úgy tetszik, világnézetétől függ, mennyire értékeli a paraszti munkát, a parasztok és a külvilág kapcsolatát.

Ha ez tényleg igaz, én pozitív irányban vagyok elfogult. Magát a paraszti munkát, egy-egy gazdaság fenntartását is nagy teljesítménynek, igen összetett készségeket és képességeket igénylő munkának tartom. Azokkal értek egyet, akik szerint, ahogyan Robert Redfield megfogalmazta, a paraszti élet, a gazdálkodás, mint minden értelmes emberi tevékenység a természet megfigyelésére, a természeti törvények ismeretére épül. Tágabb szemlélettel úgy lehet fogalmazni, az értelem hatalmába vetett feltétlen bizalom, vagyis a tudományos gondolkozás alapvető készségei kellenek

¹⁴ Nagy hatású, sokszor idézett kifejtése a paraszt alkati alkalmatlansága és az elmaradottság kapcsolatának Edward C. Banfield: *The Moral Basis of a Backward Society* (with the assistance of Laura Fasano Banfield), New York – London 1958.

¹⁵ Teodor Shanin: „Introduction”, in *Peasants and Peasant Societies*, ed. T. Shanin, London 1971, 16-17. o.

hozzá.¹⁶

Így még akkor is azt mondanám, hogy a magyarországi modern iparosodás nem a parasztokon múlt, ha nem lennének egyértelmű adataim jobbágyoknak a mezőgazdasági műveléssel párhuzamos ipari, illetve kézműves tevékenységéről. Az emberi tőke megvolt, de valamilyen okból – éppen úgy, ahogyan a világ nagyobb részén – nem került ipari hasznosításra.

2. A vállalkozó kedv

Másik gondolatmenetem egy kis faluból, a Miskolctól nem messze fekvő, a Zemplén-megyei Bányácskáról, későbbi nevén Széphalomról indul.¹⁷ Urbán Mátyás történetét mutatom be. Kovács Dorkó asszony, Urbán felesége fontos szerepet játszott benne.¹⁸

Urbán Mátyás Bányácskán született, ahol apja, István, a Palugyay-család jobbágya volt. A születés időpontja ismeretlen, és azt sem tudjuk, mikor hagyta ott Urbán Mátyás a családi háztartást. Alighanem apja halála után történhetett, amikor is fivére, Urbán János az apai telken maradt, Mátyás pedig elment Újhelybe, a mai Sátoraljaújhelyre, az ottani pálos barátok rendházába szolgálni. Valamennyi időt nyilván ott töltött. Dorkó asszonyt 1664 májusában vehette el, aki annak az évnek júniusában már ráíratta előző férjétől maradt négy szántóját. Az irat szövegösszefüggése arra utal, mintha a házasság akkor frissen kötöttetett volna.

Dorkó asszony Pásztor György özvegye volt. Nem tudjuk, a szántókon kívül mit örökölt első férjétől, mert házat már Urbán Mátyással együtt vettek Újhelyben, és valószínűleg közös szerzeményük volt 3 szőlő is. Ezeken kívül volt 1679-ben még 1 szőlő a házaspár kezén. Ez Dorkó asszonyé volt. Vagy saját családjától örökölte, vagy özvegy korában vette. Ezt a szőlőt – a végrendelet hátlapjára írt szöveg szerint – Dorkó asszony Varga Gyurkára hagyta, akit a végrendeletben „gyermek”-nek nevezett, és a férje gondoskodására bízott.

„Hagyom Varga Gyurkának örökösön, mivel velem együtt lakott és velünk тұrt, szenyvedett” – áll erről a külön említett szőlőről, illetve a fiúról

¹⁶ Bronislaw Malinowski: *Magic, Science and Religion, and Other Essays* (with an introduction by Robert Redfield), Garden City /New York 1955, 17-18. o.

¹⁷ Bessenyei József hívta fel a figyelmemet a két helységnév azonosságára.

¹⁸ A MOL E 197. 39. csomóban maradt fenn három irat a házaspárról: Dorkó asszony örökvallása 1664-ből, végrendelete 1679-ből és egy megyei vizsgálat jegyzőkönyve 1685-ből. Ezek a forrásai az itt elmondandó történetnek.

a végrendelet hátán. Miben „szenvedett” vajon Varga Gyurka együtt Urbán Mátyásékkal? Talán már akkortájt, a végrendelet 1679-ben volt megfogalmazása előtt megkezdődött Urbán kalandos és sok embert félrevezető küzdelme a nemességért. Urbán Mátyás szinte áttekinthetetlenül zavaros módon jutott nemességhez. Nem lehetett könnyű vele élni, mert folyton a leleplezés fenyegette. Nem tudjuk, mennyit élt át vele együtt Dorkó asszony, aki a végrendelet megfogalmazása idején bizonyosan beteg volt (erre utal a szövegben, de talán meggyógyult abból a betegségből). A végrendelet fogalmazásakor Urbán még bizonyosan nem volt nemes, mert Dorkó asszony „egregius”-nak nevezte volna a testamentumban, ha az lett volna.

Urbán Mátyásnak eredetileg nem lehetett saját telke; apja jobbágysága révén tartozott Palugyay Gergely földesúri hatalma alá. Az egyik rá vonatkozó forrás, a megyei vizsgálat jegyzőkönyvének kérdőpontjai között mindenestre az is szerepel, tudja-e a tanú, hogy Urbán, apjához hasonlóan, örökös jobbágy volt, és a válaszok nemlegesek. Aztán, amikor Urbán Mátyás Újhelybe költözött, (I.) Rákóczi Ferenc földesúri hatósága alá került. Innen akarta visszaszerezni „repetáltatni” Palugyay, aki először maga járt a dolog után. Még Urbán Mátyás fivérét is felkereste Bányácskán. Nála éjszakázott, és állítólag ilyesmit mondott neki: „Jobb volna az öcséd, az ördöglelkű, ha megalkudnék velem, hogysem mint nyakon fogjam.” Vagyis némileg fenyegető hangon közvetítésre kérte a családi telken ülő Urbán Jánost az eltávozott Urbán Mátyás ügyében. Nem tudjuk, sikerrel járt-e, átadta-e János az üzenetet Mátyásnak. Csak az bizonyos, hogy Mátyás nem tért vissza Palugyay urasága alá.

Visszatérés helyett Urbán Mátyás rábeszélte a pataki udvarbíró, Kereskényi Gáspárt, hogy váltsa ki Palugyay Gáspár „tutelasága,” tárgyilagosan szólva, joghatósága alól. Az udvarbíró állítólag 5 hordó bort, 6 sing finom posztót és 1 pár karmazsin csizmát ígért Urbán szabadságáért, különböző újhelyi és bányácskai emberek pedig úgy tudták (egy vizsgálaton mindenestre azt vallották), hogy Palugyay az ajánlatot elfogadta.

Ez után következett az elképesztő bonyodalom. A pataki udvarbíró nem adta meg a kialkudott váltságot, ami még nem volna rendkívüli. Az uradalmi tisztek bizonyosan sok embert vezettek félre szándékosan, vagy akaratlanul. Rendkívül szokatlan volt viszont az, hogy Urbán Mátyás a Rákóczi-udvar nevében ígért váltságot maga adta meg. Ezt állította mindenestre Zemplén megye bírósága előtt. Ebben az ügyben tartottak

ugyanis nyomozást az alispán, Klobusiczky Pál utasítására és „egregius Matthias Urbanus” kérésére 1685-ben, amikor Urbán – ezek szerint, mivel a megyei irat nemesi ranggal határozta meg – már a megye által elismert nemes volt.

Urbán Mátyás nemessége ügyében bizonyosan azért keletkezett vita, mert a XVII. század első évtizedei óta csak földesúri jóváhagyással lehetett nemességért folyamodni.¹⁹ A nemességet aztán megyei közgyűlés előtt ki kellett hirdettetni, amit Urbán a zempléni alispán eljárásának tanúsága szerint Zemplén megyétől kért is. A megye előtt tiltakozhatott Palugyay, aki értelemszerűen nem adott engedélyt, Urbán pedig a kiváltásra hivatkozott. Most nem mennék bele abba, hogy a jobbágy szabadságolása azonos volt-e a nemesség kérésének engedélyezésével. Az én kutatói tapasztalataim szerint nem. Urbán viszont úgy viselkedett, mintha az 5 hordó borral, 6 sing posztóval és 1 pár karmazsin csizmával érvényes hivatkozási alapot szerzett volna, sőt az alispán, Klobusiczky fellépése is csak akkor megmagyarázható, ha egyetértett Urbánnal. Igaz: lehet, hogy az adott helyzetben, miután Urbán a nemeslevelet megszerezte, kényelmetlen lett volna az Udvari Kancellárián a visszavonatásáért eljárni.

Zemplén megyének semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy Urbán Mátyást visszakényszerítse Palugyay urasága alá. Jellegetesen egy fogolydilemma-szituáció állt elő, és Klobusiczky csak Urbánnal együtt menekülhetett belőle. Egyszerűbb volt elfogadni a természetbeni válság történetét, mint reménytelen bonyodalomba keveredni felsőbb hatóságokkal.

De tényleg átvette volna Palugyay a sokat emlegetett tárgyakat Urbántól? Szinte elképzelhetetlen, de nehéz elképzelni azt is, hogy Urbán minden alap nélkül állítson ilyesmit, és ráadásul olyan tanúk is legyenek, akik hallottak róla. Ennek a problémának azonban már nem mentem utána. Mert Urbán Mátyás történetét nem végső valóságtartalma, hanem bizonyos magatartásforma – szerintem tipikus motívumokban bővelkedő – volta miatt mondtam el.

Története nem olyan személyiségekével analóg, mint például a szakirodalomban a felemelkedés példjaként mindig idézett Thököly Sebestyén. Legutóbb egyébként Geceányi Lajos róla is kiderítette, hogy meredek karrierje nem egészen a társadalom legmélyéről indult. Már apja Bécsig járó kereskedő volt, és nemes asszonyt vett el: Thököly Sebestyén

¹⁹ Szabó István: „A jobbágy megnemesítése”, *Turul* 55 (1941), 13-19. o.

mint „agilis”, vagyis nemes anyától született ember kapott nemeslevelet.²⁰ Urbán Mátyás nem is azokhoz a mozgékony kereskedőkhöz hasonlított, akiket mint gazdag mezővárosok jellegzetes figuráit Szakály Ferenc leírt,²¹ vagy Körmenten, a Batthyányak egyik birtokközpontjában, Tóth István György talált.²² Nem, ő egy isten háta mögötti faluból indult.

Mit tehetett valaki, akiben volt vállalkozó kedv, de a kiéléséhez – saját egyéniségén túl – semmilyen eszköz nem állt a rendelkezésére?²³ Otthagya például a faluját, és elment a legközelebbi nagy településre szolgálni, ahogyan Urbán tette. Jó házasságban is joggal lehetett reménykedni, bár a korabeli Magyarország házassági piacán a férfiak a nőknél hátrányosabb helyzetben voltak. Így is sokan alapozták azonban meg Urbán Mátyáshoz hasonlóan az anyagi egzisztenciájukat. Ez után pedig valószínűleg a szó legszorosabb értelmében mindent megtettek, amit szükségesnek láttak.

Szabó István a jobbágy megneveléséről már idézett tanulmányában gondosan körüljárta az ügyre vonatkozó törvények születési körülményeit, többszöri ismétlésüket. Bizonyosan azért foglalkoztak vele annyit az országgyűlések, mert sokan figyelmen kívül hagyták, vagy tudatosan áthágták a világos szabályozásokat. Előnyös helyzetből ugyanis könnyű volt indulni, de sokan nyilvánvalóan nem előnyös helyzetből indultak. Ehelyett a mindenütt jelenlévő urasági emberek éberségét elkerülve vagy őket rászedve ügyeskedtek, ahogyan Urbán Mátyás tette. A bor-posztó-csizma váltságdíj nagy fantáziára vall; nem találkoztam hasonlóval, de az a valószínű, hogy az emelkedésért elkeseredetten küszködőkről a forrásokban nem sok értesülés maradt fenn.

Ezen a ponton megint eljutottam a fejlődés, illetve elmaradottság problémájához. Az előző gondolatmenetben a parasztok felől, itt a nemesek felől kell rá vetni egy pillantást. Mert Magyarország kimaradását az

²⁰ Gecsényi Lajos: „Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században”, *Századok* 129 (1995). 767-790. o. Uő: „Az Edlasperg-ügy” *Történelmi Szemle* 36 (1993), 293. o.

²¹ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*, Budapest 1995, 172-218, 219-387, 388-412. o.

²² Tóth István György: *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmentendi uradalom társadalma a 17. században* (Értekezések a történeti tudományok köréből 115), Budapest 1992, 81-104. o.

²³ Az egyéniség mibenlétét tekintve azokkal tartok, akik szerint vannak bizonyos, történelmileg változó, de az emberre általában jellemző tulajdonságok. Az egyedeket jellemző egyéniség közéjük tartozik.

iparosodásból, a modernizációból egyáltalán (akkor, amikor a nyugati országokban ezek a változások végbementek), sokan annak tulajdonítják, hogy aránytalanul sok volt itt a nemes. Fényes Elekre hivatkoznak, aki szerint a XIX. század első felében Magyarországon a lakosság egyötöde nemes volt, minden 20 nem nemesre esett 1 nemes, míg Franciaországban például ugyanez az arány 180:1 volt, Csehországban még alacsonyabb.²⁴

Szeretném azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a jobbágyok közül sem a XVI-XVII. századi Magyarországon, sem korábban nem Pató Pál úr szerű figurák szereztek nemességet. A legismertebb esetben, Bakócz Tamás családjában a nemességszerző jobbágy bognármester volt. A következő, ugyancsak jobbágyszármazású esztergomi érseket, Szatmári Pált egész életében vargának csúfolták – joggal, mert az apja köztudottan vargamesterségből élt. És lehet, hogy a nemesség egy részét valóban háborús vitézsége emelte fel, ahogyan a nemesi öntudat későbbi megfogalmazói tudni vélték, de kétségtelen, mert fennmaradt adatok tanúsítják, hogy a kor új nemesei többségükben hadszínteret soha nem láttak. Mint falusi mesteremberek, esetleg kereskedők szereztek meg azt a pénzt, amivel a nemességet megvásárolták.

Orosz István tanulmányaiból kiderül, hogy a nemesek nagy része alighanem jobbágytelken volt nemes. Orosz a Hegyalja társadalmát vizsgálta meg részletesen, és úgy találta, hogy az egyre nagyobb arányú nemesség jobbágytelken, többségében az uraság által felszabadított jobbágytelken élt.²⁵ Az ország más részein esetleg eltérők lehetek az arányok, a helyzet lényege azonban mindenütt azonos volt: jobbágyok nagy számban szereztek maguknak nemességet.

Erről országgyűlési tárgyalások nyújtanak közvetett, de igen beszédes adatokat. A nemesi rend feltöltődése urasági földön élő elemekkel ugyanis országos szinten okozott sok problémát. A jobbágytelken élő nemesek közjogi státusa rendkívül bizonytalan volt: 1618-tól kezdődően több országgyűlés is foglalkozott vele. A vita középpontjában az állt, hogy joguk van-e ezeknek a más földjén élő nemeseknek peres ügyeikkel a

²⁴ Fényes Elek: *Magyarország statisztikája I.*, Pest 1842, 118-120 o., uő: *Magyarország leírása I.*, Pest 1847, 19-23. o.

²⁵ Orosz István: „A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században”, in *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből*, Debrecen 1995, 34-113. o., uő: „Jobbágyok és nemesek Bodrogheresztúr társadalmában a 17-18. században”, uo. 176-181. o.

megyéhez, illetve a fölötté álló fórumokhoz fordulniuk, vagy az úriszék illetékes fölöttük, ahogyan az uradalmak népe fölött általában. Az egymással szögesen szembenálló nézetek a nagybirtokosok és a köznemesség ellentétét rejtették, vagy fejezték ki. Nem nehéz átlátni: a köznemesség a birtoktalan nemeseket mintegy törekvései tömegének tekintette.

Így nem véletlen, hogy az 1618-ban még csak a viták szintjén jelentkező ügy az 1646-1647-es országgyűlésen, II. Rákóczi György hadjáratát követően dőlt el. Előzetesen a felsőház és az uralkodó még elérte a döntés elhalasztását, de a hadjárat után, amikor széles körű engedményeket kellett tenniük, a birtoktalan nemeseket is kénytelenek voltak az úriszék joghatósága alól felszabadítani.²⁶ A törvény természetesen annyit ért, amennyit végrehajtottak belőle. Az Esterházy-uradalmak úriszéki jegyzőkönyveinek tanúsága szerint például az uraság még az 1650-es években is indított pereket saját bíróságán telkes nemesek ellen. Az alperes azonban többször elérte, hogy a pert megyei törvényszékre vigyék át.²⁷

A birtoktalan nemesség története azonban itt nem foglalkoztat. A rá vonatkozó országgyűlési tárgyalásokat csak azért említettem, hogy a nemességet vásárló jobbágy jelenségének általános voltát bizonyítsam. Szerintem ez azért fontos, mert a jelenséget Urbán Mátyás agyafúrtságával jellemezhető, vállalkozó kedvű emberek hozták létre. Olyan jobbágyok, akik pénzüket személyi szabadságukba fektették be. Voltak tehát vállalkozó kedvű emberek Magyarországon. Nem hiszek abban, hogy a vállalkozó kedv aránytalan eloszlásával lehetne országok fejlődését vagy elmaradását magyarázni.²⁸ De hova tudtak volna vállalkozó kedvű emberek apró falvakból vagy jelentéktelen mezővárosokból kitörni? Magyarországon a városiasodás, a nagyipar kialakulása nem volt a történelem napirendjén. Új világokat felfedező expedíciókat sem igen lehetett innen indítani. Maradt a felemelkedés útja a nemességbe. A vállalkozó kedv arra fordult.

²⁶ Corpus Juris 1638. 2. tc; 1647. 22. tc.

²⁷ Magyar Országos Levéltár P 157. Peres iratok 4. k. passim. ☛

²⁸ D.C. Mc Lelland ilyen értelmű, széles körben elfogadott véleményét idézi és interpretálja J. L. Baxter: *Behavioural Foundations of Economics*, London – New York 1993, 23. o.

Végülis arra az eredményre jutottam, amire rendszerint jutunk, ha a magyarországi elmaradottság okairól beszélünk. Azt szoktuk mondani, nem az emberi tényezőn múlt. A jobbágyság és az iparosodás körüli két gondolatmenet adataiból ugyanez következik. Az ipari forradalom idején Magyarországon volt emberi tőke, volt vállalkozó kedv. Hozzátehetem: mindkettőt a társadalom alján élő embereknél vizsgáltam. Ők indultak az egyéni adottságok megvalósításában a legnagyobb hátránnyal, mégis sokan bizonyították, hogy képesek rá. Nyilván nem a jobbágy mint egyén, hanem a jobbágyság mint rendszer volt hibás. (Ha ugyan hiba az, ami a világ nagyobb részén érvényes helyzethez vezet.) Ami ezen belül Magyarországot illeti, itt a jobbágyok emberi tőkéje és vállalkozó kedve nem tudta a jobbágyság és az iparosodás immanens ellentmondását feloldani.

AZ 1848-49-ES MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC CSEH- ÉS MORVAORSZÁGI VISSZHANGJA

RICHARD PRAŽÁK
Masaryk Egyetem, Brno

Az európai forradalmak sorozata 1848-ban már január 12-én, a szicíliai Palermóban vette kezdetét, majd Párizsban, Münchenben és Bécsben folytatódott, és végezetül Prágába és Pestre is eljutott. Az úgynevezett Szent Szövetség rendszerének felbomlását követően, majdnem egész Európában nagyszabású kísérlet indult el az új demokratikus társadalom megalapítására. A „Népek Tavasz” a Cseh Királyság és a vele területileg egyesített hajdani Morva örgrófság lakóiban is felébresztette a társadalmi változások reményét. A cseh- és morvaországi lakosságnak nagy gondot okozott a nemzetiségi kérdés: az ottani németekkel való teljes egyenjogúságot követelték maguknak, természetesen a Habsburg Birodalom keretein belül. A cseh képviselők éppen ezért utasították vissza a német tartományok egyesítéséről tárgyaló – a szlávok beolvasztását tervező – frankfurti össznémet nemzetgyűlésre szóló meghívást, az akkor már neves cseh történész és politikus, František Palacký szavaival érvelve: „Ha az osztrák állam nem volna meg régtől fogva, Európa, sőt a humanitás érdekében arra kellene törekednünk, hogy megalakuljon.”¹ A cseh területeken már a XIX. század negyvenes éveiben kifejlődött az ausztrószláv mozgalom, s a prágai forradalom kitörése után ennek a mozgalomnak a képviselői 1848. júniusra összehívták Prágába az ausztriai szlávok kongresszusát. A kongresszuson kifejezésre jutott az ausztrószláv mozgalom programja: ez arra törekedett, hogy a Habsburg Birodalom az ott élő németek, szlávok és magyarok föderatív államává alakuljon.

Ezeknek az elképzeléseknek jegyében a prágai szláv kongresszuson tevékenyen részt vettek a cseh polgári liberálisok is. Győzött ez az irányzat, noha a radikális demokrata képviselők élesen kritizálták, mert az volt a véleményük, hogy a Habsburg Birodalom támogatása egyet jelent az ultrakonzervatív erők támogatásával. A kongresszus kiáltványában – a

¹ Palacký, František: *Gedenkbücher*, Prag 1874, 152. o. Palacký szerepéről 1848-49-ben lásd Kofalka, Jiří: *František Palacký*, Praha 1998, 251-323. o.

nemzetiségi kérdésben mutatkozó ellentétek ellenére – az a követelés is szerepelt, hogy a Habsburg Birodalomban élő szlávok igyekezzenek elsimítani a magyarokkal való ellentéteket. A magyar kormány ugyanis nem nézte jó szemmel a szlávok kongresszusát. Ezért követeit nem a prágai kongresszusra, hanem Frankfurtba küldte el. Szemere Bertalan belügyminiszter május 21-én ezt közölte Szalay Lászlóval: „Szláv birodalom és magyar státus elsüllyedése együtt jár.”²

A szlávok kongresszusát június 12-én félbeszakította a prágai diákok és polgárok felkelése. Küzdelmüket Windisch-Grätz herceg néhány nap alatt vérbe fojtotta. Ezután a cseh liberális mozgalomnak a politikai életre gyakorolt hatása méginkább megnövekedett: nem erővel, hanem tárgyalással akarták rendezni az osztrákokkal való viszonyt.

Ebben az első szakaszban alig találkozunk a cseh környezetben a magyar forradalom iránt kifejezett rokonszenvvel. A helyzet azonban az októberi bécsi forradalom után megváltozott. A morva és a sziléziai lakosság körében 1848 végén már észrevehető a magyarok iránti rokonszenv jelei. A népi álláspont még a lojális *Moravské Noviny* (Morva Újság) című lapban is feltűnt. December 18-án egy olvasói levélben egyebeken kívül ez jelent meg: „Kossuth ellen uszítotok, és megfélekedtek arról, hogy ő a tökéletes szabadság atyja, s egész Ausztriát ő vezette ki Metternich Egyiptomából.”³ Ugyanebben az időszakban egy másik levelező Windisch-Grätzet és Jellačićot „a nép gyilkosai”-nak nevezte.

A cseh radikális demokrata, de részben a liberális sajtóban is 1849 elejétől többé-kevésbé nyílt magyarbarátság érezhető. Kihasnálva a cenzúra átszervezéséből adódó felületes ellenőrzést, a radikális demokrata *Noviny Lípy Slovanské* (Szláv Hársfa Újsága) közölte a híres orosz forradalmár, Bakunyin felhívását, amelyben az ausztriai szlávokat a magyarokkal való együttműködésre szólítja fel, hiszen – úgymond – csak így lehet megnyerni a zsarnokok elleni európai küzdelmet. Hasonló szellemben írt a cseh Emanuel Arnold is az *Občanské noviny* (Polgári Újság) című lapban. Szerinte eljön az idő, amikor „a magyarok, szerbek és horvátok megértik, hogy nem magukért, hanem másért ontották vérüket a polgárháborúban, s míg saját szabadságukért lángolnak, később éppen olyan jó szövetségessé válhatnak, mint amilyen

² Vö. Pražák, Richard et al.: *Dějiny Maďarska* (Magyarország története), Brno 1993, 178. o.

³ Vö. Pražák, Richard: „Kossuth Lajos”, in *A magyar forradalom és szabadságharc cseh tükörben*, Budapest 1998, 16. o.

ellenségek most”.⁴ Arnold forradalmi nézetei abban a programban mutatkoztak meg legvilágosabban, amely az osztrák monarchia megszüntetését és egy köztársasági alapokon álló, független cseh állam létrehozását követelte, főként a magyar forradalom segítségével.

A radikális demokraták Béctől való félelmét igazolta a birodalmi gyűlés feloszlatása és az oktrojált alkotmány bevezetése 1849. március 4-én. Ez utóbbi, ahelyett, hogy egyesítette volna a cseh területeket, közigazgatásilag is szétosztotta cseh királyságra, morva örgrófságra meg alsó- és felső-sziléziai hercegségekre, majd pedig a Habsburg-birodalomba olvasztotta őket. Az új alaptörvény sem a sajtószabadságot, sem a gyülekezési szabadságot nem szavatolta, a választójogot pedig szigorú vagyoni feltételekhez kötötte.

Mindezek hatására addig nem látott erejű Bécs-ellenes szembenállás bontakozott ki. A prágai rendőrbiztos 1849. március 16-án egy bizalmas jelentésében így festette le a prágai helyzetet: „A diákok és az újságírók igazi republikánusok. Hallatlanul szidják az alkotmányt, a minisztériumot, a fiatal császárt. Teljesen zavartalanul szitkozódnak az utcákon és a vendéglőkben. Nyíltan hirdetik, hogy éljen Kossuth, vesszen a kormány... Elfogtak olyan embereket, akik a Csehországban állomásozó magyar ezredekett hűtlenségre akarták csábítani... A sajtó – a német éppúgy, mint a cseh – támad és uszít.”⁵

A magyarok iránti rokonszenvnek talán legszebb cseh nyelvű példája Karel Sabina *Szomorú elmélkedések* című, 1849. április 13-án a *Noviny Lipy Slovánské*-ben megjelent cikke: „Csaknem minden ausztriai nemzet élénk megmozdulása után, mely most a kivívott szabadság eredményeként egész évben uralkodott, már csak a magyar az egyetlen, mely egész Európa figyelmét, különösen a mi tekintetünket magára vonja. Minél szomorúbb a mi politikai helyzetünk, nekünk cseheknek és általában a szlávoknak, annál nagyobb sóvárgással tekintünk a magyarokra, akiknek tartós ellenállásában sokan a jövő valamelyes reményét vélik megtalálni... Bár csak egy kevés volna bennünk abból az úgynevezett magyar szilajságból, vagyis más szóval áldozatkészségből és buzgóságból! Úgysem tud a cseh mást, csak engedelmesen hallgatni, és megint csak hallgatni, ez a legnagyobb

⁴ Arnold, Emanuel: „Válka uherská” (Magyarországi háború), *Občanské noviny*, 1849. január 9.

⁵ Vö. Pražák, Richard: „Az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc cseh- és morvaországi visszhangja”, *Élet és Irodalom* 1982, 29. sz.

erényünk, amelyért agyondicsérnek, és melyért oly rosszul jutalmaznak bennünket... Csak az éleszt bennünk némi reményt, hogy nemzetünk, látva a még nemrég általunk megvetett nép áldozatkészségét és emberfeletti erőfeszítéseit, ismét megtelik büszkeséggel és igyekezettel, mellyel egykor jeleskedett, és a legelésző nyájból ismét a szabadságért lelkesedő és áldozatkész nemzet lesz.”

Sabina utolsó mondatában talán arra az összeesküvésre utalt, amely május 12-én felkelést robbantott volna ki. Ennek az összeesküvésnek a tervét a cseh radikális demokraták száz elvbarátaikkal együtt dolgozták ki az akkor Drezdában tartózkodó Bakunyinnak a kezdeményezésére. De a rendőrség a tervezett időpont előtt két nappal letartóztatta a szervezőket, s emiatt a felkelésre már nem kerülhetett sor.

A magyarok iránti rokonszenv az oktrojált alkotmány kihirdetése után még a liberális polgárság bizonyos köreiben is visszhangra talált. Egyebek között megfigyelhetjük ezt a liberálisok irányította *Sedlské noviny* (Parasztújság) cikkeiben. A szerkesztő, a cseh nemzeti himnusz szövegírója, Josef Kajetán Tyl már az első számokban egy részletes, folytatásos Kossuth-életrajzot közölt, s a napi hírekben is beszámolt magyarbarát megnyilvánulásokról. Egyebek között megemlékezett arról, hogy az Olmütz környéki parasztek megtagadták a Magyarország ellen vonuló csapatok szállítását. A nép körében pedig az a hír terjedt, hogy Kossuth Morvaország felszabadítására készül. A *Brüner Zeitung* 1849. május 13-i száma szerint a morva föld legtermékenyebb vidékén, Hanában a nép II. József fiának hiszi Kossuthot (a magyar hagyománnyal ellentétben ezen a vidéken szerették II. Józsefet, mert a parasztság felszabadítóját, az urak megbüntetőjét látták benne), vagy pedig a legendás Ječmínek (Árpácska) király leszármazottjának vélik (Ječmínek a néphagyományban azonosult a nagymorva Svatopluk fejedelemmel).⁶

A Kossuth iránti rokonszenv még a Bach-korszakban is élénken élt a morvák között. Ehhez furcsa módon az is hozzájárult, hogy a magyar forradalom vezetőit – személyleírásukat is megadva – az egész birodalomban körözték. Austerlitzben 1851-ben letartóztattak egy útkaparót, mert Kossuthszakállt viselt – hiába bizonygatta, hogy nem volt köze a magyar forradalomhoz. A rendőri jelentésekből azt is tudjuk, hogy ugyanabban az évben Luhačovicében, a híres kelet-morvaországi fürdőhelyen „a magyar

⁶ Vö. Pražák, Richard: mint 3: 17. o.

forradalom korifeusainak” arcképével díszített ékszereket és medálokat viseltek a nők.⁷

A cseh közvélemény magyarbarát megnyilvánulásain kívül meg kell említeni azt a tényt is, hogy a szabadságharc katonáinak sorában több cseh és csehországi német tisztet és közlegényt találunk, főképp a tüzérség kötelékében. Tomáš Filipovský a szolnoki csata után érdemrendet kapott, s később az aradi vár tüzérparancsnoka lett. Václav Freudenreich szintén a szolnoki csatában tüntette ki magát, majd a Temesvárt ostromló csapatok tüzérparancsnokává nevezték ki. A prágai születésű Antonín Chládek, honvéd tüzérhadnagy, a komáromi vár védelmében halálos sebet kapott.

A kalandos életű forradalmár, Josef Vevera utáshadnagyot a temesvári csatában Bem tábornok vezérkari őrnaggyá nevezte ki. Világos után golyó általi halálra ítélték, majd az ítéletet tizenhat évi sáncmunkára változtatták. Zikmund Berchtold grófot, a morvaországi Buchlov vár urát a szabadságharc után szintén halálra ítélték, majd az ítéletet cnyhítették: az életfogytiglani házi őrizetet a saját várában kellett letöltenie. De volt egy másik eset is. Július Hrubý őrnagy halálos ítéletét Temesváron 1849. augusztus 20-án, egy héttel a világosi kapituláció után, végrehajtották. Így a magyar forradalomnak egy cseh vértanúja is volt.⁸

Az új forradalmi közigazgatásban is dolgoztak csehek. A kultuszminisztérium szolgálatában állott a Brünn környékéről származó s a debreceni kollégiumban nevelkedett Josef Roztomilý: nevét Dicsőfi Józsefre változtatta, s Eötvös József megbízásából 1848-ban beutazta Nyugat-Európát, hogy tanulmányozza a korszerű iskolarendszereket.⁹

Mindezek után nem hagyhatjuk említés nélkül a szabadságharc leverése utáni önkényuralom cseh hivatalnokainak kérdését sem. A magyar közvéleményben a császári hivatalrendszer egyet jelentett a csehekkel. Ez az általánosítás viszont túlzó. Igaz ugyan, hogy a tisztviselői kar, a „Bachuszárok” számottevő része Cseh- és Morvaországban született, de nem

⁷ Uo., 18. o.

⁸ Vö. Pražák, Richard: *K ohlasu maďarské revoluce 1848-1849 v českých zemích. Kroměřížský sněm a tradice parlamentarismu ve Střední Evropě* (Der Reichstag von Kremsier 1848-1849 und die Tradition des Parlamentarismus in Mitteleuropa), Kroměříž 1998, 401. o.

⁹ Vö. Pražák, Richard: „A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén”, in *Cseh-magyar történelmi kapcsolatok*, Budapest 2001, 100. o.

csak csehekből tevődött össze, hanem csehországi németekből is. Még a tisztviselők között is voltak rokonszenvezők. Hogy csak egyet említsünk közülük, ilyen volt Josef Němec (a jeles cseh író, Božena Němcová férje), aki Miskolcon és Balassagyarmaton fináncodott, de 1854 nyarán elbocsátották, mert negyvennyolcas röpiratokat és piros-fehér-zöld szalaggal díszített Kossuth-képet találtak nála. Božena Němcová már 1851 áprilisában meglátogatta ferjét Miskolcon, s írt róla egy útirajzot, amely először a *Lumír* című cseh irodalmi folyóiratban jelent meg 1854-ben, „Zpomínky z cest po Uhřích” (Magyarországi útiemlékek) címen. Részletesen leírja Miskolcot: az utcákat, az épületek képét, jellegét. Érdekes megfigyeléseket tesz a hetivásárról, s az olvasó elé tárulnak miskolci polgárok kiránduló és szórakozó helyei. Němcová nem mulasztotta el meglátogatni a már akkor ismert Tapolca-fürdőt, a diósgyőri várromot és más nevezetességeket Miskolc közelében.

Az 1848-49-es magyar forradalomra sokat gondoltam 1956-ban, az akkori magyar forradalom idején, s irigyeltem a magyarokat, hogy fegyverrel felkeltek a szovjet uralom ellen, olyan időben, amikor nálunk csak csend és félelem honolt. Akkor találtam meg a prágai Egyetemi Könyvtárban a már említett Karel Sabina: *Szomorú elmélkedések* című, 1849 áprilisából származó cikkét, amelyben Sabina összehasonlítja az akkori cseh és magyar magatartást. A szabadságszeretetet mindig a magyaroktól tanultuk, és őszintén örülünk annak, hogy két szabad és egymást kölcsönösen elismerő országunk együttműködhet közösen az új Európa kialakításában.

HORATIUS ÉS AZ ARANY KÖZÉPSZER

RITÓÓK ZSIGMOND
ELTE, Latin Tanszék

Az *Ódák* második könyvének 10. ódája Horatiusnak egyik legismertebb költeménye, de egyben talán a leginkább félreértett is. Csak a magyar irodalomra gondolva, akár Rimay, akár Orczy Lőrinc átköltését nézzük, a hangsúly arra esik, hogy – Orczyt idézem –:

*A szalmás al-házban találsz nyugodalmat,
De fényes udvarban lelsz csak aggodalmat.*

Vagyis hogy az ember kerülje a gazdagságot, érje be kevéssel, mert – ahogy Rimaynál olvassuk –:

*Magasra ne hágjon, ki nem tud röpködni,
Mert mikor az tetőn akarna leülni
IKezd ág romlásától halálba merülni.*

Még Berzsenyi is ilyen szellemben utal az ódára *A jámborság és középszer* c. költeményében. Voltak idők, mikor meg éppen a megalkuvás dicséretét érezték ki a költeményből, mintha nem ugyanaz a költő írta volna, aki ezt írta: „Az igaz és szándékához ragaszkodó férfit sem a ferde dolgokat parancsoló polgártársai tüze, sem a fenyegető zsarnok arca nem rendíti meg...”¹ – Lássuk azonban a költeményt!

*Rectius vives, Licini, neque altum
semper urgendo, neque, dum procellas
cautus horrescis, nimium premendo*

¹*Ódák*, 3, 3, 1-3. Arany János fordításában: „Szándéka-taró férfit és igazt / Sem rosszra készítő honnosi vad heve, / Sem rátörő kényúrnak arca / Lelki zavarba nem ejt...” – Vörösmarty fordításában: „A változatlan férfi erős szívét / Meg nem zavarja semmi gonosz tanács, / Sem a tyrannak lángra gerjedt / Dölyfe...” Érdemes volna egyszer a két fordítást stílárisan elemezni...

litus iniquum.

*Auream quisquis mediocritatem
diliget, tutus caret obsoleti
sordibus tecti, caret invidenda
sobrius aula.*

*Saepius ventis agitur ingens
pinus, et celsae graviore casu
decidunt turres, feriuntque summos
fulgura montes.*

*Sperat infestis, metuit secundis
alteram sortem bene praeparatum
pectus: informis hiemes reducit
Iuppiter, idem
submovet; non si male nunc et olim
sic erit: quondam cithara tacentem
suscitat Musam, neque semper arcum
tendit Apollo.*

*Rebus angustis animosus atque
fortis adpare, sapienter idem
contrahes vento nimium secundo
turgida vela.*

Szabó Lőrinc fordítása (lásd a Függelékben) nagyon szép, de mint minden kitűnő fordítás önálló műalkotás, és aszerint értelmezendő: az eredeti nem mindenben értelmezhető a fordítás alapján. Ezért, mivel a latin költeményt kívánom elemezni, s nem a magyart, tudva, hogy ez kegyetlen dolog, s a hajdani Aczél-puskák „szószerinti fordításainak” színvonalára fog emlékeztetni,² kénytelen leszek lehetőleg szó szerinti fordítást adni. Íme az első két versszak:

² A fiatalabbak kedvéért és a félreértések elkerülése végett mondom, hogy a húszas években, mikor még minden gimnáziumban nyolc évig és nagy óraszámban tanították a latint, a jó üzleti érzékkel megáldott Aczél Dezső sorozatot indított az iskolában olvasott latin szövegekből való készülés segítésére. Ezek tartalmazták a szóban forgó szövegek szószerintét, „szószerinti és magyaros fordítását”. A szószerinti fordítások bizony – éppen a szószerinti pontosság miatt – olykor csikorogtak. A tanulók persze a világoskék borítású füzetkéket közönséges puskaként használták, hiszen olcsóságuk miatt akár lapokra szétszedve és a könyvbe rejtve is használhatók voltak.

Helyesebben (egyenesebben) fogsz élni, Licinius, nem törekedve mindig a mély tengerre, sem, miközben óvatos emberként félsz a viharoktól, nem tapadva nagyon a zátonyos parthoz. Aki az arany középszert választja, biztonságban ment marad a rozoga kunyhó mocskától, józanul ment marad az irigylendő palotától.

A két versszak felépítése azonos. Mindkettő valami pozitívummal kezdődik, amit két negatívum követ, melyek tartalmilag ugyan ellentétesek (mély tenger – sziklás part, rozoga kunyhó – irigylendő palota), de egyaránt kerülendő. Ez az „egyaránt” jut kifejezésre a kifejezések párhuzamosságában (nem törekedve – nem tapadva, ill. ment marad; – ment marad; a verssor ugyanazon helyén). Mindkét versszak egyaránt statikus jellegű: mind a nyelvtani formák (futurum gnomicum, gerundiumok) mind a jelentés (mindig, ment marad) tartós, nem-változó állapotot érzékeltet: a világ és benne az ember magatartása változatlanok látszik.³

A harmadik versszakban azután hirtelen minden megváltozik, éspedig egyre viharosabban.

Gyakrabban mozgattatik [passivum] a szelek által a hatalmas fenyő, súlyosabb esssel zuhannak [történés] a tornyok, és a magas hegyekre (a hegyek tetejére) sújt le a villám.

A dolgok nem maradnak változatlanok, minél hatalmasabbak, annál hevesebb változásoknak vannak kitéve. A nyugalmi állapot csak átmeneti, miközben a felszín nyugodtnak és kiegyensúlyozottnak látszik, a mélyben feltartóztathatatlan változás megy végbe, mint ahogy az oly statikusnak látszó első versszakokban is a sorok értelmileg egymásba folynak, sehol nincs a sorok végén értelmi szünet, és mint ahogy a viharos harmadik

³ Az első versszak Szabó Lőrinc fordításában sokkal mozgalmasabb, mint az eredeti: „ostrom”, „gyors szelek”, igei állítmányok a névszói szerkezetek helyett; a második versszakban elvész a *diligít*, helyette azonban egy másik kép van: az „arany közép” az, mely a könnyen félrebillenő egyensúlyt megőrzi, és Szabó pontosan ismétli a vers azonos helyén a *caret*-ot visszaadó ‘nem nyomorítja’ kifejezést, ami a párhuzamosság miatt fontos, bár a ‘nem nyomorítja’ erősebb kifejezés, mint a nyugodtabb *caret*. – A ‘középszer’ talán mint Berzsenyi-szó él, de már Földi János így fordítja 1789-ben, és Versegi is 1806-ban.

versszak is – mint a párhuzamos hérodotosi ill. lucretiusi hely mutatja⁴ – a látszólag oly nyugodt második versszak egy szavát (*invidenda* = irigylendő) bontja ki: a fényes csarnok azért látszik irigylésreméltónak, mert hatalmas és pompás, de minél irigylésreméltóbb, annál biztosabb a romlása.

A negyedik versszakban megint megjelenik a párhuzamosság. De milyen más ez, mint az elején!

Reméli, mikor kedvezőtlen, féli, mikor kedvező [a helyzet] a sors megváltozását a jól felkészített szív...⁵

Az első két versszakban a párhuzamos tagok statikus ellentétet fejeznek ki, a külső világ egy állapotát: tengermély és parti szirt, nyomorúságos kalyiba és pompázatos palota, s ezek közt az arany középszer, amelyet az embernek választani kell. A negyedik versszakban a külső világ és a belső világ közti ellentét – melyet az első két versszak éppen csak pedzett, s amely éppen a változóság miatt jött létre – ki van bontva: a sormetszet az első sort két félre metszi, amelyek közt és amelyen belül ellentét feszül: remény és balsors, félelem és jósors – és a szüntelen változás tudata. Az értelem itt sem áll meg a sorok végén, ez azonban nemcsak annak ábrázolására szolgál, hogy a párhuzamos-komplementáris ellentétek folytonos változásban jelennek meg, hanem annak kiemelésére is, hogy minek jut a döntő szerep az egész folytonos változásban: a *pectus*-nak, a szívnek.⁶

Így folytatódnak szünet nélkül tovaáradva a változás példái, nem tartva szünetet még a versszak végén sem, de nem akárhogy:

⁴ Hérodotos 7, 10, 5; Lucretius 5, 1131-2.

⁵ Ha az *infestis*-t ill. *secundis*-t csonka abl. abs.-nak értelmezzük; talán okhatározónak ('mivel') is felfogható, ami által az ellentét még élesebb lesz.

⁶ Vö. Borzsák I. kommentárjában a helyhez adott megjegyzését (Horatius: *Ódák és epódoszok*, Budapest 1975, 225. o.). A *pectus* szó teljes jelentésbeli gazdagságát a „szív” legfeljebb megközelíti (talán az ilyen szerepkörben ma már kissé archaikusan ható „kebel” jobb volna), mindenesetre nemcsak érzelmi, hanem értelmi központ jelentése is van. A szónak új sorba való átvitelét megtartja Szentjóni Szabó László, és – talán egyedül – a versszak első sorának tömör ellentétességét is: „Tart mikor boldog, de reményl, ha szenved / A nemes lélek...” – az ő fordításában viszont elvész a „sorsfordulat”, ami által a félelem ill. remény indoklás nélkül marad.

... a formátlan teleket visszahozza Iuppiter, ugyanő viszi is el. Ha most rossz, nem lesz majdan így: időnként lantjával a hallgató Múzsát felkelti, s nem mindig íjat feszít Apollo.

A költő, mindjárt az első igével, nemcsak a változást fejezi ki, hanem annak jellegét is: a formátlan teleket visszahozza Iuppiter. A tél, a rút, tehát egyszer itt volt, most nincs itt, de csak egy időre: Iuppiter visszahozza (és persze újra el is viszi). A változás nem egyszeri, jó és rossz szüntelen hullámmzásban váltja egymást, mint a költeményben: a tél itt volt (rossz), most nincs itt (jó), vissza fog jönni (rossz). Iuppiter megint elviszi (jó), ha most rossz is, majd egyszer minden jó lesz; lehet hogy a Múzsák hallgatnak (rossz), Apollo majd felkelti őket (jó). Az utolsó példában a jó és rossz megint egymásba fonódik, mint a 'visszahozza' igében: a Múzsák hallgat, időnként azonban ez a hallgatás megszakad (ismétlődőleg jó), de közben megint elhallgat (ismétlődőleg rossz), hiszen Apollo felkelti őt időnként (ismétlődőleg jó), s nem mindig íjat feszít (tagadott tagadás, mely szintén ismétlődik: az íjfeszítés – ismétlődőleg – rossz, de ez a rossz sem mindig áll fenn). A változásoknak ebben az áradatában is van azonban valami, ami nem változik: Iuppiter majd ezt, majd azt teszi, de ő marad ugyanaz: *Iuppiter* (a versszak, de nem az értelem végén)⁷ *idem*; Apollo hol ilyen, hol olyan, hol pestissel veri a görögöket, mint az *Iliász* első énekének elején, hol lantot penget az istenek lakomáján, mint ugyanazon ének végén, de mindig ugyanaz az isten marad.

Végül, az utolsó versszakban visszatér a negyedik versszak párhuzamossága: az ember viselkedjék valahogyan ellentétben a körülményekkel. Míg azonban ez a viszony ott csak passzív reménykedésben vagy félelemben nyilvánult meg, az utolsó versszakban minden tevékenységgé, cselekvéssé, aktív ellensúlytartássá válik:

A szorongató körülmények között mutatkozz bátornak és merésznek, de ugyancsak te (*idem*!) bölcsen vond össze nagyon is kedvező szélről dagadó vitorláidat.

A negyedik versszakban egy tény volt általánosságban megfogalmazva, itt sürgető személyes intelem szólal meg. Visszatér az első versszak hajós képe

⁷ Nem tudom, észrevette-e valaki Szabó Lőrinc előtt, hogy ez itt fontos, és merte-e így visszaadni.

is. Míg azonban ott nyelvtan és értelem az állapotszerűséget fejezte ki, itt egy mindig másképp, mindig az adott körülményekkel szembeszegülő, más-más módon megnyilvánuló magatartásról van szó.

A tudós kommentárok, mint a bevezetőben említett költők, többnyire azt hangsúlyozzák, hogy „a költő az ellentétpárnak inkább csak az egyik elemét emeli ki”, azt, hogy nem kell túlságosan nagyra törni, ha el is ismerik, hogy a költemény második felében arról is szó van, hogy „a szorongatott helyzetben a tetterő, a szerencsében a bölcs önmérséklet vezet fel és le a *mediocritas*-hoz”.⁸ A Horatius előtti irodalomban természetesen számos hely van, mely valóban csak az egyik oldalról szól, mely csak óv a túlságos nagyratöréstől, ill. amely a költőhöz hasonlóan vigasztal és bátorít a balsorsban.⁹ Az elemzésnek talán sikerült bebizonyítani, hogy a költő számára kezdettől az volt a fontos, hogy ne csak az egyik, hanem mindkét oldalt tekintetbe vegyük. Azután míg a korábbi megnyilatkozások csak egyszeri változásokról beszélnek, és így intenek vagy vigasztalnak, Horatius a változásról mint szabályszerűen, ritmikusan visszatérőről szól. Ennyiben Archilochos egy híres költeményéhez kapcsolódik, mely az emberélet ritmusát említi, éspedig nemcsak tartalmát tekintve, hanem némileg formai szempontból is: Archilochosnál is hasonló párhuzamos szerkezetek figyelhetők meg, mint Horatiusnál, ő is hasonló áthajlásokat alkalmaz, mint Horatius.¹⁰

Érdekesebbek azonban a különbségek. Archilochosnál a hangsúly a „nem túlságosan”-ra esik: arra inti lelkét, hogy az örömben örüljön, a bánatban bánkódjék, de ne nagyon. A feszültség tehát a mérsékelt és a mértéktelen között áll fenn. Nem így Horatius. A mérték gondolata természetesen nála sem hiányzik, a középpontban azonban az a feszültség áll, mely a szív (belső) és a körülmények (külső) között áll fenn. Reméli a kedvezőtlen, s féli a kedvező körülmények között a sors megváltozását... Két, két elemből álló párhuzamos tag itt is, Archilochosnál is. Míg azonban

⁸ A. Kiessling – R. Heinze: *Quintus Horatius Flaccus, Oden und Epoden*, Berlin 1917, 215. o.

⁹ Hérodotos 7, 10, 5; Lucretius 5, 1132; ill. Sophoklés: *Élektra* 916-7; Theokritos 4, 41-3 stb. Sokféle egyéb példa: H. P. Syndikus: *Die Lyrik des Horaz*, Darmstadt 1972, 398 skk.

¹⁰ Archilochos fr. 128, West. A versre Lucilius is utal, fr. 720, Krenkel. Vö. még a Theognis-versgyűjtemény egyes helyeit: 355 skk. 591 skk. stb.; Cicero: *A kötelességekről* 1,90. Negatív formában egy epikurosi gnóma is hasonlóan mond: „Az alacsony lélek felfuvalkodik a kedvező körülmények között, a szerencsétlenségben meg összeomlik” (fr. 201, Arrighetti).

Archilochosnál az elemek egymással megegyeznek, Horatiusnál ellentétben állnak: a *pectus* (szív) éppen ellenkezőleg viselkedik, mint ahogyan az várható volna, mert tisztában van azzal, hogy a látszat csal, az emberek azt irigylik, ami majd romlásba dönti őket. A különbség nem véletlen. Archilochos számára az ember a napnak alávetett, *ephēmeros* lény, aki aszerint viselkedik, hogy milyen napot hoz fel rá Zeus.¹¹ Horatius ezzel szemben azt hirdeti, hogy az „igaz és szándékához hű férfit [...] szilárd elhatározásában nem rendítheti meg a mennykövező Iuppiter nagy keze”¹² sem. Szerinte az ember képes belső szabadságát megőrizni, s nem kell a körülmények, a „szükségyszerűség” szolgátságába süllyednie. „A szükségyszerűség rossz, de nem szükségyszerű, hogy a szükségyszerűségnek alávetve éljünk” – mondja Epikuros.¹³ Ennek a belső szabadságnak a jellege természetesen mindig a körülményekkel való kölcsönhatásban van, a *pectus* mindig „szétfeszülő összhangban” van a külvilággal.

A külvilág azonban szüntelen hullámzik (az emberélet archilochosi ritmusát Horatius a képekkel fejezi ki), és az embernek a középszerben ebben az örökké változó világban kell megtalálnia. Hogy a „közép” gondolata Horatiusnál a *peripatos*ból ered, közismert. Nem árt azonban Aristotelés szövegét egy kicsit közelebről is szemügyre venni:

A túlzást és a hiányosságot minden ember kerüli, ellenben a „közép”-et keresi, s mindig ezt választja; de persze nem éppen a kérdéses dolognak pontosan vett közepét, hanem a maga szempontjából értelmezett közepét... Megijedni, nekibátorodni, megkívánni, megharagudni, megszánni – általában örülni és bánkódnival lehetséges a kellő mértéknél jobban is, kevésbé is, csak hogy persze mind a kettő helytelen; ha ellenben mindezt akkor tesszük, *amikor*, ami *miatt*, akikkel *szemben*, ami *célből*, s *ahogyan* kell, ez jelenti a „közép”-et, azaz a leghelyesebb magatartást, s éppen ebben áll az erény... Az erény bizonyos értelemben középhatár, amennyiben ti. a „közép”-et igyekszik eltalálni... Az erény tehát olyan magatartás, mely

¹¹ Fr. 131, West; H. Fraenkel: *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, New York 1951, 185-186. o.

¹² *Ódák* 3, 3, 1-4.

¹³ *Gnomologium Vaticanum* 9.

választáson alapul, s mely annak a magunkhoz mért középhatárnak a megtartásában nyilvánul, melyet gondolkodással állapítunk meg, úgy, ahogy ezt az okos ember szokta megállapítani.¹⁴

A közép tehát Aristotelés szerint az embernek a környező világhoz való viszonyától függ, s ha így vizsgáljuk, a közép is valami változó. Ez az éppen, amiről Horatiusnál szó van. Ahhoz, hogy az ember a középet, az arany középszert megtalálja, megfontolás alapján, józanul (*sobrius*), nem érzelmi alapon, választania kell (*diligit*), minden helyzetben másképp. Hol ilyennek, hol olyannak kell mutatkoznia, s mégis mindig ugyanannak maradnia, bátran és ugyanakkor bölcsen mindig ugyanannak, mint ahogy Iuppiter is hozza és viszi a telet, de mindig ugyanaz, s ahogy Apollo is ugyanaz, akár lantot penget, akár íjat feszít. Az elv változatlan, helyesen élni csak úgy lehet, hogy az ember a *mediocritas*-t választja, mint azt a statikus első versszakok leszögezik, az egyáltalán nem változatlan világban azonban mindig másképp, mindig változóan kell azt alkalmazni.

Ez vajon a megalkuvást, a meghunyászkodást jelenti? Nem forradalmi magatartást, ez bizonyos, bár talán Horatius helyzete sem volt forradalmi. De jelenti a személyes, belső szabadság követelését, a belső szabadságét, akkor is, ha a külsőn változtatni az egyénnek nem áll módjában. Jelenti a mértéktartó visszahúzódot egy bizonyos pontig, de semmi áron nem tovább, még ha rászakad is valakire a világ.¹⁵ Jelenti azt a magatartást, hogy az ember a körülményeket tekintetbe véve, azoktól magát mindig függetleníti. Ez nem valami elvtelen ide-oda lavírozgatást jelent, hanem éppen a *recte vivere*-t: egyenesen élni (képletes) helyi és erkölcsi értelemben, a boldogság értelmében. Horatius is tudta, amit Epikuros mondott, hogy „nem lehet kellemesen élni anélkül, hogy megfontoltan, becsületesen és igazságosan élnénk, sem megfontolással, becsülettel és igazságossággal élni, anélkül, hogy kellemesen élnénk”.¹⁶ Ez volt Horatius

¹⁴ Aristotelés: *Nikomachosi ethika* 1106b 5 – 1107a 2 (kihagyásokkal); Szabó M. fordítása (csekély változtatással).

¹⁵ *Ódák* 3, 3, 6-7. Vörösmarty fordításában: „Ő bátran áll még a világnak / Egybezavart düledéki közt is”; Arany fordításában: „Mind e világ bár rászakadjon / Ót remegéstelen éri romja.”

¹⁶ A Menoikeushoz írt levélből: Diogenés Laertios 10, 132, Sárosi Gy. fordítása.

filozófiája, ezt akarta életében megvalósítani, s talán ezért helyezte ezt a költeményt az *Ódák* középső könyvének közepére.

Függelék. A vers Szabó Lőrinc fordításában:

Jobban jársz, Licíniusom, ha nem törsz
folyton a nyílt tengerek ostromába
s gyors szelektől tartva nem óvakodsz a
parti hegyekhez.

Akinek szívében arany közép tart
súlyegyent, azt nem nyomorítja rozzant
putri szennye, nem nyomorítja bántó
udvari pompa.

Égverő fenyvek sudarát sűrűbben
rázza fürgeteg, recsegőbb robajjal
dől a nagy torony s a hegyek legormát
sújtja a villám.

Jót remél a vészben, a jóban ismét
fordulattól tart az előrelátó
szív. Ahogyan meghozza a tél haragját
Juppiter, épp úgy

űzi is. Nem lesz, ami rossz ma, nem lesz
folyton az. Ha hallgat a Múza, olykor
lanttal ébreszti, s nyilait nem ontja
mindig Apollo.

Álld helyed bátran, ha szorít a sors, és
légy szilárd; viszont, okosan, magad vond
össze, hogyha kedvez a szél tulontúl
büszke vitorlád.

SOME REMARKS AND REFLECTIONS

ON THE ROLE OF THE POLICY OF ACADEMIC EDUCATION

DRAHOMÍRA ONDROVÁ
Matej Bel University, Banska Bystrica

*Give a man a fish and you feed him for a day.
Teach a man how to fish and you feed him for a lifetime.*
(Proverb)

It is a great honour and pleasure to be invited on this memorable occasion to celebrate the 10th Anniversary of the Faculty of Arts at the University of Miskolc in Hungary. With our Matej Bel Uviniversity in Banska Bystrica itself celebrating last year its 10th anniversary it seems that a path of common development and co-operation is evolving between our faculties.

Matej Bel University and the Faculty of Political Sciences and International Affairs

Matej Bel University was established on July 1, 1992 by merging of the Pedagogic Faculty and the School of Economics into one institution. Now the University comprises eight faculties; the Faculty of Economics, the Faculty of Humanities, the Faculty of Natural Sciences, the Faculty of Philology, the Faculty of Pedagogy, The Faculty of Law, The Faculty of Finance and The Faculty of Political Sciences and International Affairs. Having more than 11 000 students, the University of Matej Bel is the fourth largest university in Slovakia. It ranks among the dignified successors and representatives of an exceptional tradition of education in the city of Banska Bystrica and at the same time it plays an important role which goes beyond the reach of the area of the central Slovak Region.

Besides the faculties mentioned the University also houses the Institute of Applied Communication, European Information Centre, European Documentation Centre, Methodical Centre for Slovaks Living Abroad, University of the Third Age, University Library, International Centre of Canadian Studies, European Studies, Institute of Max van der

Stoel and other centres and establishments of research and studies; e.g. British studies, American studies, Hungarian studies, etc.

Our Faculty, the Faculty of Political Sciences and International Affairs is one of the youngest ones. It was founded in 1995 after the dramatic period of transition in 1989 to a newly created democratic political system. The faculty offers two study specializations, namely political sciences and international affairs and diplomacy. For both specializations the faculty provides Bachelor's degrees and Master's degrees. The highest form of university education reached at our faculty is the level of PhD study. The faculty prepares experts who are suitably qualified to work in various governmental and self-governmental institutions and diplomacy.

The prime minister of the Slovak Republic, Mikuláš Dzurinda during his last visit to the Faculty of Political Sciences and International Relations stated that our Republic will need approximately 600 highly qualified experts to work in EU institutions in the near future. So far the faculty has trained only about 80 graduates each year, so in the future we would like to prepare even more experts in this field. Our faculty has to cope with this challenging task and at the same time, similar to other Slovak universities and faculties, has to adapt to new educational legislation which requires greater centralization and unification at university level. This means centralization and professionalization of university management units, especially within the area of international relations. According to this we will do our best to improve relationships with similar universities and faculties and try to develop international contacts within educational and research activities. To achieve this goal we would like to become an open university institution which will attempt to create conditions for the development of fields of studies needed on the labour market as well as taking into consideration individual student's needs and individual skills. Our faculty will support all the projects that will help quicken the process.

Priorities of the Policy of Academic Education

What are the challenges facing at present our Faculty and academic education in general? How best can we demonstrate its relevance to forthcoming changes of our contemporary society?

These are the questions we have to find out the answers to and cope with in our everyday work.

In accordance with policy principles and rules of University education, our faculty follows the main priorities and imperatives of the European Policy Statement. This Document was widely discussed at the Rector's office level and is being gradually introduced into daily practice in the areas of study, research, development and international relations.

At the same time, present university educational policy underlines the need to pay more attention to interdisciplinary studies, integration of teaching and research, and the effective use of a transparent and transferable academic credit system, as well as student and mentor mobility, application of models of international education and an increased access to higher quality education. This is necessary in order to find more efficient ways of cultivating the spirit of academic critical thinking and to promote the values of a modern European community and civic maturity in the awareness of our teachers and students.

According to this the key aims and priorities are as follows:

- 1) To improve the faculty position by providing higher academic education based on local, regional and country needs and necessities.
- 2) The academic educational policy statement of our faculty, which following the concept of Matej Bel University, centers around a close relationship between education and research, is based on openness, creativity and an interdisciplinarity approach. Furthermore, it has to be integrated into larger ethical, cultural and social education.
- 3) Improvement of the ECTS academic credit system which was introduced at the faculty in 2001/2002, and thus creates one of the fundamental preconditions for approaching European and world academic educational institutions.
- 4) To increase the number of student and teacher exchange programmes based on existing international programmes, e.g. Socrates, Erasmus, Phare; as well as creating new ones based on bilateral contacts with foreign universities and faculties.
- 5) Supporting active and mature citizenship and civic maturity, to increase the adaptability, employability, knowledge and skills exchanged among individuals at local, regional, country and EU-level.
- 6) Internationalization of all fields of study in the academic educational structure and the improvement of curricula.

- 7) Improvement of the use of new information and communication technologies in educational, research and management processes.
- 8) Strengthening teaching programmes by means of staff development and quality ensuring projects, in order to carry out human resources policy which focuses on motivating our staff towards participating in international projects, publishing abroad and achieving European standards according to the content and quality of study schemes and regulations.
- 9) Offering courses of International Relations in English for foreign students.
- 10) Concluding new partnership contracts and continuity in existing cooperation with partners.
- 11) To increase the number of foreign mentors at our Faculty.
- 12) To provide individual study programmes for outgoing and incoming students, to ensure their selection based on fair and transparent criteria.
- 13) To enable handicapped students to participate in student life and exchange study programmes as much as possible.
- 14) Following The Decree of Matej Bel University, the Faculty of Political Sciences and International Affairs expresses its commitment to the fair and equal treatment of all individuals regardless of gender, age colour, race, ethnic or national origin, socio-economic group, social orientation, marital status, religion or political beliefs.

Conclusion

The transformation of societies in Central and Eastern Europe over the last decade has been rapid, dramatic and difficult. It has changed the circumstances of our lives, hopes, values and ideals while leading to communities being more free and dynamic.

In this situation, the proper role of education has changed in both of our countries from political and ideological control into a process of raising self-assured and freedom-loving individuals with constructive orientation, individuals who will be able to cope with the challenges of a rapidly developing and changing environment of the new millenium.

While anniversaries in both of our institutions urge some reflections, they also call for a glance into the future. With both of our countries rapidly

preparing for EU entry next year, being similarly on the road to academic education reform, we are developing together not only in terms of modernization and educational improvements, but also in terms of bridging previous gaps caused by prejudices and misunderstandings, and thereby developing closer relationships between our faculties. I hope that in the future such contacts and co-operation fostering the dialogue between us will become more commonplace.

I am therefore very pleased to be given the opportunity to address you all and I would like to express the wish that our teachers, lecturers and students find a beneficial and creative environment for the development of academic education, research, culture and international co-operation on the grounds of our educational institutions that would reflect the rich European tradition in a new Europe. I wish you a pleasant anniversary meeting and celebrations.

VÁLASZÚTON A MAGYAR KÖZOKTATÁS

BÁTHORY ZOLTÁN
JATE, Pedagógiai Tanszék

Eötvös József, a kiegyezés utáni első magyar kormány (az Andrássy-kormány) vallás és közoktatásügyi minisztere 135 évvel ezelőtt beterjesztette az országgyűlésnek a XXXVIII. tc-t a népiskolai közoktatás tárgyában. Ezzel a törvénnyel a magyar közoktatás felzárkózott a nyugati fejlődés fővonulatához, amelyhez hosszú és változatos története során többkevesebb sikerrel mindig illeszkedni próbált. (Az Eötvös utáni oktatás történetét egészen az iskolák államosításáig neveléstörténet-írásunk igen alaposan dokumentálta és elemezte.) Közoktatásunk lemaradása a nyugati fejlődéstől a II. világháború után következett be, amikor a nyugati közoktatási rendszerekben lezajló nagy „ugrás” elindította az iskola demokratizálódását, modernizációját és az iskolázás expanzióját. Ugyanakkor a közép-kelet-európai felzárkózási kísérletek szinte a mai napig lényegében sikertelennek bizonyultak. Előadásomban a magyar közoktatásban a demokratikus változások utáni eszmetörténeti trendeket helyezem nyitó alá.

Egy meglehetősen általános nézet szerint a 90-es évek magyar közoktatás-politikájának *három markáns irányzata* különböztethető meg: (a) egy konzervatív-nosztalgikus irányzat, mely a két világháború közti tradíció felélesztését jelölte meg célként, (b) egy lényegében közép-kelet-európai, poszt-szocialista irányzat, mely kisebb tartalmi reformokkal a pártállami iskolaszervezet fenntartását szorgalmazza, és (c) egy a nyugati-típusú modernizációhoz való felzárkózást megcélzó oktatás-politika. Ezt a három oktatáspolitikai irányzatot egyfelől jól artikulálja a nagypolitika (a politikai pártok oktatási ideológiája), másrészt a közoktatási nagyrendszer pedagógiai eszméi és konstrukciói.

A *nosztalgikus irányzat* jellemző pedagógiai konstrukciója a nyolcosztályos gimnázium és, ami ebből következik, a 4+8-as iskolaszervezet. A kiváló, a tehetségeket felkaroló magyar iskola mítosza ebből a történeti gyökerű ideológiából ered. Valójában a nemzetállami tradícióknak megfelelő, nemzeti és keresztény értékeket képviselő, erősen központosított irányzat volt. Talán érdekes hogy ezen irányzat törvényes lehetőségét Glatz Ferenc teremtette meg, aki a Németh-kormány, tehát egy

még pártállami kormány művelődési minisztere volt (XXIII. törvény, 1990. március 1).

A *közép-kelet-európai, poszt-szocialista irányzat* a centralizált, fölülről irányított és szabályozott oktatásügy hagyományát favorizálja, melynek mind a mai napig kifejezője a 8+4-es iskolaszervezet. Érdekes lenne annak a művelődéstörténeti témának a vizsgálata, hogy ebben a poszt-szocialista, közép-kelet-európai modellben milyen mértékű a német kultúra hatása. Feltételezhető, hogy ez a hatás különbözteti meg a poszt-szocialista irányt a szovjet-szocialista iránytól.

A konzervatív-nosztalgikus és a poszt-szocialista közoktatás-politikai nézeteknek mind a mai napig legfőbb kihívója és opponense a *modernizációs irányzat*, mely nálunk a 80-as években, a már lazuló pártállam különös társadalmi atmoszférájában született meg, és nyugati minták alapján, liberális és szociáldemokrata ideológiai hatásra fokozatosan nyert tért. Ezen oktatáspolitikai irányzat első nevezetes műve az 1985. évi I. törvény a közoktatásról, melyet Gázsó Ferenc kezdeményezésére Köpeczi Béla minisztersége idején fogadott el a magyar országgyűlés. A nyitányt rövidesen követte már a 80-as és a 90-es évek fordulóján a pedagógiai innováció állami eszközökkel való terjesztése (1989), a NAT kidolgozása majd bevezetése (1995), az érettségi vizsga reformja (1997) valamint a 12 évfolyamos komprehenzív iskolával kapcsolatos kísérletek kezdeményezése és a 6+6-os iskolaszervezet lebegtetése.

A jelenünket (2003) megelőző mintegy 15 év közoktatás-politikája ugyan sokféleképpen értékelhető, de nézetem szerint a vizsgált korszak fő jellemzője e *három irányzat együttléte és állandó versengése* mind a nagypolitikai, mind a pedagógiai-szakmai porondon. E koegzisztencia és versengő vita kölcsönzi a 90-es évek magyar közoktatás-politikájának hullámvasút természetét. Az előadás címében aposztrofált „válaszút” arra vonatkozik, hogy ezen irányzatok közül melyik az, amelyik hosszú távon a legjobb megoldást kínálja.

A következőkben azokat a *társadalmi hatásokat* elemzem, amelyek – vélhetően – formálónan hatottak a közoktatás-politikára és a pedagógiai szemléletre. Három hatásra térek ki: a demokrácia-tanulásra, a középiskolai expanzióra és a társadalmi műveltség megváltozására.

A demokratikus változásokat követően, a 80-as–90-es évek fordulójától kezdve a közoktatás reformjának kétségtelenül a legfontosabb motorja a demokrácia értékeinek, céljainak, tartalmainak iskolai-pedagógiai

alkalmazása volt. Ezt a komplex hatást nevezem „*demokrácia-tanulásnak*”. A demokrácia-tanulás kétségtelenül mélyen érintette az iskolák életét, kommunikációs szokásait, a tananyagot, a döntési szinteket. És ami a legfontosabb, a demokrácia értékrendje alól, a demokrácia-tanulás követelményei elől egyik oktatáspolitikai irányzat sem térhetett ki. A demokrácia mindannyiunk közös értékévé vált.

A közoktatást (és persze a felsőoktatást is) alakító-formáló társadalmi mozgások közül, a demokrácia-tanuláson túl, a főszerepet a demográfiai mozgásoknak tulajdoníthatjuk. Amikor a 80-as évek végén a tanulói kohorszok létszáma csökkenni kezdett (először az általános iskolákban aztán a középfokú iskolákban) előállt az a kényszer, hogy a felszabaduló középiskolai helyekre – annak érdekében hogy a meglévő kapacitások ne szűküljenek, a tanárok foglalkoztatottsága ne csökkenjen – olyan tanulókat is felvegyenek, akik talán nem is „oda valók”. Ugyanakkor egyre többen akartak középiskolába járni, érettségit szerezni és az oktatáspolitikai is ambicionálta a középiskolák kapuinak szélesre tárását. A *középiskola expanziója* először látens módon, majd oktatáspolitikai koncepciók által ösztönözve terjedt ki: 1990-2000 között a növekedési ráta a gimnáziumokban 1,17, a szakközépiskolában 1,43, a szakiskolában 0,66, a felsőoktatásban – nappali, esti, levelező tagozatok együtt – 2,73. A középiskolai expanzió hatására a középiskolák – főleg a szakközépiskolák – eltömegesedtek, a gimnáziumok egy kis része pedig, kedvező helyzetét kihasználva tovább elitizálódott. A tömegessé váló középiskolázás egyenes következményeként hirtelen megnövekedtek a tanulók és az iskolák közti – szociológiai, pszichológiai és pedagógiai okokra visszavezethető – *egyenlőtlenségek*. (E téren az OECD-PISA vizsgálat szerint a fejlett országok negatív sorrendjében a harmadik helyen állunk.) A középiskolázás eltömegesedése meglehetősen váratlanul érte az oktatáspolitikusokat és a pedagógusokat egyaránt. Nem volt stratégia a nehézségek ellensúlyozására, a probléma kezelésére. A pedagógusképzés modernizációjának évtizedes elmulasztása most ütött igazán vissza. A problémát még csak növelte, hogy a már említett PISA vizsgálat, és néhány más nemzetközi vizsgálat, a magyar tanulók nagyfokú tanulási kudarcait jelezte. A globalizáció, vagy legalábbis a globalizációnak tulajdonított káros hatások (drog, ifjú kori kriminalitás, alkohol stb.) is ekkor erősödtek fel.

Az így kialakult helyzet átfogó reformokért kiált. Már csak azért is, mert a közoktatási törvény 1996. évi módosítása 18 éves korig írja elő a

kötelező iskolázást, és már az 5. évfolyamon tart az a tanulói kohorsz, amelyekre ez a törvényi előírás először lesz érvényes. Az előrejelzések szerint egy-egy tanulói nemzedék 80%-a fog érettségit adó középiskolába, 20%-a pedig szakmát adó iskolába járni. A középiskolai expanzió tehát, ha kis mértékben is, de tovább fog növekedni, ami a pedagógiai problémák növekedésével járhat együtt. A teljes körű iskolázás körülményei között valószínűleg már most meg kellene erősíteni az iskolai tanulás alapjait és a jelenleginél gazdaságosabb tananyag-szervezést kellene bevezetni. Az országgyűlésnek nemrég benyújtott közoktatási törvénytervezet tartalmaz is erre vonatkozó megoldásokat.

A közoktatás-politikát alakító-formáló társadalmi mozgások közé – a demokrácia-tanulás és a középiskolai expanzió mellé – harmadikként sorolom fel a *társadalmi műveltség megváltozásának iskolai konzekvenciáit*. A tradicionális tudomány-rendszerrel leképező hagyományos tantárgyi rendszer (különösen a középiskolákban) ma már nem alkalmas arra, hogy a társadalomnak a műveltség iránti jelen elvárásait és követelményeit teljesítse. Egyrészt megváltoztak a prioritások. Ma az idegen nyelv (angol) és az informatika tanulása iránt a legnagyobb a szülők és a tanulók érdeklődése, ami pedagógiai nyelven azt jelenti, hogy ezen műveltségi területek tanulásához meglehetősen jó a társadalmi eredetű motiváció. Másodszor, demokratikus társadalmunkban teljesen új műveltségi elemek jelentek meg. Csak részleges felsorolásra vállalkozhatok: környezet- és természetvédelem, egészségtan, médiaismeret, jogi és közgazdasági ismeretek, társadalmi jelenismeret stb. Ezen túl, a tudás modern felfogásában csökken a lexikális ismeretek és növekszik a képességek jelentősége. (Nem mintha a tantervekben ezen komponensek bármelyikének el kellene tűnnie: az arányokról van szó.) Végül, de persze nem utoljára, a tömegoktatás körülményei között növelni kellene az iskolai műveltség gyakorlati jellegét – tág értelemben: a munkaerőpiac követelményeire való felkészítést.

A társadalmi kihívásokra adandó közoktatás-politikai és pedagógiai válaszok – mint például a NAT vagy a kétszintű érettségi esetében – nem lebecsülendő politikai oppozíciót és a pedagóguscéh nem elhanyagolható részének az ellenállását váltották ki. A reformok vállalásához egyre nagyobb bátorságra van szükség. És még a társadalmi tabuk világához tartozik az iskolaszervezet megkerülhetetlennek tűnő kérdése.

A *tudástársadalom* korában, az élet végéig tartó tanulás közeljövőjében az iskolának az alapvető ismeretekre és a kulcskompetenciák fejlesztésére kell, kellene összpontosítania. Nincs ok a sietségre, az iskolázás kezdetén nem igazolható a verseny, a teljesítménykényszer. Következésképpen az alapozást hosszabb időben és minőségileg a jelenleginél magasabb szinten kell megoldani. Ezért, és más fejlődéslélektani okok miatt, vetődik fel újra és újra az alapozó, elemi szakasz meghosszabbításának gondolata 4 évről 6 évre. (A törvénytervezet egy „keverő zónát” javasol az 5. és 6. évfolyamon a tanítói és a tanári stílus kiegyensúlyozott arányú képviselőjére.) Az alapozó szakasz kiterjesztése viszont magával vonja annak lehetőségét, hogy a 6. évfolyam utáni hat tanév belső struktúrája megváltozzon. A jelenlegi tanítási kánon szerint a fontosabb elméleti tantárgyak körében a formálisan azonos tananyagot kétszer tanítják meg: az 5-8. évfolyamokon először, majd magasabb minőségi szinten a 9-12. évfolyamokon másodszor. Ez a kánon kiveti magából a társadalmi szükségletekből levezetett „új” tudás beillesztését a iskolai tudás egészébe. Racionálisnak tűnik a megoldás: ha mindenki (vagy majdnem mindenki) 12 évig jár iskolába a tanítási kánont talán át lehetne alakítani két ciklusról egy ciklusra. Meg lehetne szüntetni a fölösleges ismétlődéseket. Jól látható, hogy a tudáselosztásnak ebben a rendszerében az általános iskola felső tagozata harapófogóba kerül: alulról az alapozás minőségi javításának és tartama meghosszabbításának követelménye, főlülről a középiskolai tananyag racionális elosztásának az igénye osztozkodik rajta. A közoktatási reform ellenzői vagy halogatói főleg azt nem szeretik hallani – ami pedig az elmondottak szerint nyilvánvaló –, hogy korunkban az általános iskola anakronisztikussá vált. Történelmi hivatását betöltötte, s a helyét fokozatosan átadja a 18 éves életkorig tartó képzésnek, akár mint 12 évfolyamos iskola, akár mint 6+6-os iskolaszervezet.

Elemzésemben oda jutottam, hogy rámutathatok: mind az iskolázás iránti új társadalmi igények, mind a pedagógiai-szakmai racionalitás a modernizációs közoktatás-politikai irányzatot látszik erősíteni, igazolni, míg a távoli és a közeli múlt nosztalgiáinak és tradícióinak a dédelgetése egyre inkább a közoktatási reform fékjeivé válnak. Kívánatos lenne, hogy ennek a trendnek a pedagógusképzési konzekvenciái méltánylást kapjanak a Miskolci Egyetem 10 éves Bölcsészettudományi Karán is.

A NYUGATI GONDOLKOZÁS „HÉZAGAI” A POÉTIKÁBAN

KABDEBÓ LÓRÁNT

Miskolci Egyetem, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Dr. Gyöngy Tibornak, halálával

A huszadik század egyik nagy fizikusa, Erwin Schrödinger figyelt föl a nyugati gondolkozás – a poétikában is megjelenő – „hézagaira”.¹ Ezzel tudatosítva mindazt, amelyet Goethe már a maga gyakorlatában és az általa „világirodalomnak” nevezett mezőben valaha megfigyelt, és megelőzve illetőleg kiegészítve a huszadik század második felére a vallási ökumenében valamint a gazdasági és technikai globalizációban testet öltő mozgalmakat. Ezzel egy időben a magyar poétikában is megjelenik a keleti gondolkozásmód adaptációja, méghozzá a nagy költészet szintjén: József Attila, Szabó Lőrinc és Weöres Sándor életművében. Prózáinkban Szentkuthy kapcsolódik a keleti világhoz, a *Szent Orpheus Breviariuma* egyik könyvét, az ironikus című „Europa Minor”-t éppen a keleti kultúrkör befogadásának szánva.

Nem hinném, hogy mindez irodalmi divat lenne az apadó ihlet pótlására, esetleg valamilyen tematikai-dekoratív kiegészítés (mint volt, mondjuk, a szecesszió idején). A filozófia már a XIX. század elején, Schopenhauerral jelezte az adaptációs igényt. A huszadik század első felének meghatározó európai filozófusai ugyan nem tartanak igényt az így megnyílt út folytatására, annál inkább – úgy tűnik – a természettudomány némely művelői. Közülük a fizikus Erwin Schrödinger, aki a maga módján az európai gondolkodási hagyományt mint a természettudományos módszer

¹ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok* (ford. Nagy Imre), Gondolat, Budapest 1970, 301. o. Különös tekintettel „A természettudományos világkép sajátosságai” (megjelent a *Was ist ein Naturgesetz* című kötetében, R. Oldenbourg, München–Wien 1962), ill. „Mi a 'reális'?” (megjelent a *My View of the World* című kötetében, Cambridge University Press 1964) című tanulmányaira, melyekre Somlyó Bálint kollegám hívta föl figyelmemet. Az idézetek a könyv második kiadásából valók: Gondolat, Budapest 1985.

adekvációját azért gondolja végig, hogy a tudománya jelezte problémák folyamányaként megkeresse a kauzális (ok-okozati) gondolkozással és az objektivitással megalkotott világmagyarázatokban elkövetkező „hézagokat”; és így jut el a „Kelettel való keveredés” szükségeléséig: „Az ellentétes kiút a tudat egységesítése”.²

Schrödinger a fölvetett világnézeti problémák átgondolására nem filozófusként és nem filológusként, de kora természettudományos horizontjáról tekintve szakít ki eseményeket, sorol föl antinómiákat az európai gondolkozás történetéből, amelyek „bosszantó föllépésük”-kel „valahányszor előkerülnek, újból zavart, meglepetést, kellemetlen érzést okoznak”.³ Schrödinger Hérakleitosztól indul, de eljut ahhoz az Eddigtonhoz, akinek ismeretterjesztő könyve a két háború közötti időben a magyar írók és költők alapvető olvasmányai közé tartozott,⁴ s aki leírja bevezetőjében „a maga ‘két íróasztalát’, a mindennapi életből ismert alanyi íróasztalt, amelynél ül, amelyet maga előtt lát, s amelyre támaszkodik, továbbá a természettudományosat, amelyből nemcsak hiányzik minden érzékminőség, hanem ráadásul rendkívül lyukacsos is; hiszen javarészt légüres térből áll, amelyben csupán viszonylag (azaz a köztük levő távolsághoz viszonyítva) apró atommagok és elektronok mérhetetlen száma nyüzsög összevissza stb. A kedves öreg házibútor és a fizikai modell hatásos szembeállításához, amely utóbbi a tudományos leírásnál az előbbinek a helyét el kell hogy foglalja, az alábbi megjegyzést teszi: ‘*In the world of physics we watch a shadowgraph performance of the drama of familiar life. The shadow of my elbow rests on the shadow table as the shadow ink flows over the shadow paper... The frank realisation that physical science is concerned with a world of shadows is one of the most significant of recent advances.*’”⁵ Ez pedig az a szemléleti válság, amely a huszadik században már nem filozófusok képzelme, hanem népszerűsített természettudományos ismeret, amely arra a Heisenberg által tudatosított

² Uo. 270, ill. 269. o.

³ Uo. 260. o.

⁴ A. S. Eddington: „Gifford Lectures”, *The Nature of the Physical World* (Cambridge University Press 1928); magyarul: *A természettudomány új útjai*, Franklin, Budapest 1935.

⁵ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 262-263. o. Magyarul: „A fizikus világot a szemlélő a mindennapi élet színdarabja árnyjáték-előadásának látja. Könyököm árnyéka árnyékasztalon nyugszik, miközben az árnyék-tinta elfolyik az árnyékpapíron. [...] Annak az őszinte fölismerése, hogy a fizikai tudományoknak árnyékvilággal van dolguk, az utóbbi idők egyik legjelentősebb vívmánya”.

Bohr megfigyelésre keresi a választ, amely a megfigyelőt magát is belehelyezi a megfigyelt világegészbe. „In dieser Weise erinnert uns, wie Bohr es ausgedrückt hat, die Quantentheorie daran, daß man beim Suchen nach der Harmonie im Leben niemals vergessen darf, daß wir im Schauspiel des Lebens gleichzeitig Zuschauer und Mitspielende sind.”⁶

Schrödinger ezt követően a fiziológus Charles Sherringtonra hivatkozik, aki az ő „Gifford Lectures” kötetében,⁷ amely szerinte határköszerepet játszik a filozófia történetében, a következőket írja: „Mind, for anything perception can compass, goes therefore in our spatial world more ghostly than a ghost. Invisible, intangible, it is a thing not even of outline; it is not a ‘thing’. It remains without it for ever.” Majd hozzáteszi: „A kettő közül tehát az egyik megváltoztathatatlanul kísértet-életre van kárhozthatva, vagy a természetkutató objektív külvilága, vagy a tudat, amely elgondolásával az előbbit fölépíti, miközben saját maga abból visszavonul.”⁸

Poétikailag mindez feltéti a kérdést: hol foglal helyet ebben a szerkezetben maga a költő? A fizikus is, de a költő is szükségesnek tartja megfelelni erre is. Schrödinger: „A festő nagyméretű festményeibe vagy a költő költeményeibe néha jelentéktelen mellékalakokként beilleszti saját magát. Az *Odüsszeia* költője például abban a vak énekesben, aki a phaiákok csarnokában Trójáról dalol és a sok megpróbáltatáson átesett hőst könnyekig meghatja, szerényen nyilván önmagát illesztette be eposzába. A Nibelung-eposzban is van egy részlet, az osztrák földön való átvonulás, ahol egy költővel találkozunk, akiről az a sejtés, hogy az eposz szerzője. Dürer *Mindenszentek* című képén a felhőkben magasan lebegő Szentháromság körül két nagy körben álldogálnak imádkozva a hívők, az üdvözültek köre a levegőben, az emberek köre a földön. A királyok, császárok és pápák

⁶ Werner Heisenberg: *Physik und Philosophie* (1959), Ullstein Buch Nr. 249, West-Berlin 1961, 40. o. Magyarul: „Fizika és filozófia”, in *Válogatott tanulmányok* (ford.: Kis István), Gondolat, Budapest 1967, 102. o. „A kvantumelmélet, mint Bohr kifejezte, arra emlékeztet bennünket, hogy az élet harmóniájának keresése közben sohase följeítsük el: az élet színjátékában nézők és ugyanakkor szereplők is vagyunk.”

⁷ Charles Sherrington: *Man on his Nature*, Cambridge University Press 1940, 357. o. Magyarul: „A tudat, mindazok után, ami érzékeléssel megtudható róla, térbeli világunkban kísértetiesebb a kísérteteknél. Láthatatlan, megfoghatatlan, körvonal nélküli dolog, sőt egyáltalában nem is ‘dolog’. Érzékelés nem igazolja, és sohasem fogja igazolni.”

⁸ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 264. o.

alattuk. S ha emlékezetem nem csal, a földi körbe szerény mellékalakként, amely hiányozhatna is, a művész saját térdelő alakját is odafestette. Szerintem ez a legjobb hasonlat a szellem zavaró kettős szerepére: egyrészt ő a művész, aki az egészet megalkotta, a képen viszont jelentéktelen mellékfigura, amely el is maradhatna, anélkül hogy az összhatást lerontaná”.⁹ Mellé pedig idézhetem József Attila *Téli éjszakáját*:

Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelű fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.

De folytatva a megszakított Schrödinger-idézetet: „[A]zon tipikus antinómiák egyikével van dolgunk, amelyek attól származnak, hogy legalábbis eddig még csak azon az áron sikerült érthető világgépet fölépítenünk, hogy a szemlélő és építő abból visszahúzódik, s nincs többé benne helye. A belekényszerítési kísérlet értelmetlenséget eredményez. [...] Mint ahogyan a tér-időbeli világmodell színtelen, néma és megfoghatatlan, vagyis hiányoznak belőle az érzékminőségek, ugyanúgy hiányzik belőle egyáltalában mindaz, aminek értelme egyedül a tudatos, szemlélődő és érző Énhez való kapcsolatban van. Elsősorban az erkölcsi és esztétikai értékekre és mindenféle értékre gondolok, mindenre, aminek kapcsolata van a történések értelmével és céljával. És mindez nemcsak hiányzik, hanem szervesen nem is illeszthető be. [...] A természeti történések önmagukban se nem jók, se nem rosszak. Ugyanígy se nem csúnyák, se nem szépek. Az *értékek* hiányoznak. Az értékek, és főleg az értelem és cél. A természet nem célok szerint cselekszik. Amikor egy organizmusnak a környezethez való célszerű alkalmazkodásáról beszélünk, akkor tudjuk, hogy ez csak kényelmes szólásmód. Ha szó szerint értjük, tévedünk. Világgépünk keretében tévedünk. Ebben minden csak szigorúan kauzálisan kapcsolódik egymáshoz. De tisztán természettudományos kutatással a legkevésbé sem tudjuk meghatározni a nagy egésznek az értelmét. Minél alaposabban vizsgálódunk, annál értelmetlenebb minden. A lejátszódó színdarab nyilvánvalóan csak a szemlélődő szellemmel való kapcsolatban nyer jelentést. De hogy ez milyen kapcsolatban áll vele, arról a

⁹ Uo. 278-279. o.

természettudomány csak értelmetlenségeket tud mondani: mintha éppen annak a színdarabnak a következményeként jött volna létre, amelyet éppen néz, s el is pusztul majd benne, amikor a Nap kihűl, s a Föld jég- és kősvataggá válik.”¹⁰

Ezzel pedig eljutottunk az „objektivitásból eredő hézag”-hoz. Ahhoz a tudati állapothoz, amelyet József Attila *Eszméletnek* nevez, a kauzalitással végiggondolt objektíválás határesetéhez:

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnézem,
hogy szállnak fényes ablakok
a lengedező szősz-sötétben.
Igy iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

Az európai gondolkozás határesetéhez érkezik a tudós is, a költő is. A költő így:

Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindíg felfeslik valahol.

Az „értelem”-mel idáig jut a költő – mi lehet a „tovább”? A tudós így folytatja: „A világ csak *egyszer* adott. Semmi sem tükröződik. Az ősminta és a tükörkép egy. A térben és időben elterülő világ a mi elképzelésünk. Hogy ezenkívül még valami más is, arra legalábbis a tapasztalat [...] semmilyen támpontot sem nyújt.”¹¹ A költő pedig ezt vágja oda: „Nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga.” (*Ars poetica*). És ebben a

¹⁰ Uo. 279-280. o.

¹¹ Uo. 277. o.

gondolati összefüggésben a folytatás hetyke szavai épp az ellenkezőjét adhatják az eddigi magyarázatoknak („hörpintek valódi világot, / habzó éggel a tetején”¹²); ezáltal az esztétikai alkotás mint a világban-lét *mikéntje* jelenik meg. Mindezzel a kauzális gondolkozás határterületéhez érkezünk, amelyet a tudomány és a poétika más-más irányban egészíthet ki.

Szememben a huszadik századot az ennek megfelelő poétikai teljességben Ezra Pound képviseli a legkiforrottabban. Ugyanakkor az általa megvalósított szintézis alakulásában a kor költészete összemunkált. A magyar költészetből három költő egy-egy alkotását veszem szemügyre abból a szempontból, hogyan szervült az adott költők munkássága az imígyen megképződő poétikai szintézisbe. Megjegyezve természetesen, hogy minden szintézis viszonylagos, korok és nézőpontok bármikor átrendezhetik a viszonyítási szempontokat, új kérdező horizontokat nyithatnak, ennek megfelelően másfajta értékrendet kanonizálhatnak. A magam kísérlete Schrödinger ötlete mentén figyel föl olyan poétikai jelenségekre, amelyekről Szabó Lőrinc szavával én is elmondhatom: „ha és most és én tekintem: / így forognak a csillagok!”¹³

1. József Attila: „Költőnk és Kora”

-Tragic joy

A *Költőnk és Kora*: József Attila egyik utolsó és mindenképp nagy jelentőségű költeménye. Két tárgyilagos leírását ismerjük a vers keletkezésének,¹⁴ amely egymást kiegészíti és mégis lényegileg ellentétes interpretációt tesz lehetővé. A filológus Tverdota György az életrajzhoz kötve tragikusan logikus keletkezéstörténetet mutat be: a költő orvosai-barátai unszolására a témátlanságot, az ihlethiányt teszi meg versalakító és szervező – ha nem is erővé és nem is ihletté, de legalább – tematikává. Ezzel szemben Vas István, emlékeit összerendezve, a vers személyes poétikai befogadás-történetét meséli el, a dalolhatóságot (nótához kötöttséget) és a záró képek felől haladó szerkesztettség boldog alkotói

¹² Az „Ars poetica”-ról készített tanulmányomban részletesen továbbgondolom a témát. A *Tanulmányok József Attiláról kötetben*, Anonymus, Budapest 2001, 209-234. o.

¹³ Szabó Lőrinc: Csillagok közt.

¹⁴ *József Attila: „Költőnk és Kora”*. Bemutatja Tverdota György és Vas István, Magyar Helikon, Budapest 1980.

hangoltságát hangsúlyozva. Mindkét leírás bizonyító erejű, egyik sem megy túl a tárgyszerűen köthető – életrajzi és poétikai – eseményekkel való kapcsolódáson. Kérdésem: elvben kizáró ellentétek-e a tragikus és a boldog; és József Attila esetében konkrétan a két leírás kioltja-e egymást?

Az 1992. június 18-19-én Pécsset, József Attila költészetéről tartott tanácskozásnak (amelyen jelen dolgozat ötletszintű vázlata is elhangzott) különböző indíttatású és témájú előadói egy dologban egybehangzóan arra a következtetésre jutottak (jutottunk), hogy a *Nagyon fáj* utáni, életrajzilag tragikusan megszakadó pályaszakasz egyfajta poétikailag leírható *derű* megfogalmazására törekszik.¹⁵ A megnevezésben konszenzusra ugyan nem jutottunk, nekem is csak utólag, az előadásokat reflektálva hívta föl a figyelmemet Kurdi Mária professzor, az ír irodalom szakértője a József Attila-versekkel egyidős kései Yeats-versek (az 1936-39-es *Last Poems*) közé tartozó költemények visszatérő kifejezésére, a biográfiai és a poétikai ellentétet hangsúlyozó *tragic joy* formulára: „Hector is dead and there’s a light in Troy; / We that look on but laugh in tragic joy” (*The Gyres*),¹⁶ „All things fall and are built again, / And those that build them again are gay” (*Lapis Lazuli*).¹⁷

De ne csak a magunk olvasatára hivatkozzam: az ír költő egyik monográfiusa, Louis MacNeice éppen emiatt a hangnemi megoldás miatt hasonlítja Rilkéhez Yeats-et: „Both Yeats and Rilke [...] insist, for all their recognition of misery and bewilderment and frustration, that the mainspring of Art, and even of Life, is *joy*. In the Tenth *Duino Elegy* it is, by a basic paradox, the personified *Lament* that leads the newly dead youth to the source of Joy, die *Quelle der Freude*, and tells him: *Bei den Menschen / ist sie ein tragender Strom*. (Among men it’s a carrying stream.) Yeats too held that a Lament can lead to the source of Joy and in a late poem makes the very true paradox that Hamlet and Lear are gay (Cleopatra’s suicide was after all an assertion of the values of life and of the joy of life also). Where Rilke, in spite of his loneliness, has to admit that *Hiersein ist herrlich*, Yeats

¹⁵ Főként Beney Zsuzsa, Horváth Iván és Szőke György előadásaira és hozzászólásaikra gondolok. A tanulmányok megjelentek az *Irodalomismeret* 1992. szeptemberi (III. évf. 2-3) számában.

¹⁶ A versidézet szó szerinti fordításban: „Hector halott, és Trója ég, /mi, akik nézzük, csak nevetünk tragikus gyönyörben.” (Gyűrűk)

¹⁷ Kálnoky László fordításában: „ledől s fölépül valamennyi mű, / s ki fölépíti újra, mind vidám.” (*Lapis Lazuli*)

has progressed through a series of disappointments to the conclusion: Out of Cavern comes a voice / And all it knows is that one word Rejoice.”¹⁸

És ha már Yeats monográfusa Rilke felé fordítja figyelmemet, én is idézhetem a *Duinoi elégiák* tizedik darabjának zárását, ahol a *Glück* kifejezés hangsúlyos jelenléte éppen ezt a kettősséget vonzza: a „steigendes” és a „fällt”, a növekvő és a lehulló ellentétét fogja egybe: „Und wir, die an steigendes Glück / denken, empfinden die Rührung, / die uns beinah bestürzt, / wenn ein Glückliches fällt.”¹⁹ Ez az ittlét boldogságát a mulandósággal egybeérzékelő szemlélet az, ami fölváltja az európai lírából (akár még az *Eszméletből* is) ismert dialektikus ok-okozati egymásutániságot („Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra”). A rilkei „Hiersein” és „Dasein” megjelenése ez a versben, amely egyszerre jelenti a tett nélküli képek és a képek nélküli tettek jelenlétét. De erre még visszatérünk.

Az emberi történetet ellenpontoszó poétikai pozíció, a kettőt dialogikus helyzetbe hozó versszerkesztés éppen ekkor, József Attila legutolsó verseinek keletkezése idején hangsúlyosan jelen van a kortársi magyar- és világlírában. Ha pedig ezt figyelembe vesszük, Tverdota György filológusi keletkezés-rekonstrukciója és Vas István érzékeny befogadó-poétikai megfigyelései nemhogy kioltanák egymást, de éppen hogy együttesen a vers leírásának új horizontjára hívják föl a figyelmet: a vers a húszas évektől kiteljesedő, a század reprezentatív poétikai formációját

¹⁸ Luis MacNeice: *The Poetry of W. B. Yeats* (1941), Faber paper covered editions 1967, 162. o. „Mind Yeats, mind Rilke, az általuk megismert szenvedés, zavar, és reményvesztettség ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy a Művészet, s mi több, az Élet fő hajtóereje az öröm. A tizedik Duinoi Elégiában alapvető paradoxonként a megszemélyesített Panasz vezet a nemrég meghalt ifjút az Öröm forrásához, és azt mondja neki: Emberi körben megtartó folyam-áram [Tandori Dezső ford.]. Yeats is azt tartja, hogy a Panasz el tud vezetni az Öröm forrásához, és egyik kései versében leírja ezt a nagyon is igaz paradoxont: Hamlet és Lear vidám [Kálnoky László ford.], (Kleopátra öngyilkossága végül is az élet értékének – és az életörömnek is érvényesítése). Ahogy Rilkének, a maga elhagyatottsága ellenére föl kellett tételnie, hogy az Ittlét gyönyörű, Yeats a csalódások során eljutott ehhez a következtetéshez: A barlangból jö egy hang, / Egyetlen szót tud: örvendj!”

¹⁹ Szabó Ede fordításában: „És mi, az egyre növvő boldogság / álmodói, mi úgy hatódnánk / meg, már szinte a döbbenetig, / mint, ha lehull, ami boldog”; Feller Gyulánál: „a fölszálló öröm” és „hogyha lehull, ami boldog”; Tandori Dezsőnél: „a boldogság fokozását vélők” és „ha lehull, aki boldog”.

jelentő dialogikus versbeszéd²⁰ egyik megvalósulásaként méltatható. Hogy e jelzett versbéli gyakorlaton belüli helyét is pontosítsam, egy megoldatlan filológiai kérdést kell kiemelnem a két idézett dolgozathoz.

-Egy dedikáció sajátos jelzése

A vers dedikációja Hatvany Bertalannak szól, aki akkoriban családja nevében József Attila mecénatúráját látta el. Mint *e szerep* honorálását fanyalogja a dedikáció tényét Vas István, és mint a segílyt ellensúlyozó esetleges baráti ajándékot jellemzi Tverdota. A magam részéről a dedikációt nemcsak az iparmágnáshoz kötném, hanem az *orientalistához is*, akinek *Ázsia lelke* című könyvével József Attila is foglalkozik kritikusként.²¹ És ha számításba veszem az ajánlásnak ezt a vonatkozását is, akkor a verset az európai gondolkodásmód egy kiemelt fordulópontja poétikai befogadásaként is bemutathatom.

Ha párhuzamosan olvasom a *Költőnk és Kora* „semmi”-ből teremtett részletét és a *Tao te king* első darabját, sajátos egybecsengést vélek kihallani. József Attilánál:

Ugy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora...

Ugy szállong a semmi benne,

mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;

mindenség a semmiségbe',
mint fordítva, bennem épp e

²⁰ Lásd: „de nem felelnek, úgy felelnek”. *A magyar líra a húszas-harmincas éves fordulóján*, szerk: Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő, Pécs 1992 (JPTE Irodalomtudományi Füzetek).

²¹ Hatvany Bertalan: *Ázsia lelke*, Franklin, Budapest é. n.; József Attila: „Ázsia lelke. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez”, *Szép Szó* 1936. március. Kötetben: *Összes Művei III.*, Budapest 1958, 179-183. o.

gondolat...

Úr a lelkem. Az anyához,
a nagy Úrhöz szállna, fönn.

Karátson Gábor fordításában pedig a *Tao* részlete:

Semminek nevezzük
Ég és Föld kezdetét
Létnek nevezzük a
Tízezer Dolog Anyját
vagyis hát
legyen is csak örökre Semmi
hogyan megláthassuk a Csodát
legyen örökre Lét hogy
megláthassuk körvonalát
és együtt lakik ez a pár
de más a nevük színre lépve már
együtt laknak ők a Mélység
Mélység egyre mélyebb Mélység
Minden Csoda Kapuja.

A dedikáció címzettje a költő életében még nem készítette el a maga teljes fordítását, amely különben is különbözik Karátsonnak a verssel összecsendő szövegétől.²² Ugyanakkor, ha a felszínes olvasás igazolja is a kultúrát olvasó fizikus Schrödinger szellemes meglátását, mely szerint ahány fordításban olvassuk a *Tao* darabjait, annyi különböző verset találunk,²³ a magyar fordítások végül is szerkezetükben mégis csak hasonlítanak

²² Lao-ce: *Tao te king*, ford. és az utószót írta Karátson Gábor, Cserépfalvi, Budapest 1990; *Az út és az ige könyve: a Tao Te King*, Hatvany Bertalan magyar fordítása bevezetéssel és magyarázatokkal, Látóhatár (München) 1957; 2. kiad. Újvári-Griff 1977.

²³ „Egyszer a Tao-te-king két különböző német fordítása került a kezembe. Emlékezetem szerint csak hébe-hóba lehetett ráismerni, hogy ugyanannak a kis kínai írásműnek a fordításáról van szó.” Erwin Schrödinger: „Mi a ‘reális’?”, in *Válogatott tanulmányok*, i. k. 300-301. o.

egymásra: csak a fogalmi megnevezésben különböznek.²⁴ Persze a József Attila-verssel való hasonlítást éppen ez a „csak” háríthatta el mostanáig: ugyanis Hatvany Bertalan a „Lét” és „Nemlét”, Ágner Lajos a „vágy nélküliség” és „vágy”, Weöres Sándor a „vágytalan” és „vágya van” szópárt használta; Karátson Gábor vezeti be a fordításába a „semmi” szót, ezt a huszadik századi európai filozófiában használatos kulcsszónak megfeleltetett magyar megnevezést. Karátson ezzel egyfajta, a különbséget mérhetővé tevő összehasonlítási alapot teremt az európai és keleti gondolkozás között. Kérdés: József Attila is megtette-e tudatosan gondolkozásában ezt az utat, avagy ösztönösen talált rá a nyugati gondolkozásban verse idején jelenlévő fogalomra.

Egy kétségtelen: a költő olvashatta és hallhatta Hatvany Bertalan 1935 karácsonyán elhangzott előadását, amelyben szó volt a *Tao te king*ről is, sőt a bemutatott próbadarabot is ismerhette:

Van egy valami, Valami titokzatos
Még nem volt ég, se föld, s ez létezett.
Csendben volt, egyedül volt.
Egyedül áll és változatlan.
Kört ír le s mégis változatlan.
Nevezhetném Világ-anyjának
De nem tudom nevét.
Talán mondhatnám: Lét vagy Értelem,
Vagy nagynehezen Nagy-nak mondhatom.
Nagy: mindig mozgásban lévő
Örök mozgás az, végtelenség
S a végtelen magába visszatér.

Hatvany pedig utóbb, *Tao*-fordításában az 5. vers utolsó két sorához („Hiú szavak hiú soránál jobb a szívünk középútját követni”) ezt a kommentárt fűzi, mintegy megfeleltetve a József Attila-i helyet e részlettel: „Csung

²⁴ Lao-ce: *Tao-te-king*, kínaiból ford. és kiad.: Ágner Lajos, Officina, Budapest 1943; Lao-ce: *Az Út és Erény könyve* (Tao te king), ford. Weöres Sándor, Európa, Budapest 1958.

egyaránt jelent közepet, középutat és azt, amit – József Attila szavaival – szívünkben hordunk.”²⁵

Egy bizonyos: a vers dedikációja tematikailag is kapcsolódik Hatvany Bertalanhoz, a vers pedig kapcsolódik az európai természettudományos gondolkodás válságához. Éppen hogy annak két véglete, egy ateista és egy agnosztikus válfaja csap össze benne. Egy törésvonal jelenik meg.²⁶ Hogy az áthidalásában a *Tao te king* is megjelenhet? Én belehallom. A filológia pedig nem mond – szerintem – ellene.

-Behatolás a „hézagba”

Feltételezésem szerint a József Attila-i poétikai gondolkodás a Szabó Lőrinc-i *Az Egy álma*iban jelzett külső és belső világ egyszerre-megélésének útját választja: „Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap süt idebent”. De az *Eszmélet* kauzális poétikája idején ennek poétikai érvényét

²⁵ Hatvany Bertalan: Konfuciusztól Nehemiásig. Fölolvasatott az IMIT 1935. dec. 25-i ülésén. Különlenyomat az IMIT 1936-os Évkönyvéből. Idézett vers: 104. Hatvany Bertalan magyarázatként fölhasznált, szabadon idézett József Attila-kifejezésére Mezővári László hívta föl figyelmemet, ugyanő jelezte, hogy Hatvany fordításának második kiadása hátsó borításán a szerző életrajzát így zárja: „E könyv egyben búcsú. Maradj fölöslegesnek – mondotta József Attila.”

²⁶ A József Attila Hatvany Bertalannak szóló dedikációjában rejlő, személyreszóló tematikus kapcsolódást hangsúlyozza Hatvany Bertalan emlékezése is (Vezér Erzsébet: „Beszélgetés Hatvany Bertalannal”, *Kritika* 1980, 12. sz.; *Irodalomismeret*, VI. évf., 1995, 3. sz.). Az emlékezés egy metafizikai jellegű beszélgetésre utal: „Egy héttel azelőtt, vagy valamikor, a világűr terjedésének a funkciójáról beszélünk, pedig igazán sem az ő, sem az én mesterségemhez nem való valamiről, de olyasmiről, ami elvontan mindkettőnket kellett hogy érdekeljen, és hogy ma még élek, ma is még érdekel az idea. Tudja jól, hogy ma úgy állunk, hogy két teória van: a big-bang, a teremtés ősatomrobbanása, és a Holt-féle állandó hidrogénkitörés. A Holt-teória nem létezett akkor még, a big-bangról beszélünk és a Doppler-effektről, melyet egyikünk nem értett, de érdekes volt. És végtelenségéről, kozmikus törvényről, amit Attila természetesen, mint jó marxista, ateista terminológiával fejezett ki, én pedig mint jó agnosztikus a mai napig úgy fejezem ki, ha kedvem van, hogy így fejezzem ki, hogy az Isten. Értve ezalatt természetesen nem azt az antropomorfi istenséget, aki ábrázolható volna vagy akinek a személyi tulajdonságai különösebben bizonyosak vagy fontosak lennének, a kozmikus törvényeknek az összességét jogom van így nevezni, ha kedvem van. Ilyesmikről beszélgettünk barátságosan, pár nappal később jött ezzel a verssel: Íme itt a költeményem. És elolvasta, Megköszöntem nagyon.” (*Irodalomismeret*, i. sz., 11-12.)

még megkérdőjelezi: „ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.”

Csakhogy itt azzal az antinómiával találkozunk, amelyet Schrödinger az ókori filozófusokhoz vezet vissza: „Hérakleitosz tudja, hogy az álomban és éber állapotban tett érzékelések között önmagukban nincs különbség. A valóság egyetlen kritériuma a közösség. Ennek alapján konstruáljuk meg a reális külső világot. Minden tudatszféra részben átfedi egymást – nem éppen ennek tulajdonképpeni értelmében, ez lehetetlen, hanem olyan testi reakciók és közlések révén, amelyek megértését kölcsönösen megtanultuk. A tudatok közös része alkotja a valamennyiünk számára közös világot. [...] Aki az utóbbit nem ismeri el [...] bolond; vagy úgy cselekszik és beszél, mint egy alvó; mert az álomban elfordul az ébren levők közös világától a saját álomvilága fölé.”²⁷

De fölvetődhet a kérdés: ha Énünk *maga* a világgép, azonos az egésszel, és ezért nem lehet annak része, akkor hogyan magyarázható, hogy a tudat-Ének száma nagy, a világ viszont csak egyetlen. A tudatok „közös része” hogyan alkotja a valamennyiünk számára „közös világot”? Hogyan lehet, hogy a részleges tudattartományok tartalmi részben fedik egymást, és aki hallucinációit vagy álmoképeit összetéveszti a valósággal, örültnek nevezzük?

Ez az a pont, ahol természettudós gondolkodás és poétikai cselekvés keresztezi egymást: az egymást fedő tudattartományok kommunikációja nyelvi eszközzel történik. A kérdés a nyelvi meghatározottság kérdését is fölveti: „[A] tudatszférák kérlelhetetlen elkülönültsége, egymástól való teljes és kifürkészhetetlen kizártsága következtében pillanatnyi kételyünket fejeztük ki, vajon egyáltalában képesek leszünk-e valaha határozottan állítani, hogy tapasztalataink különböző áramainak egy része (az a rész, amelyet ‘külsőnek’ nevezünk) hasonló, sőt csaknem azonos. De mihelyt rájövünk, hogy e pont tekintetében megvan a megértés lehetősége, s hogy a rendelkezésünkre álló nyelvekben szerencsére megvannak a megértéshez szükséges eszközeink is, rögtön hajlamosak vagyunk a megértés pontossági fokának túlbecsülésére és az elkerülhetetlen korlátokról való elfeledkezésre.”²⁸ A kauzális gondolkodás elfeledkezik a korlátokról és csak a „külső” tapasztalatok „hasonló, sőt csaknem azonos” mezőiről vesz tudomást, s kirekeszti „az egymástól való teljes és kifürkészhetetlen

²⁷ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 257-258. o.

²⁸ Uo. 296-297. o.

kizártság” következményeit, azokat a hallucináció vagy álomkép világába utalja, az azt nyelvileg megfogalmazni akarót örültnek minősítve.

A természettudós ezen a ponton csak kételyét jelzi, korlátokról beszél, csakhogy e hézag a költő számára az alkotás során megoldandó feladatként jelentkezik. József Attila életműve építkezése során éppen a legnehezebb életrajzi pillanatban találkozik ezzel a problémával. Baráti, orvosi és önarcképe egyként a *bolond* létezése biológiai tényével fenyegetik akkor, amikor poétikai gondolkozásában az alkotói eszközének, a nyelvnek az alkalmazásában ahhoz a pozícióhoz jut el, amelyet a filozófiai közgondolkodás Hérakleitosz óta éppen a szocializációs konszenzus alapján bolondnak minősít.

A dialogikus poétikai gyakorlatra való rátérés (nem ilyen kiélezett életrajzi párhuzammal és nem ilyen végletes poétikai következtetésekkel) a 20-as évek végén Szabó Lőrinc esetében is pszichés és alkotói válságot váltott ki: egyéves hallgatást, több éves drogos életmódot. József Attilának Tverdota által számba vett alkotói önértékválsága ebből az egymást fölerősítő életrajzi és poétikai válságból eredeztethető. De ezzel magyarázható a Vas István által megérezett alkotói öntudat derűje is: a mélypontban összesúlyozódó kiindulási lehetőség, a Semmi keleti formájú értelmezése, a Valami ellentett horizontja, a „tragic joy” belső dialógusa.

József Attila végül is a *Költőnk és Kora* című versben jut el e komplex problematika – öntudatos vagy sejtelemszerű – csomósodásához, a nyelvi meghatározottság megkérdőjeleződésének átélése következtében. Akár előlről építettnek (Tverdota), akár hátulról ihletettnek (Vas István) tekintsük is a verset: mindkét helyén éppen a nyelvi konvenciókból való kioldás az alkotás kimondott célja, a vers belső történetének témája. Előlről: a hangok újrakomponálása a fogalommal szemben; hátulról: a jelző és jelzett közötti logikai egyezség felmondása („boldog / halmokon a hullafoltok”). „Nem való ez, nem is álom”: itt szűnik meg a kettőzött világ, az objektívátság. Ezt a határhelyzetet még egyszer, ironikusan európai nevének akarja nevezni, de csak képletes idézőjelre futja („úgy nevezik, szublimálom ösztönöm”); erősebb az oldás: a nyelvtől elszabaduló kép („mint oszol”).

Itt térnek vissza a *Tao te kinghez*. Ezúttal Hatvany Bertalan fordítását idézem: „Járható út nem örök út, / kimondott név nem örök név.” A fordításhoz fűzött jegyzetében Hatvany még meg is jegyzi: „Waley [...] így fordítja a mondatot: az az út, amelyről szólhatunk, nem a Változatlan Út,

az a név, amelyet megnevezhetünk, nem a Változatlan Név. [...] a hagyományos értelemben, arra az igazságra utal, hogy az emberi szóhasználat sohasem képes a dolgok igazi lényegét kifejezni. Minthogy magunk is meg vagyunk győződve arról, hogy a kimondott vagy megnevezhető szó nem örök név, fordításunkban e hagyományos értelmezést választottuk.”²⁹ Ez a pont, amelyben „a vas világ a rend” megszűnik poétikai ihlető lenni: megtörténik a „természettudományos gondolkodás helyesbítése”, elkövetkezik a „Kelettel való keveredés”.³⁰

József Attila akár tudatosan kapcsolódott ehhez a szemlélethez, akár sorsa a poétikában vezette erre, a jelentéstől eloldott szavak hangoltságát választja, a dúdolható pseudo-képet.

Ha Szabó Lőrinc poétikájával vettem eddig össze, itt egy másik véglettel kell szembesítenem ezt a fajta József Attila-verset: Weöres Sándor válasza e kihívásra a tudat egységesítéséhez vezet, ahol a sokszorosság csak látszat. Az Istennel való egyesülés misztikus élménye szabályszerűen ehhez a fölfogáshoz vezet olyankor, amikor erős előítélet nem állja útját. Ez annyit jelent, hogy Keleten könnyebben, mint Nyugaton. Schrödinger e misztikus metafizikára jellemző szöveggént egy XIII. századi perzsa-izlám misztikustól, Aziz Nasafitól idéz: „Az élőlények halálakor a lélek a lélekvilágba, a test a testvilágba kerül vissza. De eközben csak a testek változnak. A lélekvilág egyetlen lélek, amely fényként áll a testvilág mögött, s minden egyes létrejött lényen, mint ablakon átcsillan. Az ablak minőségétől és nagyságától függően több-kevesebb fény hatol a világba. A fény maga azonban változatlan marad.”³¹ Szinte ennek a szövegnek az illusztrációja is lehetne Weöres: *Grádicsok éneke* című versciklusának záró darabja. Szövege a „testvilág”-ot éppúgy érzékeli:

Vagy azért kell-e élnem,
 hogy haldokolva, kedvét
 messziről sóvárogjam kiszakadtan,
 örvényben ingva nézzem,
 mily diadalmenetként
 vonúl, nem növe-fogyva, mozdulatlan!

²⁹ *Az út és az ige könyve: a Tao Te King*, i. k. 19. o.

³⁰ Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 269. o.

³¹ Uo. 269. o.; az idézetet veszi: Fritz Meyer: *Eranos-Jahrbuch* 1946, Rheinverlag, Zürich 1947, 190. o.

Akárcsak a „lélekvilág”-ban való elhelyezkedést:

A változó világon
 átnyúlva szakadatlan,
 fürdöm oly végtelen harmóniában,
 mit a művészi álom
 nem rögzíthet szavakban,
 belőle a versben szilánk van.

Ez a szünetlen élmény
 eltávolít a földtől,
 fejemet kéken-túli égbe ásom,
 többé már nem remélvén
 táplálékot göröngytől,
 zord idegen lett boldog vallomásom.

Nem gyarapodni többre,
 nem élni, oda vágyom,
 honnan hűségesen kísér szerelmem,
 izzón olvadni benne,
 legyen szabadulásom
 attól, mi én, s nem az ő tükre bennem.

Ez esetben a poétikai sokféleség már ennek az ismét biztosított meghatározottságnak a védelmében való artisztikus lazaság: a nyelvi-képi oldottság nem az individuális szabad akarat teherpróbája egyben, hanem a személyes létezés elrendezettségének, biztonságérzetének megnyilvánulása.

-Poétikai eredmény: elégia – a világirodalom horizontjáról

Végül fölvetem a vers sajátos (esztétikai létéből fakadó) mivoltának kérdését: rákérdzek a műfajára.

A preconcepciós irodalomtörténetben József Attila kortársaitól elkülönítve, önmaga mértékegységeként szerepelt. De hát tragikus sorsa valóban elkülönítő, csak tragikus jellegű költészetet válthatott ki, avagy éppen hogy a kortársak törekvéseivel kapcsolható poétikai jellegzetességekből épül? Szerintem az adott vers arra is példa lehet, hogy a

kortárs magyar és világirodalom poétikai eseményeivel összevessük: a tragikus és az elégiai egyszerre való jelenléte adja a vers poétikai dialogizáltságát.

A konkrét versben adódó poétikai megoldás felé nemcsak saját költészetének logikája, de nem is csak a természettudományos gondolkozás hézagainak kitöltési igénye vezethette. Példaként állhatott előtte a már idézett Rilke-elégia is (ha egyáltalán ismerte és nem egymástól függetlenül jutottak egyazon poétikai konklúzióra). Mind a kilencedik, mind a tizedik Rilke-elégia ugyanis az embernek a nyelvvel való viszonyát is fölveti, mint a világban való létezés „miként”-jének meghatározóját. Ezeknek a verseknek a folytatásaként jelenhet meg a József Attila-vers eleje, a dolgokat megnevezni akaró, a hangokig lebontó analízise. Egyrészt a kép nélküli cselekvés („ein Tun ohne Bild”), a megnevezés, a kimondás válik az ember (és versben a költő) feladatává.

Idézek a kilencedikből: „Sind wir vielleicht hier, um zu sagen: Haus, / Brücke, Brunnen, Tor, Krug, Obstbaum, Fenster, – / höchstens: Säule, Turm... – aber zu sagen, versteh, / oh zu sagen so, wie selber die Dinge niemals / irmig meinten zu sein”. És a tizedikből: „Und höher, die Sterne. Neue. Die Sterne des Leilands. / Langsam nennt sie die Klage: Hier, / siehe: den Reiter, den Stab, und das vollere Sternbild / nerulen sie: Fruchtkranz. Dann, weiter, dem Pol zu: / Wiege, Weg, das brennende Buch, Puppe, Fenster. / Aber im südlichen Himmel, rein wie im Innern / einer gesegneten Hand, das klare glänzende M, / das die Mütter bedeutet...”³²

Ide idézhetem folytatásként a József Attila-vers nyitányát, mely erről a horizontról nem a témátlanság cselekvéstelensége, hanem éppen a megnevezés cselekvése:

Ime, itt a költeményem.

Ez a második sora.

K betűvel szól keményen

³² Tandori Dezső fordításában a Kilencedik: „Talán azért vagyunk itt, hogy azt mondjuk: ház, híd, / kút, kapu, korszó, gyümölcsfa, ablak legföljebb: / oszlop, torony... de tényleg mondani, értsd meg, / ó, úgy mondani, ahogyan a dolgok, mélyeiken sem, / nem, nem gondolták volna, hogy így vannak.” A Tizedik: „S följebb: csillagok. Újak. A fájdalomföld csillagai. Lassan / nevezi meg őket a panasz: – Lásd, ott: / a Lovas, az a Bot, amaz meg, a teljesebb csillagkép, / íme: Gyümölcskoszorú. De tovább, a pólusig, így jön: / Bölcső; Út; Égő Könyv; Bábu; Ablak. A déli / égen pedig, oly tisztán, mint egy áldott / kéz tenyerében, a tündöklettel csillámoló M, / a nagy Mindenség közelítése: az Anyáké...”

címe: „Költőnk és Kora”.

Másrészt megjelenik a cselekvés nélküli kép, a természet, a hasonlat, a fausti *Gleichnis*, amely a huszadik században is a tragikus léthelyzet feloldásának poétikai megjelenési formája, mint ezt Németh G. Béla Babits „elégikusságaként”,³³ őt követve jómagam a *Harc az ünnepért* és a *Tücsökzene* poétikájaként jellemeztünk, de ugyanez megjelenik a *Tizedik duinói elégiában* is: „Aber erweckten sie uns, die unendlich Toten, ein Gleichnis, / siehe, sie zeigten vielleicht auf die Kätzchen der leeren / Hasel, die hängenden, oder / meinten den Regen, der fällt auf dunkles Erdreich im Frühjahr.”³⁴

És ezt követi a József Attila-vers záró négy sora az egyszerre növekvő és lehulló boldogságról. Ennek az elégiai hangoltságnak szellemében fogant a *Költőnk és Kora* záróképsora is:

Nézd ez esti fényt, az esttel
mint oszol...

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.

De záruljon a kör: ugyanezt a kettőséget olvashatta a dedikáció kitüntetettjétől vagy hallgatta előadásában is. Egyrészt a megnevezés fontosságáról: „amit Konfucius megigazulásnak, helyreigazításnak nevez, az valóban valami teljesen egyedülálló az emberi szellem történetében. Amidőn megkérdezték, mit tart a legfontosabbnak a világban, azt mondta:

³³ Németh G. Béla: „Hasonlóság, hasonlat, példázat”, in *11 vers*, Budapest 1977, 189-210. o.

³⁴ Tandori Dezső fordításában: „Ám ha a végtelenül holtaktól ~~ke~~ne szívünkben / valami hasonlat, lásd, ez esetleg a csupaszon álló /mogyoró csüngő barkáira mutatna, vagy éppen / az esőt gondolná, mely a sötét földekre zuhan le tavasszal.”

a nevek helyreigazítását, [...] úgy érzi, hogy a fogalmak összezavarása minden baj okozója”.³⁵

Másrészt, a *Tao te kingre* visszatérve, éppen a természettudós későbbi gondolatmenetével egybehangzón: „Aki leküzdí a szomjat, aki túllép a látható világ alkotta vágyakon és érzelmeiken, az leküzdötte az ok és okozat láncolatával meghatározott sorsát! Mert ok és okozat nincsenek az egyénhez, az egyén életéhez kötve. Az egyéni életen túl működnek tovább az elmúlt tettek, az elhangzott szavak és az elgondolt gondolatok következményei s szétgyűrűző rezgéseik megbolygatják, meghullámoztatják a lét tengertükrét. Egyén nincs, minden pillanatban más vagyok már, mint az előzőben: illúzió a pontoknak az a folyamatossága, amit én-nek nevezünk”.³⁶ És ugyanott, a *Tao te king*-idézet mellett a szöveg, amely Rilkéhez és magához a vershez is hasonlóan a boldogság fogalmát definiálja a tett nélküli képpel: „a bölcs szerinte visszavonul a pusztába, vagy nem is a pusztába: a természetbe. Abba a természetbe, amellyel egy az ember. A boldogság szerinte nem tettekben kerül megvalósulásra, hanem a befelé forduló lélek szemlélődéseiben”.³⁷ A József Attila-vers ennek szellemében, önmegszólító felhanggal (a vers leírói végül is nem tudták eldönteni: megszólítás vagy önmegszólítás): „Hadd most azt el, hadd most ezt el. Nézd.”

József Attila a *Nagyon fáj* utáni pillanatban mind a magában megképzett szerelem- és isten-képzet, mind pedig a *Költőnk és Kora* című vers poétikai gondolkozása által sajátos keresztúthoz érkezett. Jött – mint a magyar lírai hagyomány politikussága okán minden költőnk – egy célokságú, pedagógiai célzatú, hasznosságelvű költői tradícióból, melyhez közben egy marxista objektivációs elvet is társított, amely esztétikai gondolkozását a materialista tükrözés-elvben megrögzítette: mindezeket az elveket végül is poétikájában eloldva magától – a legnehezebb, tragikus életrajzi eseményeket átélve – eljutott a korszak legjellegzetesebb költői gyakorlatáig: olyan poétikai eseményeket rögzít az adott versben, amelyek együtt olvashatók a korszakot történelmileg leginkább reprezentálható természettudományos gondolkozással; problematikájában összhangban van a hazai (Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc) és világlíra (Rilke, Yeats, Pound) eseményeivel. A versnek ez a probléma-érzékenysége szinte a kor

³⁵ Hatvany Bertalan: Konfuciusztól..., i. t.107.

³⁶ Uo. 109.

³⁷ Uo. 104.

természettudományos gondolkozói problematikájának is megfelelő. Ne csak a későbbi magyarázót, Schrödingert idézzem, de azt a gondolkodó tudóst, akinek könyve megfordult – ebben Vas István és Tverdota is egyetért – a költő kezében, Eddington: „A fizikai világról vallott jelenlegi fölfogásunk jóformán bármit befogadhat, annyira üres [...] A jelképek vázrendszere saját ürességét hirdeti. Nemcsak megtölthető, de egyenesen követeli is, hogy töltsék meg valamivel, ami a vázat anyaggá, a tervet kivitellé, a jelképet magyarázattá alakítja át. És ha a fizikus valaha megoldja az élő test problémáját, nem esik majd kísértésbe, hogy az eredményre mutatva kijelentsé: Ez vagy te.”³⁸ Az éppen a költő dolga, szemben a természettudóssal, ezt a keleti-filozófiai szlogent Szabó Lőrinc emeli verscímbe – József Attila az ellentétet magát építi bele versébe.

Melyik kihívásnak felelt meg végül is József Attila Siesta-beli elégiája? A kor gondolkozásában és poétikájában benne volt e vers lehetősége. A költő nem direkt megfogalmazásokkal válaszol, hanem poétikai megvalósulással. Éppen ezért a kortárs csak érezhette, hogy nagy verset kapott kézhez, hogy nagy verset olvashat. A versben megtestesülő problematika ugyanakkor csak a történetileg érvényes problémaérzékenység horizontjáról válhat számbavehetővé és leírhatóvá.

2. Szabó Lőrinc: „Hálaadás”

-A kétségbeesés analízise

Szabó Lőrinc költészetében a harmincas évek közepén jelenik meg a keleti – indiai és kínai anekdotákat etikai célzattal földolgozó – *tematika*. Látványosan és hangsúlyosan az 1936-ban egybegyűjtött *Különbéke* című kötet versei idején. Ugyanakkor megkockáztatom, hogy ez a tematikai figyelem olyan ideológiai-filozófiai érdeklődés eredménye, amely nem vált egyidejűleg poétikai jellegű befogadássá. Ellentétben Weöres Sándor ugyanakkor megjelenő figyelmével, aki éppen poétikai gyakorlatába építette az érdeklődését fölkelő keleti hatásokat, Szabó Lőrinc a keleti filozófiák tanulságait egy hangsúlyosan európai logikával működtetett poétikai gyakorlatban hasznosította. A *Vers és valóságban* mondja egyik verséről: példái „régii hindu és kínai mesterek, noha újak és európaiak is lehettek

³⁸ Eddington: *A természettudomány új útjai*, i. k. 299-300. o.

volna”.³⁹ A goethei költői hagyományt követve alakítja ki sajátosan, a keleti tematikát fölhasználva, a magyar költészetben így is új tájékozódást megjelenítő költészetét.

Éppen ezért hangsúlyozandó, hogy ezt a tematikai kinyílást megelőzte az 1932-es *Te meg a világ* kötet két keleti témájú verse, a tulajdonképpen műfordításként is föltűntethető *Rigvéda*⁴⁰ és a *Tao te King*, melyekkel a Russell-féle analitikus szemléletet⁴¹ egészítette ki a világ ellentéteinek egybeolvasását biztosító, hangsúlyosan a nyugati gondolkodásra épülő költészetét. A *Különbéke* epikus poétikai világa *abban a személyiséglátomásban* igyekszik berendezkedni, az analízis beosztott elemeiként alkalmazva-fölhasználva tájékozódása tematikai kiteljesülését. Tandorival való szembesülésünk főként a *Különbéke* megítélésében éppen ebből következik.⁴² Ő a hagyományos analitikus poétika gyakorlatát követő Szabó Lőrinc-i költészetet kevesli, én pedig a hagyományos poétikán belül elért eredményeket hangsúlyozom: a költői világkép, az analízis kiteljesedését egyfajta klasszicizálódás létrejöttéként értékelem: a kései Rilke és Yeats társaként a *tragic joy* hazai megformálását. Az *Ardsuna és Siva* című verset idézve:

a mindenség két fele falja egymást
és az idill szörnyekkel van tele.

³⁹ Lásd a „Szánalom” című versről írottakat, in Szabó Lőrinc: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, a szöveggyűjtést végezte Lengyel Tóth Krisztina, Osiris, Budapest 2001, 91. o.

⁴⁰ Szabó Lőrinc maga is szerepelteti már első *Örök Barátaink* kötetében is 1941-ben. „A teremtés himnusza” címmel lásd *Örök Barátaink* I-II., Osiris, Budapest 2002, 1. kötet, 657-658. o.

⁴¹ Lásd Rába György: Szabó Lőrinc, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972; majd az én *Útkeresés és különbéke* című monográfiámban továbbgondolva. Ez a rásegítés a valóság objektív adatainak tiszteletben tartására készíti a költőt, másrészt ahhoz segíti, hogy ezekből az adatokból önmaga meghatározására szubjektív érvényű látomást alkothasson továbbalakítva az európai gondolkodás rendjét.

⁴² Tandori Dezső: „Szabó Lőrinc: Különbéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1980, 949-958. o.; Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc pályaképe*, Osiris, Budapest 2001, 107-146. o.; Tandori Dezső: „Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc pályaképe”, *Új Holnap* 2002. tavasz, 149-154. o.

A költemény buddhista eredetű tanulságát például a *Gyres yeatsi* világgépével összevetve a magyar költészet nyelvén hallom a világtájakat összehangoló szövegösszefüggést:

Hector is dead and there's a light in Troy;
We that look on but laugh in tragic joy.

Az efajta buddhista tanulság ugyanakkor Szabó Lőrincnél éppen a tragikus bezárultságot szilárdítja meg. Azt a személyes élettapasztalatot, amely a kiábrándultság és tehetetlenség világtapasztalatát köti össze a közép-európai történelmi csalódások aktuális megjelenésével. Szabó Lőrinc ezáltal költészetében poétikailag igazolva látja mindannak a személyes és politikai színezetű buktatónak a megkerülését, amiktől különböző okokból magánéleti megnyilvánulásaiban nem mindig határolhatta el magát. Ehhez éppen az analitikus költészetnek ez az európai hagyománya szükségeltett, amelynek költői eredményeivel fölül tudott emelkedni a személyes életrajzi- és politikai tapasztalatokon. A háború után, védőbeszédeiben⁴³ ezeket a verseket joggal idézhette mint sajátos felülemelkedését az önmagát és kortársait kétségbeejtő vélelmeken. Védőbeszédében gyöngyszemekként csillannak meg a keleti tanulságokkal dekorált analitikus versszövegek. Önmegmentés születhetett a bezárulásból: költői értékteremtés. Az európai költészet egyfajta hagyományának kifejlesztésére alkalmazta a keleti tematika beépítését költészetébe: a kétségbeesés analizálására. Fordítások és saját versek születnek ezután ebből a poétikai gondolkozásmódból. Ebbe a sorba tartozott Kleist kegyetlen-szatirikus drámájának, az *Amphitryon*nak fordítása 1938 későnyarán és őszén, a müncheni diktátum idején, majd ezt követően a beletörődés és elborzadás egymásra vetítése egy természeti jelenet leírásában (*Lecke*). És megszülethetett, amit korábban, az ostrom előtt nem volt képes lefordítani, Shakespeare *Troilus és Cressidájának* hiteles magyar szövege,⁴⁴ majd a bolsevik diktatúra berendezkedésének

⁴³ Szabó Lőrinc: *Birákhöz és barátokhoz (Napló és védőbeszédék 1945-ből)*, Magvető, Budapest 1990. A két védőbeszéd a májusi írói illetőleg a szeptemberi újságírói igazolási eljárás számára készült és ott került fölolvadásra.

⁴⁴ Naplójában (1945) ezt írja: „A Landauer-kötet azért fogott meg, mert a *Troilus and Cressida*-tanulmány ilyenformán kezdődik: ‘ez a darab egyike a legjelentősebb Shakespeare-műveknek’. Akkor már mégis el kell olvasni. Egy vagy két fölvonást készítettem belőle sok évvel ezelőtt, a többibe beletört a bicskám, ezért haragudott meg rám, először, Németh Antal. Magát a *Troilust* is olvasgatni kezdtem. Ha nyugodt életem

idején Racine *Andromaque*-drámájának fordítása.⁴⁵ Mindezt tematikailag megerősíti a keleti anekdoták nyugati módon alkalmazott tanulságlevonása: mint ahogy *Naplójában* maga is megemlékezik erről: „Az *Összes versekben* az utolsó darab, időrendben a *Buddha válaszol*. – – – Már nem volna erőm rá.”⁴⁶

Ha történetesen az ostrom-napok valamely véletlen pillanata, vagy a háború utáni számonkérés megsemmisíti a költőt, ezzel a tragikus kétségbeeséssel zárulna benne és általa a nyugati analitikus költészet a magyar irodalomban. Ellenpontozva emberi gyengeségeket és megszólaltatva a tragikum átélésének heroikus önfeláldozását. Művekkel jellemezve: a *Felirattól* az *Athéni Timonig* az *Ahogy tetszik* méla Jacques-jának szövegein át a *Macbeth*-fordításig és a *Buddha válaszol* című versig.

Szabó Lőrinc költészete az antinómiát a keleti-filozófiai példázatok átvételével nem oldja föl, hanem megtartva a kauzális európai gondolkodásformát, a schrödingeri megfigyelésben pseudo-etikainak nevezett antinómiát teszi meg költészete gondolkozási formájává: a létezés etikátlanságának és a tudat „humanista” etikájának kettősében élve át a világbanlét „mikéntjét”.

-Harc az ünnepért

Ugyanakkor nemcsak a történelemmel való szembesülés, hanem költészetének ismeretelméleti kinyílása is kivált egyfajta sajátos tájékozódást. Ez a kinyílás egyben bezárása is addigi poétikai múltjának. Az 1938-ban összegezett *Harc az ünnepért* kötet lesz az ő esetében a nyugati gondolkozásmód „hézagainak” tudatosítása. Szinte mindegyik verse határeset: a valóság leírásából a lehetőségek végiggondolásához vezet, bár mindegyik esetben vissza is vezet a valóság szigorú tényeihez.

Az első olyan vers, amelyik efelé mutat, még a *Különbéke* gyűjteményébe került, *Sivatagban* címmel. Az analitikus gondolkozás

lenne, esetleg mégis előlről kezdeném vagy folytatnám. Rémes darab, mai világba való. Tersites átkai: párhuzamokat kellene írnom hozzájuk.” (Szabó Lőrinc: *Birákhoz és barátokhoz...*, i. k. 112. o.). A fordítás végül az 1948-as Shakespeare összes drámai művei 1-4. Franklin-féle kiadás számára készült el, 4. kötet, 313-446. o.

⁴⁵ Az 1949. év elején készíti a fordítást; megjelent: *Racine összes drámai művei*, szerkesztette és a bevezetést írta Illyés Gyula, Franklin, Budapest [1949], 135-208. o.

⁴⁶ Szabó Lőrinc: *Birákhoz és barátokhoz...*, i. k. 56. o.

Baudelaire-adaptációnak is felfogható versben⁴⁷ egy sztoikus ihletésű Seneca-idézzel válaszol a Szfinx⁴⁸ az európai utasnak a létezés értelmét faggató kérdésére:

Az örökkévaló világnál
többet ér egy perc életed

Egy perc örömed többet ér,
mint a Föld minden szenvedése.

⁴⁷ Amiként Kulcsár-Szabó Zoltán értelmezi: „Spleen és ideál”, in *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna; Anonymus, Budapest 1998. 162-175. o.

⁴⁸ Schopenhauer „Parainesisek és életszabályok” című tanulmányában, a múlttól Homéroszsal szólva azt mondja, mind ami megtörtént, hagyjuk, bármily szomorú is, s törjük azért kedves lelkünket a kényszerűséghez, az eljövendőkről pedig úgy nyilatkozik, hogy mindezek az istenek térdén fekszenek, „hingegen über die Gegenwart: singulos dies singulas vitas puta (Sen.) und diese allein reale Zeit sich so angenehm wie möglich machen”. (Arthur Schopenhauer: *Aphorismen zur Lebensweisheit*. Fünftes Kapitel: Paränesen und Maximen, B. Unser Verhalten gegen uns selbst betreffend, in *Parerga und Paralipomena*, Kröners Taschenausgabe, 126. o. [újabb kiadásban: *Aphorismen zur Lebensweisheit*, hg. v. Rudolf Marx, Kröner, Stuttgart 1974, 147. o.]; magyarul: „azonban a jelenről így: ‘minden napot végy úgy, mint egy-egy egész életet’ (Seneca), s ezt az egyedül reális időt tegyük oly kellemessé, amint csak lehetséges”. (Lásd Arthur Schopenhauer: *Parerga és Paralipomena*, Világirodalom Könyvkiadóvállalat, Budapest 1924, II. kötet, 333. o., fordította Kecskeméti Pál). A Seneca-helyről Sajó Tamás szíves közlése: „az idézet Seneca Epistulae morales ad Luciliumának 101. leveléből származik, a 10. szakasz 2. sora (a Teubner-kiadás sorszámozása szerint). Utánanézttem Baltasar Graciánál is, akinek egyik legfontosabb szerzője volt Seneca, és akit Schopenhauer fordított eloször spanyolból németre: ő az *Oráculo manual* (magyarul *Udvari ember* címmel rögzült meg) 247. maximájában idéz szabadon Senecától hasonló értelemben”. Ugyanő jelezte, hogy Senecának ez a mondata önállósultan is szerepel az európai műveltségben. Seneca pályakezdésétől kedves olvasmánya a költőnek, szintúgy akkortól ismeri Schopenhauert is. Első kötetében, a *Föld, Erdő, Isten XXVII.*, „Könyvvel a temetőben” című versében ezt írja: „komolyságot tanulni s megszeretni a / multban s jövőben legnemesebb Senecát”. Schopenhauert, mint közös gimnáziumi olvasmányukat emlegeti Béber László emlékezésében („Szabó Lőrinc érlelő diákévei”, in *Érlelő diákévek*, Irodalmi Múzeum 1979.). A kettő összekapcsolása szerencsésen erősíti föl egymást, és válik a versnek a baudelaire-i ihletéstől elválasztó erősségévé.

A világégés közeledtével utóbb maga a költő sem tudja, honnan-hogyan származhatott a versbe ez a sugallatos válasz: „Azt azonban ma sem tudom, magam sem tudom, hogy az idézett két sornak mi az igazi jelentése, az érzelmi értelme. Hogy gúnyos, keserű, cinikus, megalkuvó, biztató, kegyetlen, léha vagy kétségbeesett vagy mi egyéb volt, milyen lehetett az a lélek, az a tapasztalat, amely ezeket a sorokat súgta válaszul a kérdésemre.”⁴⁹ Így jellemezve a határhelyzetet, amelyet mégsem lépett át a vers: nem a létezéssel, hanem a történelemmel, a most-pontokra szakadó időben létezéssel szembesítve az egyes ember egyes történéseit, az európai gondolkodás kiemelt időpillanatainak értékelését adva.

A *Harc az ünnepért* kötet idején még egyértelműen az analitikus gondolkodást követően foglalt össze, egyidőben József Attila *Költőnk és Kora* című versével. A kötet címadó versében egy évtizeddel korábbi verset épít újjá, az „ünnep” és a „csoda” megvívandó „harca” jegyében. Nem eredményt, de reménykedést foglalva bele a vers régi, 1928-as címével: „Falba léptem, s ajtót nyitott a fal.” De mindez a *keresés* átpoetizálása. A Tornai József által éppen ezirányú hangoltsága miatt figyelemre méltatott⁵⁰ *A hitetlen büntetése* című vers még a „hézag” megfogalmazásaként értelmezhető:

valamikor hit volt csatázni
a hit ábrándképeivel...
Győztem, s most a győztes igazság
kietlensége rémít el!

van külön, amit képzelek.
De hit nélkül csak megaláz és
megszégyenít a képzelet,

⁴⁹ Szabó Lőrinc: „Egy marék Líbia”, megjelent az *Új Idők* 1942. július 25. számában, 91-92. o. Könyvben: Szabó Lőrinc: *Emlékezések és publicisztikai írások*, a szöveggondozást végezte Kemény Aranka, Osiris, Budapest 2003, 647. o.

⁵⁰ Tornai József: „A győztes igazság” (Szabó Lőrinc: *A hitetlen büntetése*). Elhangzott 2000. március 30-án az MTA Dísztermében, a költő születésének centenáriuma alkalmából rendezett ülésen. Megjelent az *Új Holnap* 2000 május-június-július-augusztusi számában, 98-105. o. Könyvben: *Az emberiség görbe fája*, C.E.T. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 2002, 218-220. o.

s az én életem oly szegény már,
 olyan csupasz és elhagyott,
 hogy szinte folyton a halálban
 ülök, s a férgek s a mocsok

mélységéből felfele vágyva
 meséket s látomásokat
 rajzolok az egekre – és csak
 büntetem vele magamat:

lelkek loboghatnak köröttem,
 Kelet minden istenei,
 szörnyek, erők, állatok, eszmék:
 egyik se tud segíteni,

és ha véremben és agyamban
 megszületik a Legnagyobb,
 még ijesztőbb, hogy mit teremtek
 s közben én magam mi vagyok.

Por és por közt porladok és bent
 istenekkel vagyok tele...

A keresés és az analízis határesetete, a „hézag” pontos poétikai körülírása ez. Az 1943-ban véglegesített *Összes verseiben* ezt a horizontot összegezi, innen irányítja verseiben kérdező mechanizmusát. És erre emlékezik vissza *Naplójában*, egy hasonló Puskin-verssel találkozva: „Egyáltalán a vallások és istenek; lásd *A hitetlen büntetése!* – Különben Puskinnak is van egy egészen hasonló problematikájú hosszabb verse: *A hitetlen*. Többben fölfedezik a puskaport, többben vergődünk ugyanabban a csapdában.”⁵¹

Szabó Lőrinc ezúttal „csapdá”-nak nevezi, amit Schrödinger „hézag”-ként magyaráz. A fölfedezés megtörtént, kérdés, eljut-e a költő a hézag kitöltéséhez.

-Ima a gyönyör, a gyönyör ima

⁵¹ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz...*, i. k. 53. o.

Szabó Lőrinc, 1945-ös *Naplója* tanúsága szerint az életrajzi mélypontról poétikailag tudja magát kiemelni. A tragikus költői analízis mélypontján ugyanis fölfedezi az európai költészet nyitottságát, az általa sokáig opponált aspektusokra fölfigyelve. Az európai költészetnek általa korábban csak ideológiai megkötöttségében látott formátumait szabadítja ki a maga számára. Az egyik ilyen poétikai birkózás éppen Shelley költészetének újfajta befogadása lesz, melynek végeredményeként lefordítja *Az Óda a nyugati szélhez* című rapszodiát, és közben rátalál arra a poétikai helyzetre, amely a személyes tudatot közvetlenül szembesíti a létezés rendjével. Kikerülve az ideologikumot.⁵² És ezt követően végiggondol a maga számára az *Örök Barátaink* második kötetével az európai költészetben egy olyan poétikai lehetőséget, amely az analitikus meghatározottságú pesszimizmus ellenében a létezés egészére való rákérdezés nyitottságát szabadítja föl. A történelemben létező, az etikai meghatározottságú személyiségképpel ellentétben a létezés mikéntjére való rákérdezés szabadságát teszi meg poétikája meghatározójává. Olyan újfajta sajátos poétikai szintézist gondol végig, amely egyszerre alkalmazza az európai költészet létlátomását és a keleti költészet örömelvét.

A váltás drasztikus megjelenését sajátos önmegfigyelésével ekként rögzíti naplójában: „Feleségem szerint szörnyeteg vagyok, érthetetlen ember. Én sem értem, hogy sikerült újabb Tücsköket írnom, már 39 darab van! Testem vacak, szívem egészen hitvány, alig reszket, lelkem gyenge és ájult, a szellemem azonban, vagy annak is valami kis központi része, magva, pusztíthatatlan: ez tartott, ez fogott, ez irányít! *Ez írta a verseimet is*, a mostaniakat – háznagyságú kínoktól dagadó fejemmel teljesen más természetű, hangulatú, gondolati tartalmú, semmiképpen nem aktuális témákat dolgozott föl, mintha semmi sem volna velem!! Csakugyan ijesztő tulajdonképpen. Vagy örült vagyok, gyerek vagyok?”

A híradás a berlini bunkerben öngyilkos *Führertől* fölkelti benne az égő palotáinak romjaiba zárkózó kínai császárok képét. Mindez pedig rádöbbsenti a világhatalomról, a kegyetlen történelem látványára, megszüntetve költészetében a nyugati analízis minden gondolatot végiggondoltató kényszerét és a keleti filozófiákból korábban kölcsönzött erkölcsstant. Két oldalról is szembesül a Semmivel. A *Sivatagban* című versben már érzékelt „futóbolond idő szele” ekkor kapta föl igazán és dobta

⁵² Külön tanulmány tárgya lehetne a költő 1945-ös *Naplója* alapján ennek a poétikai birkózásnak a végiggondolása.

le egy sajátos, személyére méretezett sivatagba. Igazolási „pere”, a körülötte az ostromban elpusztult város, a személyes katasztrófák egyszerre-érzékelése eltörli számára a hagyományt: bezárja személyes poétikai múltját.

A világegés és az egyéni meggyötörtség pillanatában, amikor az általa végiggondolt gondolat tisztázó erejében csalódnia kell (lásd *Naplóját* valamint az *Ellenfelek* című, utóbb a *Tücsökzenéből* kihagyott versét), a történelemből kiszakadó, önmagában az önmaga számára felébredő ember első mozdulatait kezdi kottázni. Egy régi esszékötetben Mohamed történetét találja keletről, nyugati interpretációban. William Bolitho (1890-1930) könyvében⁵³ beleakad egy mondatba: „that the mountains where David was walking joined with a sublime bass in his songs”.⁵⁴ Le is írja gyorsan naplójába, majd hozzáteszi: „Ez szép”, és az egésznek máris címet kreál: „Pillanat” – az „egy perc életed” értelmezése szerint.⁵⁵ Majd hosszan formáztatja a verset. A címet is alakítgatva, ezáltal keresve a poétikailag is megfelelő jellemzést: *Pillanat, Séta, Mikor minden*; végül: *Hálaadás*.⁵⁶ Ennek a *szépnek* keresi meg helyét, immár nem tematikailag, hanem poétikailag. Az angol értelmezésű, racionálisan politikatörténeti „Mahomet”-életrajzból kiemeli azokat a megtépett életére kisugárzó, attól független „szép” szövegeket, amelyek éppen az európai gondolkodás hézagait tölthetik ki. Nem témabeli elhelyezést, hanem poétikai megoldást kezd keresni számukra.

⁵³ William Bolitho: *Twelve Against the Gods. The Story of Adventure*, első kiadása 1929, az általam idézett kiadás: Penguin Books 1939, IV. fejezet, „Mahomet”, 99-124. o.

⁵⁴ William Bolitho: i. m. 112. o.

⁵⁵ Lásd Szabó Lőrinc 1945-ös *Naplójában* (in *Birákhöz és barátokhoz*): „Mohamed szerint: ‘a hegyek, melyek közt Dávid sétált, fenséges basszusokon beleénekeltek a szent király zsoldáraiba’. Ez szép.” (73. o.)

⁵⁶ Lásd Szabó Lőrinc 1945-ös *Naplójában* i. k. 130. o.: „Kis vers a ‘Te is’ témára. Másik: séta vagy efféle”; 162. o.: „Vers: Mikor minden. Sok forma után ma kész”; 166. o.: „Verseket vettem elő, majdnem kész dolgaimat, újakat, és sikerült megcsinálnom őket. Úgy örültem! Ha megy, gyorsan megy az efféle munka, a legfontosabb, hogy az ember tudjon természetesen beszélni: szíve a száján legyen. Három vers: Mikor minden, Te is? és Mégis isteni?”; 169. o.: „Zem-Zem, Aisha és egyebek a Mikor minden versben: a Twelve Against the Gods könyvből szedtem őket, már régen. Még a Mohamed-idézetet is, hogy ‘kiváltképpen a nők...’”; 171. o.

„Séta vagy valami efféle”: A Shelley-től megfigyelt számbavétele a világ szépségeinek és összekapcsolása az emberi sorssal ott adódik mindjárt a 91. szúrában⁵⁷:

By the Sun and *his* rising splendour
 By the Moon when she followeth *him*
 By the Day when it sets out *his* glory
 By the night when it covers *him* in darkness
 By the Heavens and *him* that made them
 By the Earth and the Soul. ...
 Verily he that purifieth them is blessed
 And the contrary is he that corrupteth them.

És következik a szépséget és gyönyört kiemelve mondogató vers, az 55. szúra⁵⁸:

Besides these there shall be two gardens
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 Of a dark green,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 In each two fountains of welling water,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 In each fruit: dates and pomegranates,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 In them women, smooth, lovely,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 Black-eyed damsels kept in pavilions,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 Whom no man has yet enjoyed, nor even a Djinn
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 The Believers shall lie with them on green rugs
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?
 And lovely soft carpets,
 Which then of the signs of the Lord will ye deny?

⁵⁷ William, Bolitho: i. m. 108.

⁵⁸ Uo. 111. o. – A tanulmányban tévesen 5. szúra szerepel.

És ha nem a verseket, akkor pedig a Mohamed-hagyomány költői jellegű idézeteit emeli ki Bolitho szövegéből: a már említett Dávid-zsoltáros szöveg mellett a másik: „That one thing is his taste for women, which he now indulged generously. Instead of Khadija he now possessed, as the nucleus of a gracious party, the little Aisha, twelve-year-old daughter of Abu Bekr, whose own testimony in her old age was that ‘the prophet liked three things most, women, scent, and eating, but mostly women’.”⁵⁹

Ebben a gyönyörök világában való *sétának* a kiegészítése az *ima*, az 1. szúra,⁶⁰ amely szentesíti a szép viszonylatoknak a *poétikai* megjelenését:

Praise be to Allah, the Lord of creation,
The merciful, the compassionate
Ruler of the Day of Judgment

Szabó Lőrinc nem a vallásos elkötelezettségét olvassa a szövegnek, hanem a benne és általa megjelenő *különbséget*, a másfajta út lehetőségét ismeri meg:

Lead us in the path,
The Path of those to whom thou hast made promises
Not of those you are angry with, who walk in error.

De ehhez az *ember* helyét is definiálnia kell, az *egyes* helyzetét az őt körülvevő viszonylatokban: erre vállalkozik ugyanekkor fogalmazott szonettjében, a *Mégis isteni?* címűben, elismételve naplójegyzetét a „szörnyeteg”-ségről, „őrült”-ségről, „gyerek”-ségről. Csakhogy versében már átváltoztatva a minősítést, mintegy fölmutatva az új poétikai eredményt:

Ijedten nézek magamba: beléd:
mégis hős vagy? Nem-földi származék?
Mégis isteni, mint az örök Ég?

Miután mindezt elvégezte magában, befejezheti a „Mohamedes”-ként emlegetett verset is, követve egy elkülönülő poétikai utat: *Hálaadásként* nevezve meg versét.

⁵⁹ Uo. 119. o.

⁶⁰ Uo. 112. o.

A „szép” szövegek halmaza egy új költői személyiséget formáz, összekötve a gyönyörhívó, biztonságot önmagába gyűjtő héroszok szavait önmaga kiteljesedő megálmodott reménykedésével:

1.

Sivatagomban, csontok és kövek
közt járva, mint egykor Mohamed,

hajnalban a hegyek énekét
hallottam, ahogy a Dávidét

kísérték (bennem), a szent király
zsoltárát: egyes szavainál

mély basszusuk minduntalan
elbődült, frissen, vidoran.

Társuknak éreztem magam.

A „sivatagi séta” a szöveg-kiemelés megszentelése, a keserű élet és a megdicsőült lét szembesítése, a gyönyör szöveggé alakítása.

2.

Délben, hogy szomjasan-éhesen
ájuldoztam az izzó fövényen,

az égből hűvös hűri-sereg
suhogott alá, s mint Mohamedet,

fölkapott s vitt, s dús ételek
tálai közt, illó kenetek

özönében a Zem-Zem vizeinél
tett le a szivárványszárnyú szél.

Ha küzdve, ha sírva, ha törve: remélj!

A szöveggé vált gyönyörbe rejtve az akkor húsz éve tartó szerelem jelzését is – átírva Bolitho szövegét: a „twelve-age-old” Aisha helyett az ekkor húszéves viszony hősnőjére, Erzsébetre utal, ahogy utóbb a *Vers és valóság*ban visszaemlékezik.⁶¹

3.

Jók voltak a nők, drága kenetek
s a dús falatok; vagy, ahogy Mohamed

vallotta: az ételek, italok,
de kiváltképp az asszonyok.

S azok közt is egy legkivált:
a húszéves, aki a halált

felejteti, a kalifa
Abu Bekr lánya, A-i-sha.

Ima a gyönyör, a gyönyör ima.

A „lét és nemlét közt”, a pillanatban, a napi számvetésben, és az élet összegeződésében egy újfajta szövegalkotásra ismer: ami az alkotásban objektíválódott, mindaz átélhetővé válhat az ember számára; a látomásban leírt eposzi szintű élet *az élet* mintájaként adódhat. Az ember ünnepelheti kiszabadulását: az alkotói személyiség látomása segítségével átélheti az élet, az emberi létezés teljességét, kínjai fölülírásaként gyönyöreit:

4.

Itt az éj. Némán feküszöm
lét s nemlét közt egy ingó küszöbön.

Mohamed félholdja a fák felett.
Csillagok húznak, ejtenek.

Óh, Kiszmet! Allah! Forrón, mint a könny,

⁶¹ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság...*, i. k.: „Kétségbeesésem átütő vigasz akkor még Erzsike.” (276. o.)

buggyan ajkamra a szív, az öröm,

a hála, hogy élek, hogy voltak csodák,
hogly oly szép, oly gyönyörű a világ,

Ezzel megszületik a *Sivatagban* című vers ellenpárja. Az ostrom utáni „csodás” megmenekültségben megismétli egyiptomi utazásának díszleteit, csakhogy ekkorra nem az európai utas kérdező horizontjáról figyelve, hanem a „csoda” helyszínébe ágyazottan: „Sivatagomban, csontok és kövek közt járva”, a „csoda” részeseként jelenik meg a versben a költő: „Társuknak éreztem magam.” A *Tücsökzenében* pedig össze is kapcsolja a két verset, a *Hála* nem a *Hálaadás* életösszegezését ismételi (azt maga a teljes *Tücsökzene* veszi át), hanem a *Sivatagban* Egyiptom- emlékeihez köti immár a hálaadó ima-szöveget:

Szikrázó éj, álom, tücsökzene.
Édes a szél, mint egy nő közele.
Virág csókol. Ébredek. Hol vagyok?
Mily küszöbön? Mint egykor a homok,
hogy ott hevertem a Piramisok
tövében, úgy zizeg körül a fű,
s máris itt röpdös a lótusz-szemű
énekesnő, kit Kairóban, a
múzeumban láttam, a múmia:
fátyoltestén a hold átinteget,
örvény nyílik, mélyül a fák felett,
örök csillagok húznak, ejtenek:
óh Mindenség! Melegen, mint a könny,
buggyan ajkamra a szív, az öröm,
a hála, hogy éltem, hogy voltak csodák,
hogly oly szép, oly gyönyörű a világ,

És ezzel poétikailag áthangolja a régi történetet, sőt annak kádenciáját is: az analitikus filozófiai szöveget „imává” poétizálva át. Megismétli a textust: a református, zsoltárt-éneklő költő nyugati vallási hagyományát a keleti bibliai és arra épülő-azzal kapcsolódó iszlám szöveg segítségével-kiegészítésével: „*Ima a gyönyör, a gyönyör ima.*”

A *Sivatagban* egy európai utas kérdezett rá a történelemben megtestesült emberi sorsra, a *Hálaadásban* az ember teremtéstörténetét éli át, gyönyöreivel és veszélyeztetettségeivel egyetemben. Egy embertörténetet teremt, a *Tücsökzene* előképét. Majd a *Tücsökzenébe* is beépíti a verset, a *Hála* életrajzi-metafizikai helyzetére rátalálva ennek az embernek az életében. Hogy aztán a *Vers és valóságban* tíz év múlva el is felejtse, honnan is származott ez a kiegészülés.⁶² Mert akkor már túljutott a *Tücsökzene* poétikai szintéziséen. Amelynek során az ember létezésének „csodá”-jával ismerkedett meg, nem nevelődésének történetével (annak grádicsait is végigkövetve persze) hanem a 4. zsoltár 9. versének szavaival helyezkedve el a létezésben: „Békességben fekszem le és legott elaluszom; mert Te, Uram, egyedül adsz nékem bátorságos lakozást.”⁶³ Ebben a poétikailag is hitelessé formált metafizikai mezőben idézi egymás mellé a protestáns gályarabok történetébe rejtve a finnek szabadság-reményének jelszavát,⁶⁴ az evangéliumi emmauszi jelenetet, Buddhát és a szúrák világát.

A gályarabok szobra

mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

⁶² Szabó Lőrinc: *Vers és valóság...i. k. Hálaadás: „Olvasmányaim, Egyiptom forrásának az emléke és akkori életem sivársága magyarázzák ezt a versemet”*; 276. o.; *Hála: Az egész vers különben egy hosszabb költemény alakított része*”, 263. o.

⁶³ „Esti ének nehéz időkben” címmel az 1896-os Czeglédi-féle javított kiadás szerint, amely alapján énekelhette már a diák Szabó Lőrinc is (Pápay Sándor kollegám szíves közlése).

⁶⁴ Lásd részletesen „Szabó Lőrinc finn fordításai” című tanulmányomban (in Helena Kangas: *Az én Magyarországom. Cikkek, riportok 1943-1944, finn eredetiből fordította Labádi-Bertényi Gizella, Argumentum, Budapest 2001, utószó-tanulmánya 188. o.*). Mannerheim eredetileg ex librisként kiválasztott latin nyelvű jelmondata (candida pro causa ense candido) a finn nemzet szabadságharcos jelszavává formálódott (Labádi-Bertényi Gizella kolleganóm szíves közlése).

Az Árny keze

„Maradj velem, mert beesteledett!”
Bibliát hallgat a gyülekezet.
Alkony izzik a templom ablakán.
Hitetlen vagyok, vergődő magány.
„Maradj velem, mert beesteledett!”
– Ha így idegen, vedd emberinek,
súgja egy hang, s ahogy látó szemem
elmereng a régi jeleneten,
az emmausin és felejtem magam,
a sugár-hídon némán besuhan
egy örök Árny: lehetne Buddha is,
de itt másképpen hívják és tövis
koronázza: én teremtem csupán,
mégis mint testvérére néz reám,
mint gyermekére: látja, tudja, hogy
szívem szakad, oly egyedül vagyok,
s kell a hit, a közösség, szeretet.
S kezét nyújtja. Mert beesteledett.

A Kopogó!

Azon a napon mint szétfújt molyok
lesztek, s mint a meg-nem-álló homok,
azon a napon vascsontú hegyek
tilolt kenderként törnek s vérzenek,
azon a napon már csak az, aki
jótettekkel rakta telisteli
a mérlegét, az ihatja tovább
a szent fényt, csak az Zem-Zem italát,
az ölelheti, az csókolja csak
a naponta frissen-szűz húrikat,
akit meg feldob könnyű mérlege,
perdül arra a pokol fekete

dobszava, dobogó számuma: dördül a
csillag-kő-zápor: rádcsikordul a
robogó lángtitok, a zokogó:
a Legkeményebb Tűz, a Kopogó!

Ez utóbbiban éppen egy metafizikai számvetést végezve, Bolitho angol változatát átformálva a *Tücsökzene* létképletévé, kiszabadítva a kortárs emberi történelem sajtoló „igazságtételeiből”. Megtalálva a 101. Szúrárt, „a hymn in which we can hear the cracking of the sinews of his thinking”.⁶⁵ Amellyel Szabó Lőrinc éppen a *Tücsökzenéből* végül kihagyott *Ellenfelek* című vers történelmi helyzetét opponálhatja⁶⁶: egy nyugati⁶⁷ és egy keleti

⁶⁵ William, Bolitho: i. m. 108. o.:

That which striketh! What is that which striketh?
And what shall certify thee what THE STRIKING is?
The day mankind shall be scattered like moths
And the mountains carded like coloured wool
Then as for him whose balances are heavy, he shall enter into Bliss
And as for him whose balances are light
The Pit shall be his dwelling!
And what shall certify thee what is the PIT?
A RAGING FIRE.

(Szele Bálint fordításában:

Ami lesújt! Mi az, ami lesújt?
Honnan tudhatod, mi az, ami lesújt?
Azon a napon, mikor az emberek szétszórt molylepkékhez válnak hasonlónvá,
és a hegyek olyanok lesznek, mint a kártolt gyapot!
Akinek a mérlegserpenyője súlyos lesz, belép az üdvösségbe.
Akinek pedig a mérlegserpenyője könnyű lesz,
Annak a verem lesz lakása.
Honnan tudhatod, hogy mi a verem?
Lobogó tűz!)

⁶⁶ Az „Ellenfelek” című versről részletesebben lásd az MTA I. osztálya ülésén elhangzott „doktori előadásban”, megjelent: „Szövegátértelmezés a Szabó Lőrinc-vers alkotói retorikájában”, *Argus* 2000, 5. sz., 56-59. o.

⁶⁷ Az „Ellenfelek” című versben zárul Szabó Lőrinc költészetében a nyugati eljárási rendben való mérekezés. Schrödinger szövegét követve a versről is elmondható: „[A] mindennapi élet szabályozásában nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy kikapcsoljuk a személyiséget, hamarabb engedhető meg a természettudományos következetesség elleni véték. Aki azonban mégis kitart a természettudomány mellett, s

számonkérési formát szembe lehet ezáltal: az *Ellenfelek* a bosszúra épülő számonkérés „legális” (bíróági, igazolási stb.) módozatából vezet át az önmagát mérlegelő meg- és elítélés derűjéhez; a *Kopogó!* a cselekvésen kívüli megmértetésre való ráhagyatkozás biztonságát vonja az ember köré auraként.

A poétika kiemeli ebben a költői modellben az emberi létezés történelmi meghatározottságból. Ami az autentikus időben történik, annak emanációjaként jelenik meg a műalkotás. A most-pontokra-szakadt időben a költői szövegek és a vallások eseményei történelemmé rendeződtek. De ahogy akár a vallások eseményei is a létezés egészében, egyfajta abszolút időben – a történelmi elkülönbözésektől eltérően – akárha egyetlen megvalósulásként is megszerveződhetnek, a történelemben megjelenítve más-más időpillanatban, más-más történetben realizálva, más-más kultúrkör anekdotáiban megjelenítve egyetlen jelenet különböző arculatát prezentálhatták (a teremtést, bűnbeesést, büntetést követő megváltást isteni önfömládozással), ugyanúgy a poétikában a szövegek egy-egy alkotói időpillanatban egységesülhetnek, egymást kiegészítően munkálhatnak egybe. Éppen a *Tücsökzene* idején hangoztatta Szabó Lőrinc, hogy ő nem stílusokban (= történelemben) gondolkodik, hogy az alkotás klasszikus eredményekben összegeződhet,⁶⁸ egy műalkotás vagy jó, vagy nem. Ebben a szintézisteremtő alkotói gondolkozásban alakítja ki Szabó Lőrinc a maga klasszicitását, és érez rá ezzel párhuzamosan a vallásokban megnyilatkozó közös vonásokra. Fedezi föl a létezésben a „csodát”, és a költészetben ennek megformálhatóságát. Kiemelve a történelemből, az állandó számonkérések nevelődési rendjéből.

ebből arra következett, hogy vele igazságtalanság történik, az gondolja meg, hogy akkor a törvényhozók, a bírák, a rendőrök és börtönőrök is könyörtelen szükségszerűség szerint cselekednek, s ezért éppen olyan kevéssé cselekszenek helyesen vagy helytelenül, mint egy lavina vagy földrengés.” (Erwin Schrödinger: *Válogatott tanulmányok*, i. k. 266. o.)

⁶⁸ Lásd Baránszky-Jób László: „Szabó Lőrinc”, in *Élmény és gondolat*, Magvető, Budapest 1978: „Amikor kifejeztem véleményemet, hogy mennyire kár, sőt helytelen, hogy első expresszionista köteteit kíméletlenül átírja a később kialakult egyensúlyozott formanyelvbe, röviden csak annyit felelt: – Értsd meg, akkor is így akartam írni, de még nem tudtam. Most csak azt írtam meg, amit akkor akartam. Jegyezd meg magadnak, minden költő olyan világosan akart írni, mint Horatius, csak nem tudott. – Meglehetősen különösen hatott rám ez a történelmietlen fölfogás, amelyről egyébként az Örök Barátaink két kötetének tematikus, minden történelmi szemléletmódtól idegenkedő elrendezése is tanúskodik.” (133. o.)

-Az ima visszája

Csakhogy ez a létezésre való rákérdezés éppen ennek a „szép” létezésmódnak a mikéntjét is fölfedi, a mikéntnek a milyenségét: „Versekkal bíbelődöm. Indifferens témák jobban érdekelnek, mint az aktuális nyavalyák. Viszont a helyzetem hangulata mindenbe beszivárog. A Mohamedes versben az utolsó sor az egész verset ellenkező előjelűre állítja át: ez a trouvaille különben a lényege. Örülni az ábrándnak, a mesének, a képzeletbelieknek, *éppen azért*, mert a valóság szintén ismeretes az író előtt!”⁶⁹ Ugyanez szinte a verset előkészítve a *Naplójában*: „Azt hiszem, csak áltatom magam, s csak áltatnak azok is, akik biztatnak. A vég: puk, puk.”⁷⁰ A vers zárásában pedig imígyen:

Mikor
Mikor
Mikor minden csak játék s butaság.

És ugyanekkor a nyugati irodalomban is tájékozódik: fanyalogva bár („csakugyan olyan nagy volna?”⁷¹), de rákérdez és végül rátalál Eliot poétikai tapasztalatára. Lefordítja, a többrészes *Hálaadás* című verssel szinte egyszerre Eliot *The Hollow Men* című – szintén többrészes – költeményét. Az egyszerre kiemelt-kivetett ember keleti és nyugati képmását egyszerre szemrevételezi.

Vakon, hacsak
föl nem ragyognak újra a szemek,
mint az alkonyi halálország
örök csillaga
és százlevelű rózsája
egyedüli reménye
az üreseknek.

*

*Lánc lánc eszterlánc
eszterlánc eszterlánc*

⁶⁹ Szabó Lőrinc: *Birákhöz és barátokhoz...*, i. k. 171. o.

⁷⁰ Uo. 153. o.

⁷¹ Uo. 86. o.

*fügekaktusz visz a tánc
hajnalhasadáskor.*

Az eszme
és a valóság közé
a mozgás
és a tett közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

A fogantatás
és a teremtés közé
az indulat
és a válasz közé
odahull az Árnyék

Nagyon hosszú az élet

A vágy
és a görcs közé
a lehetőség
és a megvalósulás közé
a lényeg
és az alászállás közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

Mert Tied
Az élet
Mert Tied a

*Ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
nem bomba, csak egy buta nyekk.*

És ezzel visszajut a nyugati gondolkozás hézagaihoz. Magához a „törésvonalhoz”. Ezt a poétikailag kidolgozott és átgondolt alkotásmódot fogalmazza meg ugyanekkor Yeats ír pilótájának monológját fordítva:

Mérlegeltem, mi volt s mi lesz,
és úgy láttam, mindegy, mi vár:
egyensúlyban tartja üres
életem az üres halál.

De ezt a szembesülést olyan sajátos szöveggel vezeti föl, amely nem fordítás, hanem egyedi formáltságú, az angol nyelvű eredetiben hiába is keresnénk szövegszerűen: „egyszerűen az élvezet hozott e dült felhők közé”.⁷² Ez Szabó Lőrinc poétikai teremtése, amelyben átéli a létezéssel szembesülő ember diadalittas pillanatát. Bárha szembesül a most pontokra szakadt élet értelmetlenségével, rátalál a létezésben való elhelyezettség szabadságára is. Utolsó kötete beszédes címével szólva: *Valami szép*. Ezért vált át az utolsó pillanatban, a közlésben⁷³ a vers címe is: alakulása idején még a visszajáról emlegeti: *Mikor minden*. Amikor véglegesíti, akkorra emeli ki a hagyományos poétikájából, s váltja meg az egész verset: *Hálaadás*. A kulturális idegenség ezáltal több oldalról is egyszerre épült bele Szabó Lőrinc költészetének identitásába. Önállóságát, egyediségét segítve kialakítani.

Az 1980-as monográfia-kötetemben⁷⁴ a *Hálaadást* a *Tücsökzene* poétikai ötleteként írtam le, akkor még nem gondolva, hogy a sokáig alakuló-érő vers egyben egy poétikai rendszer születését jelentheti. Hiszen nemcsak tematikájával (mint a korábbi keleti témájú versek esetében), hanem éppen szerkezeti megoldásával csatlakozik a *Hollow Men*hez, és az ír pilóta szabadságvállaló gesztusához. És mindezek együtt jellemzik az *Örök Barátaink* második kötetét, és előlegezik a *Tücsökzene* szerkezetét, amelyben a *Hálaadást* is megismétli a *Hála* című strófában. Ez a *Hála* című strófa pedig szervesen kapcsolódik itt, a *Tücsökzenében* a keleti költői tematikát már létélményként átélő záróstrófákkal és vezet el az

⁷² „A lonely impulse of delight / Drove to this tumult in the clouds” az angol nyelvű eredetiben.

⁷³ A vers végül a *Válaszban* jelent meg, 1948-ban, a 9. számban.

⁷⁴ *Az összegezés ideje 1945-1957*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1980, 103-109. o.

egyensúlyozás poétikai remekéig, a Milton látomását továbbszövő *Elképzelt halál*ig. A verssé élt életig, és a „földvári mólón” átélt létezésig. Azokig a versekig, amelyeket Szabó Lőrinc esetében is a nagy költészet szintjén elismer Tandori is egy korábbi írásában, és megismétel mostani véleményeiben is.⁷⁵

s szemed lehúnyod, szél csókol megint
 s egymásba szédül a bent és a kint
 és zeng a hang és zsongva ring a rét
 s ahogy szíved átveszi ütemét,
 mintha egy gömb fénytag felületén
 robbanna rólad, úgy hagy el az Én,
 úgy rohan, úgy nő az egeken át
 és csak mikor már benne a világ,
 csak amikor már ő a burka, csak
 akkor látod meg újra magadat,
 az eltűnt parányt, mikor kerete
 vagy már mindennek s minden csak a te
 belsőséged...: egyszerre isteni
 biztonságba hal földi tudatod
 s a nagy, kék réten kezdik mennyei
 tücsökzenéjüket a csillagok.

És mellette a halál jelzése az életmenetben a „szépség” poétikájába emelve – az 1943-as *Összes versei* záró darabjának, a meghalás iszonyatát leíró analitikus versnek, *A kimondhatatlannak* ellendarabja: Szabó Lőrinc cím-megnevezésével *A százegyedik Szúra*, egy *saját* vers, a végítélet személyes meghalás-változata, a kimondhatatlan kimondása, a szenvedés átpoetizálása:

Hang cirpel kint. S bent a szivemben is.
 Pici csak. De szúr. Hang s mégis tövis:
 folyton szúr belém, szúr és újra szúr,
 kis fúrójával mind mélyebbre fúr,
 másodpercenként, régi vörhenyem
 óta, halkán, de oly könyörtelen,

⁷⁵ A már idézettekén kívül: „Egy irodalmi alapélmény nyomában. Szubjektív sorok Szabó Lőrincről”, *Napjaink* 1976, 6. sz., 4. o.

mintha tű volna, Idő tűhegye,
 s a szívemet szedné izeire.
 Hang cripel a szivemben: a szava
 nyugtalanság, s veszély a mondata,
 ha én figyelem: tán csak öncsalás,
 ha műszer: ideges elfajulás,
 de mindenképp valami nagy, gonosz
 robaj jele, mely milliószoros
 halkításban küldi üzenetét,
 fényhalk árnyát, fénygyors rettenetét,
 a halált, a kürtöt, a zokogót:
 a Százegyedik Szúrát, a Kopogót.

Sajátos címválasztás: a 101. szúra tematikai parafrázisa *A Kopogó!* címet viseli a *Tücsökzenében*, de a személyes, tematikailag különböző versnek *A százegyedik Szúra* címet adja. Jelezve ezzel, hogy a *Korán* világát saját költészetében föloldotta, áthangszerelte, és a személyes emberi életre alkalmazta: a meghalás átélésének átgondolására sajátítja ki poétikailag a gyönyörrel tanulságát. A kétségbeesett halál korábbi poétikai megoldásait fölcseréli a meghalást és a gyönyört összekapcsoló poétikával.

-Hézagokból épülő szintézis

Zárásként hadd idézzem meg Szabó Lőrinc egyik legjobb ismerőjét, a *Tücsökzene* legelső méltatóinak egyikét, Sötér Istvánt: „A *Tücsökzene* monotóniája, zümmögő, félálomszerű hangulata mélyebbről származik: a buddhai kontempláció tompított mámorából, mely ennek a költeménynek alapját képezi. Még a boldogság is, melyet ez a mű hirdet – e boldogság, mely az élet minden apróságában s akár legszerényebb eseményeiben, képeiben és epizódjaiban is kielégülést talál –, még e fátyolos boldogság is kontemplatív színezetű. ‘Ez a mámor, az emlékezeté – melyet szüntelen táplál a jelen’: íme, a költő legárulóbb vallomása arról a lelkiállapotról, melyből műve fogamzott. A *Tücsökzene*: a lelki mozdulatlanság nagy teljesítménye. Baljós teljesítmény. Mert legmélyebb értelme szerint: ez a mozdulatlanság az ellentmondások föloldhatatlanságának bevallása is.”⁷⁶ Amikor az ő nagyszerű fölismerését opponálni kezdtem, mert elfogadtam

⁷⁶ Sötér István: „Szabó Lőrinc”, in *Szabó Lőrinc összegyűjtött versei*, Magvető, Budapest 1960, 1266. o.

magam is az ő minősítését („baljós teljesítmény”!), és kerestem benne, amit ellenében jelzett: „Itt-ott át is szakítja az ataraxia burkát egy-egy sikoly – a magány, az elhagyatottság a valóságra dőbbenés sikolya. Már ez is valóságos megkönnyebbülésnek hat a *Tücsökzene* mozdulatlanságában.”⁷⁷ *Ellenében* mindketten az európai költészet társkereső sóhaját kerestük.⁷⁸ Végül is, Gáti József *Tücsökzene*-előadását hallgatva, Sötér⁷⁹ a kontempláció új értelmezését adja: Szabó Lőrinc nem a Semmit szemléli, hanem az egész nyugtalan világot fogadja be a lélekbe és teszi meg a szemlélet tárgyává. Örömmel fogadtam értelmezését,⁸⁰ mint ahogy most főhajtással csatlakozom vissza az atyai barát *kiteljesedő* meglátásához, amelyet követve már eljuthatunk a hézagokból épülő szintézis poétikai befogadásához.

Valóban olyan fölszabadulás következett el a keleti világ (a Dávid zoltárait és az Evangéliumokat is magába szívó) vallásos tematikából kinyíló költészetének hatására 1945-ben Szabó Lőrinc költészetében, amely kiszabadította az *egyik* európai költői hagyomány tragikus szorításából. Létrehozott egy olyan új poétikai pozíciót, amelyik kiemeli az embert az etikai-történelmi megkötöttségéből és az antropológiai létezés tudatában olyan kérdezmódot teremtett, amellyel a személyes létezést szembesíteni tudja a létezés mikéntjével. A Semmi és a Minden egyszerre átélhető kérdezmódját alakítva pályája folytatásához.

És ha erre fölfigyeltem, akkor a *Hálaadást* és a *Tücsökzenét* összeolvashatom a költő pályakezdő kötetével, a német romantika szövegeit folytatva továbbmondó *Föld, Erdő, Isten* darabjaival.⁸¹ Amelybe szintén beleszövődik már egy – angol közvetítésű – keleti költői világ, a Szabó Lőrinc pályáját végigkísérő⁸² Omar Khájjám-fordítás is.

⁷⁷ Uo. 1266-1267. o.

⁷⁸ Kabdebó Lóránt: *Az összegezés ideje 1945-1957*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1980, 115-207. o.

⁷⁹ Sötér István: „Gáti József Tücsökzenéje”, *Új Tükör* 1980, 17. szám, 28. o.

⁸⁰ Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó igazgatójának engedélyével még az imprimatúra után monográfiámban is hivatkozhattam írására, lásd *Az összegezés ideje*, i. k. 125. o.

⁸¹ Ekként olvastam össze a kötet verseit Hölderlin Hiperyonjának szövegével: „Szövegcsokor Bori Imrének”, *Hid* 1999, 12. sz., 927-933. o.

⁸² Három újrafordítás: 1. Omár Khájjám: *Rubáiját*, Táltos, Budapest 1920; 2. Omar Khájjám: *Rubáiját*, Kner, Gyoma 1930, újra: Helikon, Budapest 1965; 3. Omár Khyyám: *Rubáiját*, Új Idők Irodalmi Intézet Rt., Budapest 1943. A három fordítást egy kötetben is ki szándékozott adni, utószavát halála előtt, *1957-ben meg is írta: Szabó Lőrinc: „Az egyesített kiadás utószava”*, in *Érlelő* diákévek, Irodalmi Múzeum 1979, 257-259. o.

A keleti és nyugati vers mélység és magasság változatossága benne élt a költő teljes pályaképében, személyes sorsában, fordítói tevékenységében és legfontosabb alkotásaiban. Ideológiaként, máskor pedig poétikai befolyásként. Aztán egy személyes és történelmi kataklizma hatására, egy esszé olvasása után egyetlen vers ötletéből kiindulva megteremthette egyik legfontosabb teljesítményét, a *Tücsökzenét*, s enged mostanra bepillantást számomra műhelye talán legrejtettebb mozzanatába.

Szabó Lőrincre vonatkoztatva Russellnak a valóságra reflektáló kétféle módszerét idézem. Ismeretelméletében két típust ír le: „Célszerű lesz, ha létező (egzisztáló) dolgokról csak akkor beszélünk, ha azok időben léteznek, ha tehát megjelölhetünk egy időpontot, amelyben léteznek – ami nem zárja ki, hogy mindenkor is létezzenek. Így a gondolatok és érzelmek, az elmék és a fizikai tárgyak léteznek. De az univerzáliák nem léteznek ebben az értelemben, azt fogjuk mondani, hogy *fennállnak* vagy *valók*, ahol a ‘való’ mint időtlen lét szemben áll az ‘egzisztenciális’ léttel. Az univerzáliák világát így mint a valók világát írhatjuk le. A valók világa változatlan, merev, egzakt, a matematikus, a logikus, a metafizikai rendszer építő gyönyörűsége, valamint mindazoké, akik a tökéletességet az életnél többre becsülik. A létezés világa folyékony, határozatlan, kontúr nélküli, minden tiszta terv és rend híján, de magában foglal minden gondolatot, minden érzést, minden érzéki adatot, minden fizikai tárgyat, mindent, ami jó lehet és árthat, mindent, ami különbséget tesz az élet és a világ értékében. Temperamentumunk szerint az egyik vagy a másik világ szemlélését fogjuk előnyben részesíteni.” E két út kétféle módszerére Russell gyakorlati példát is alkot: „Ha például tudom, hány órakor van napnyugta, ebben az órában ismerhetem azt a tényt, hogy a nap lemegy; ez *igazságok* ismerete útján szerzett tényismeret; de ha szép az idő, nyugat felé nézve láthatom, amint a nap éppen lemegy; ebben az esetben ugyanazt a tényt a dolgok megismerése útján tudtam meg.” Russell egy másik szövege pedig épp azt a dilemmát vázolja, melyhez hasonló dilemmát átélve Szabó Lőrinc a *Te meg a világ* nagyigényű szintézisétől a *Különbéke* ismeretelméleti módszeréhez jutott: „Az igazságokra vonatkozó megismerésünknek a dolgokra vonatkozó megismerésünktől eltérőleg van egy ellentéte, a *tévedés*. A dolgokat ismerhetjük vagy nem ismerhetjük, de nincsen olyan pozitív lelkiállapot, amelyet a dolgok téves ismerésének nevezhetnénk, legalább nincs addig, amíg az ismeretség által való megismerésre szorítkozunk. Bármivel vagyunk ismeretségben, annak valaminek kell lennie: helytelen

következtetéseket vonhatunk le ismeretségünkől, de maga az ismeretség nem csalhat. Ami azonban az igazságok ismeretét illeti, ebben dualizmus áll fenn. Abban, ami hamis, éppen úgy hihetünk, mint az igazságban. Tudva levő, hogy nagyon sok kérdésben a különböző emberek különböző s összeegyeztethetetlen nézeteket vallanak, egyes meggyőződések tehát szükségképpen tévesek. [...] Hogyan ismerjük meg egy adott esetben, hogy hitünk nem téves? Ez a lehető legnehezebb kérdés, amelyre nem is lehet teljesen kielégítő választ adni.” Ezzel szemben „vannak ismeretek, mint érzéki adataink ismeretei, amelyek, ha mégoly megfontoltan és alaposan reflektálunk is, egészen kétségtelenek”. A Szabó Lőrinc-i módszert is jellemző russelli konklúzió szerint „a kívánt kriticismus [...] az, amely a látszólagos ismeretnek minden egyes részét érdeme szerint megvizsgálja, s megtart mindent, ami ezen vizsgálat befejezése után is ismeretnek látszik”. Szabó Lőrinc az 1932-ben összegezett *Te meg a világ* kötet verseiben „az igazságokra vonatkozó megismerés”-t tűzi ki célul, de mihelyt a tévedés esélyével találkozott, „a dolgok megismerésé”-re szorítkozik.⁸³

Russell megmarad az európai gondolkozás keretein belül, ami ezen kívül történik, azzal szemben kritikai álláspontot foglal el, igazság-fogalma inkább fogadja el a *tévedés* minősítését, minthogy a „hézag” fogalmát bevezetné. Szabó Lőrinc is visszavezeti önmagát ehhez a gondolkozásmódhoz, verseinek gondolatmenete, ideologikuma, sőt szerkezete kötődik az európai gondolkozásmódhoz. Ugyanakkor poétikájában a *Különbéke* kötet után a *Harc az ünnepért* idején éppen a „hézag” megismeréséig tendál, míg egyetlen pillanatban, a *Hálaadással* előkészített *Tücsökzenében* az alkotás meghatározójaként éppen a „hézag” kérdező-horizontjáról leírható válaszlehetőségeket fogadja ihletőjeként. Verseiben „csodá”-nak nevezve a kihívó poétikai helyzetet. De mindig tudatában marad a poétikai kettősségnek, mondhatnám ezáltal is dialógushelyzetbe hozva saját költészetét. Tudatosítja a „régiságot”-ot, az időben-történelemben élés ok-okozati konzekvenciáját („mindig egy testben élni, / egy tét, szám, idő, egy anyag”), de mellette átéli a létezés teljességét: „Tele a lét csodákkal”, melynek *ars poeticája*: „Szétszállni, mint a gondolat!” És íme a dialógus:

⁸³ Az idézetek Bertrand Russell: *The Problems of Philosophy* [A filozófia alapproblémái] című könyvének Fogarasi Béla által 1919-ben készített fordításából valók.

De igazán szabad
 akkor lehetnék csak, ha minden
 Volt, Van s Lesz bennem zajlanék.
 Boldogtalan, aki nem isten!

(*Rabság*, 1949)

Csakhogy ebben a formázásban megfordul a *Különbéke* dialogikus viszonya: a poétikailag befogadott és preferált megoldás az időntörténelmen-kívüli állapot „csodá”-jának megérezkítése, és mellette az okozati értelmezés válik szentenciázóan tragikus kinyilatkoztatássá.

Miért lehetett fogékony Szabó Lőrinc erre a poétikai megoldásra? Mert pályakezdésétől fölkészülten fogadta ezt a megoldást. A *Föld, Erdő, Isten, a Harc az ünnepért, a Tücsökzene* tulajdonképpen arra a poétikai szerkezetre épül, amelyet a *Hálaadás* egy adott pillanatban modellál. A költő, amikor megteremtette ezt a „Pillanat”-ba foglalt „Sétá”-t, tulajdonképpen az európai gondolkozásnak ahhoz a vonulatához kötődött, amely mindenkor fogékony volt egyben gondolkozásmódja „hézagai”-nak kiegészítésére, a goethei értelmezésű *világirodalom* átfogására. Annak a programnak a követésére, amelyet Schopenhauer éppen az európai gondolkodás példázataiból formált meg: „Jeder Tag ist ein *kleines Leben* – jedes Erwachen und Aufstehen eine kleine Geburt, jeder frische Morgen eine kleine Jugend, und jedes Zubettgehen und Einschlafen ein kleiner Tod”.⁸⁴

3. Weöres Sándor: „Fairly Spring”⁸⁵

-*Ima az anekdotában*⁸⁶

⁸⁴ Arthur Schopenhauer: „Aphorismen zur Lebensweisheit. Fünftes Kapitel: Paränesen und Maximen, B. Unser Verhalten gegen uns selbst betreffend, 13”, in *Parerga und Paralipomena...* i. k., 150. o. Magyarul: „Minden nap egy kis élet, – minden fölébredés és fölkelés egy kis születés, minden üde reggel egy kis ifjúság, és minden lefekvés és elalvás egy kis halál” i. k. 364. o.; a szövegre Kontor István kollegám hívta föl a figyelmemet.

⁸⁵ Megjelent a *Tűzkút* című kötetben, Magyar Műhely, Párizs 1964, 95-104. o.; Magvető, Budapest 1964, 111-119. o.

⁸⁶ 1964. május 24-i dátummal levelet kaptam Weöres Sándortól. A levél megértéséhez néhány emlékeztető adat kortársaimnak, és magyarázó szó tanítványaimnak, akik akkor még nem is éltek. Ekkor jelent meg a *Tűzkút*, Weöres költészetének egyik legjelentősebb

állomása, egyszerre – külön kiadásban – Párizsban és Budapesten. Benne a *Fairy Spring* című versciklussal, melynek VI. számú, disztichonban készült darabját akkortájt közli az Új Írás című, még eléggé új keletű, a Kádár-féle konszolidációt reprezentáló folyóirat – óriási országos fölháborodást kiváltva. A bal- és jobboldali prudéria egyként elszabadult, egymást fölerősítve majd elsöpörte a szerzőt és szerkesztőt egyaránt. Napokig csengett a telefon a szerkesztőségben – mondják – és hangok csak annyit ordítottak bele: Ecloga. Az 1956-os válogatás, A hallgatás tornya óta a Tűzkút volt az első megjelent új Weöres-kötet. A költő nem tartozott a kultúrpolitika kedveltjei közé. Bárha egyre többen próbálták-próbáltuk – így-úgy – tudatosítani, hogy személyében egyik legnagyobb élő költőnket tisztelhetnénk. Magam részéről a *Napjaink* című folyóiratban, amelynek sokáig vers-rovatát szerkesztettem, szinte mindegyik számban közöltem ekkoriban egy-két Weöres-verset. Ezúttal, az idétlen országos fölháborodás szelét is igyekeztem a jó ügy vitorlájába fogni. Ha mindenki beszél az Antik eclogáról, akkor könnyű szerrel tudok közönséget szerezni, akiknek – „csapdába” csalva őket – a nagy költőről beszélhetek. Jó színeszek nagy verseket mondtak (például a teljes Istár pokoljárását), egy mondat el is hangzott az inkriminált versről, – aztán sok érdeklődő embernek méltó tálalásban bemutatuk Weöres Sándor pályáját. Mindent megírtam az általam személyében még nem ismert költőnek, elküldtem a helyi lapok hasonló értelemben fogant sajtóvisszhangját, jelezve, sajnáltuk, hogy végül nem tett eleget meghívásunknak és nem vett részt a – mondhatom: – méltó ünneplésén. Erre érkezett a válasz:

Kedves Kollégám,
megbocsásson, hogy egy hónapos késéssel köszönöm meg értesítését a szerencsétlen vers körüli boxmeccsről. – Tulajdonképpen vers-részlet, s az egész vers, ahogy a „Tűzkút” kötetben megjelent, már nem ilyen olcsó diákcsemege, melytől százezer kispolgár egyszerre versolvasóvá és megföllebbezhetetlen hozzáértővé válik.

Jobban szeretem a nem konkrét, lebegő, megfoghatatlan verseket: mert aki beljűk akar hatolni, föl kell hogy ajzza az intellektusát, fantáziáját, intuícióját, teljes emberi regiszterét. A sokat kárhozatott „értelmetlen” verstől, ha valaki mégis meg akarja érteni: gazdagabbá lesz az olvasó, föl kell, hogy emelkedjék. De az a nyomorúságos konkrét vers nem dolgoztatja meg az olvasót, nem kíván tőle erőfeszítést, áldozatot, lefekszik neki, mint... Na hagyjuk.

Azt hiszem, az idén még lesz alkalmam Miskolcra látogatni; föleségem ott akarja kezeltetni magát Petró Sándor doktor barátunkkal. Remélem, hogy beszélgetünk sok mindenféléről. Addig is köszönettel sokszor üdvözlöm Telesi Györgyit, Szekrényesit és a többieket. Minden jót kíván szeretettel

Weöres Sándor

Telesi Györgyi, akkor a Miskolci Nemzeti Színház művésznője mondta az Istár pokoljárását, Szekrényesi Lajos szerkesztőtársam 1956 óta ismerte a költőt, ő kérte számomra közlésre a verseket. A történet poénja azután a következő. Nemsokára, amikor személyesen is megismerkedtünk, előhozta sajnálkozva az esetet. Mire azt válaszolta: nem félelemből nem jött el, hanem attól tartott, hogy ha kérdezik, el kell mondania, hogy a

A verses jelenet, amely – önmagában – inkább illene Babits *Eratojába* (ott is inkább a Babits- mint a Szabó Lőrinc-fordította darabok közé), valójában a „Freskók és stukkók egy vidám színházba” alcímet viselő *tündéri kinyílás* sorozat egyik darabja. Amikor kiemelte és közlésre külön címmel leadta, nem is tudom, miért jelölte az eklogát az *antik* jelzővel. A disztichon miatt? Amely akkoriban nem volt divatos költői forma? Vagy ironikusan: a téma és tények különbségét hangsúlyozandó? A biedermeier-diákidillnek értéket, súlyt, emberi méltóságot adva. Ezzel kivonta a teljes kompozícióból, de egyben kiemelte „realista” színhelyéből, az úri-középosztálybeli játszadozások világából is. Játék metafizikai mezőben. Nem úgy, mint Móricz, Kosztolányi vagy Márai diákvilágot idéző regényeiben (*Forr a bor, Aranysárkány, Bébi vagy az első szerelem*), ahol a környezet von komor keretet a szerelemmel kacérkodó ifjak egymást ismergető játszadozásának. Weöres *kiemeli* a jelenetet. Szabadon lebeg a történet: játéktól a beteljesülésig. A beteljesülésben is megtartva a *játék* hangnemét. Diadalra juttatva ezzel itt, ebben a „nyomorúságos konkrét versben” is azt a *derűt*, amelyet monográfusa, Kenyeres Zoltán a Weöres-költészet legfontosabb kiküzdött sajátosságának tekint – joggal.⁸⁷ A *derűt*, amely az itt-létben keresi meg az autentikus idő lényegét: az anekdotában az ima megtestesülését.

Mert miről is szól az *Antik eclogát* is magában foglaló teljes ív, a *Fairy Spring*? Egy európai kamasz a szerelmi élet idilli jeleneteiben önmaga létezésére ébred rá, s ezzel egyben az embernek a létezésbe-ágyazottsága is tudatosodik a számára; történetet prezentál és metafizikát teremt ezáltal. Egy szüzesség elvesztésének a története és a szüzesség elvesztésének története: beavattatás a létezésbe. Nem lineáris elbeszélés, hanem a kiteljesedő erotikus események kiváltotta boldogság és gyönyörűség, borzadás és elsietés egymást kiegészítő folyamatának néhány történettel való jelölése. *Psyche* előképe. Ezúttal fiúszerepben. A „mocorgó”, „ébredni kívánó” szerelemtől ível a versciklus a „tapasztaló összesimulás”-ig. Jelenetekből

vers nem is erotikus jelenet, hanem valójában vallásos költemény. És hát ez, 1964-ben még nagyobb „bűnnek” számított volna. – Mára mindez mosolyognivaló anekdotikus történet. Anekdota, amelyet (mármint a műfajt) Weöres Sándor nem szeret, sőt egy életen keresztül küzd versalkotásában ellene. Mégis ezúttal éppen költészete lényegi sajátosságára döbbsenhet rá.

⁸⁷ Lásd Kenyeres Zoltán Weöres Sándorról írott monográfiájában: *Tündérsíp. Weöres Sándorról*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1983.

történet, történetből élet, erotikából a létezés titkait érzékelő mitológia. Mindez egyszerre *e* versciklus, és általában *a* vers Weöres költészetében.

A költőnek sajátos emlékezete van. Ritmusérzék? Szómágia? Asszociációs készség? Képpalkotás? A *Fairy Spring* esetében is népdal-ihlettől az antik költészet metrumjaiig, népi jelenettől a polgári „úriszoba” ismeretéig, benne minden hagyomány és tapasztalat. De mindez csak technikai adottság, amelynek segítségével, művészetelmélete szerint: „az alaktalant formássá építi tudatos akarattal”, amellyel „az eredmény szépségéért felelős”.⁸⁸ Nála közegellenállás csak mindez (másnál röptető költői adottság, sokszor az alkotói lehetőség maximuma). Weöres mindezen szükséges adottság birtokában olyan ősi meghatározottságra ébred rá minduntalan, amelyben *a* létezés összefüggései, kapcsolódásai fölszikkázhatnak.

Az evidenciák természetességével világosít föl olyan összefüggésekről, amelyek pedig benne éltek az emberben, csak nem merte tudatosítani a hagyományban jelenlétüket. Vagy még inkább: egyoldalú ideológiai-vallási tilalmak korábban ki is zárták a tudatból őket. A gyermek naivitásával fölszabadultan mondja ki mindazt a Weöres-vers, amit a bölcsek évezredek óta is csak bizonytalanul fogalmaznak. Persze nem naiv művész ő: tudja pontosan azt is, amit a „bölcsek” leírtak. Természetesen „doctus” poéta ő is – a javából. Csakhogy amikor a vers születik a számára, akkor egy olyan emlékező mechanizmus kezd dolgozni, amely a mesék, mítoszok, népdalok, barlangrajzok létrejöttét is ihleti. Olyan lényegi összefüggések élednek benne, amelyekről a hagyományos gondolkodásban – és ennek következtében a hétköznapi életben – már tudomásunk sincsen, pedig mégis ezek szerint cselekszünk. Így alakult ki a hagyományban a büntudat egy formája, amely a cselekvést szembeállította a normatív gondolkozással. Weöres nem cselekedeteket jellemez, hanem a cselekvéseket meghatározó összefüggések szemlélése alapján fölszabadítja az embernek a létezésben való helykeresését.

Mint például a *Fairy Spring* esetében a „csodás kinyílás” eseményében ünnepli a mindenkor meglévő *aranykort*, amelyet bárki elérhet, ha a csodás kiteljesedést életelvvé, „imává” varázsolja: „*Ámor mondja: Boldog, aki az élet minden állapotában ugyanúgy küzd, sért, haragszik, mint az első egyesülésben: folyton a bizalom perceit éli, az ő-*

⁸⁸ Weöres Sándor: *A vers születése* (Meditáció és vallomás), Pécs 1939. Az idézet vége: *Egybegyűjtött írások 1-3*, Magvető, Budapest 1986, I. kötet, 221 ill. 223. o.

örök Aranykort.” Azt hiszem, ezzel igazolódik az egyetlen versre vonatkoztatott „antik” jelző. A testeknek egyessége. De Weöres nem áll meg itt: fölfedez-megidéz ebben az idilli jelenetben valami mást is, lehet, hogy Kelet ihlete is kellett hozzá, végeredményében én mégis a keresztény világot érzékelem benne és általa. Illetőleg a benne kifejtetlenül maradt „hézagokat”. Idézem a teljes szöveget: „*Ámor mondja:* – Engesztelő máglyatűz minden bántalomért és bánatért: ez a két szeretőnek rohama egymás ellen, valamennyi gátat áttörve, csak egy lassítja: akaratlan kímélet a másik iránt, ő maga sem tud róla. De párja semmitől sem szenved inkább, mint éppen e kímélettől, pedig benne is ugyanez lakik. Végül a kettő eggyé olvad, és mégsem egy: nem marad más föloldatlan, mint ez a tétova mozdulat: fátyol-vékony, mégis páncél-erős határ mindörökre; titok, melyben az irgalom a szerelemnél is hatalmasabb. Ez a pillanatnyi megingás, parányi késlekedés veti borúba, vizzályba és szenvedésbe a világot; mégis nélküle a szerelem mindent rögtön elhamvasztana, tüzét az érzéketlen porszem se bírná – mondja Ámor.”

A kortársi magyar regényirodalom is jelzi éppen ezt a „hézag”-szindrómát, de még a diszharmoniót hangsúlyozva: Szentkuthy magatartásképletében a keresztény hagyomány megkötő erőként ellenpontozza a világ erotikus átélését (lásd a *Prae* című regény záró harmadának etikáját, és a *Fejezet a szerelemről* című „maszkos” regényének tematikáját); Németh László pedig (utolsó regényének címébe is emelve: *Irgalom*) állítja szembe (hosszas alkotói vívódás eredményeként) az irgalmat a szerelem erotikájával; a nyugati világban ugyanakkor – ezzel ellentétben – a „szexuális forradalom” néven elhíresült szemléletváltozás, tagadás és lázadás egzaltációja zajlik. Weöres mindezzel egyidőben a szexualitás születésének, a test kinyílásának apoteózisában harmonikusan találja meg a keresztényi létezés archetipikus meghatározottságát. Az *irgalom* – Szentkuthynál a *Prae* záró harmada vívódó etikájának kulcsszava – Weöresnél beleépül, részévé válik a szexuális kapcsolatban megszülető vallásos létállapotnak. Weöres a harmonikus létezés elővarázsolója: a keresztény korszak antinómiáját természetes magától értetődéssel oldja föl. Egyszerre, egyazon mozdulattal szeretkezik és imádkozik.

Joyce az ember mindennapi életében a héroszi kalandok jelenlétét fedezte föl. Weöres a jelen embere számára a metafizikus élményeket teszi érvényessé. Méghozzá a legmindennapibb ténykedésében. „Csak” azáltal, hogy e ténykedésnek méltóságot ad: *dignum et iustum est*. Arra ébreszt rá,

hogy minden emberi mozdulat a rítus része, másrészt ezáltal minden egyes ember minden egyes mozdulata metafizikus meghatározottságú. Önmagunk méltóságáért harcolunk, ha tetteink rangját önmagunkkal elismertetjük.

Azzal a rácsodálkozással néz szét minden versében, amellyel a tudatára ébredt ember először tekinthetett világára. Amikor fölbontotta a látványt és nevet adott tárgyainak, rögzítette a jeleneteket, kereste a kapcsolódást ebben – a tudat rávetett fénycsóvjára előtt – hirtelen fölbomló világban. A hajszából, amely a modern emberre rászakadt, ő tudatosan lép az időn kívülbe. A tettben nem a lezajlás, de a mozdulat érdekli, a jelenetben nem a történet, de a katartikusan megszülető létezés. Ő nem a törvénykönyvvel érkező Mózes, de a táncoló Dávid.

-Verseik átértékelése az életmű kompozíciójában

Ha nemcsak egyes versét nézzük, hanem a kompozíciót, amelybe különböző alkalmanként más- és másként helyezi bele az adott költeményt – sajátos alkotáslélektani tanulságot is levonhatunk. Az *Egybegyűjtött írások* tanúsága szerint maga a *Fairy Spring* is eredetileg 1946 és 1961 között keletkezett különálló versek kompozíciója, de ennél az összegezésnél sem áll meg. Az *Antik eclogát* (a *Fairy Spring* darabjaival együtt) egy évtized múlva tematikusan szerkesztett válogatott verseinek kötetében, a *111 vers* címűben⁸⁹ a *10 vers a szerelemről* ciklusba építi. A háborút követő kötet, *A szerelem ábécéje* Ajánlásával indítja a sort, beleépíti a *Grádicsok éneke* ciklus tengelyéből ismert, a szeretkezés rítusát rögzítő *Kettős szobort*, a *Merülő Saturnus* kötetből pedig a *Carmina Mystica* című, középkori örmény szerzetesnek „tulajdonított” énekciklussal zárja: *A lélek éjszakája* címmel. Bata Imre (akkoriban Weöres kötet-összeállításainak segítője), könyvében⁹⁰ jelzi a versek átértelmezhetőségét a ciklus-szerkezetváltás hatására: a ciklusban egyesülnek a *szerelemről* legfontosabbat elmondó versek. A varázslatos kinyílás fokozatai helyett itt elsődlegesen a *szerelem* metafizikája válik nyilvánvalóvá. Ahogy a *Fairy Spring*ben az „Ámor mondja” kezdetű prózaversek adják a „távlatot”, az „ímát”, most a versek együttese szövi önmagából ezt az egyszerre „jelenetet” és „metafizikus tapasztalatot”. Az élet teljes ívét és az ember kozmikus elhelyezkedését. A vers így egyszerre lesz a testi szerelem érésének, átélésének és mulandóságának konkrét megjelenítése és emlékműve.

⁸⁹ Weöres Sándor: *111 vers*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1974.

⁹⁰ Lásd Bata Imre: *Weöres Sándor közelében*, Magvető, Budapest 1979.

Imádottamban alszom,
magzata és halottja.

Az együvé tartozás friss öröme fogja keretbe a kezdet és a vég, az *alfa* és az *omega* jelzését. A létezés alapvető lényegéről vall ezzel a kerettel a költő. Mint ahogy tette valaha egy természeti folyamatot idézve korábban Szabó Lőrinc.

Nézd, útra készül a piciny szulák...
Ember, ne félj,
te vagy minden ősöd és unokád!

Írta ezt Szabó Lőrinc személyes létezése delelőjén, 38 évesen, az idősödő írónak, Móricznak ajánlott versében. Weöres a *10 vers a szerelemről* ciklus összeállításakor összegezõ személyes „alkonyi” létállapotban ezt a Szabó Lőrinc-i megosztottságot (deli férfi – búcsúzó öreg) már egyesíti. Egyszerre idézi az élményt, éli át az emberi sors ívét és búcsúzik – imádságos glóriába fogva – a testi gyönyört is magában foglaló létezésétõl.

Míntha Salvador Dalí csodálatos fiatal aktja elõterében fölrévedõ bölcs öreg elefántot látnánk. Így búcsúzik Weöres is, fenséges derûvel – és közben újrakezdi az életet. A történet idõbeli, melyen átsüt az idõtlen lényeg. Mert ebben a költõi világban egyszerre van jelen a folyamat, a tett és annak „égi mása”. Egyszerre bukolikus történet (antik mezben biedermeier idill), *Erato*-beli izzó szeretkezés és metafizikus eszmélkedés. Bukolika – metafizikus erõtérben.

-Balladás álomból a szeretkezésben imádkozásig

Amikor úgy tűnt föl, hogy a nagy Nyugat-korszak lezárult, 1947-ben egy akkor induló ifjú költõ, Lakatos István új stíluskorszakról álmódott, határozott gesztussal egybefogta az õt (és õket) megelőzõ nemzedékeket. Egységesnek látta az Adytól Weöresig ívelõ „stíluskorszakot”. Szokatlan, mégis figyelmeztetõ szemléletmód. Általában a különbségeket szoktuk hangsúlyozni. Magam is jobbra inkább azt tudom, mi választja el Weörest mondjuk Szabó Lőrinctõl. Mégis most, egyetlen – bár lényeges motívumban – összefogtam õket. Miért ne mehetnénk tovább! Akárcsak egyetlen ötlet erejéig! Íme: Ady és Weöres. Szabó Lőrincel a búcsúzás bölcs érzékelése

rímeltette össze, Adyval éppen ellenkezőleg: a *kinyílás* hajszáktól, szerepektől megszabaduló kozmikus bukolikája.

Az első igazi Ady-kötet, az *Új versek* első verse (*A mi gyermekünk*) mintha éppen az *Antik ecloga* Weöresét idézné meg.

Ha jönnek az új istenek,
Ha jönnek a nem sejtett órák,
Valamikor, valamikor,
Kipattannak a tubarózsák
S elcsattan hosszú csoda-csók.

Mások lesznek és mink leszünk:
Egy napvirág-szemű menyasszony
S egy napsugár-lelkű legény.
A tubarózsa illatozzon
S áldott legyen a mámoruk.

De ha ez csak csalóka ötletnek tűnnék föl, idézem a másik Ady-verset, ugyane kötetből: *A másik kettő* című éppen a héja-nászos, föloldhatatlan izzású szerelemmel szemben a *Fairy Springet* előlegezi, egészségesen önmaguk kapcsolatára ébredő szerelmeseit látatja.

S piros kertekből, úgy tetszik nekünk,
Közelg egy leány és egy ifju ember
S mi, ím, egyszerre forrón ölelünk,
Nagy szerelemmel.

Ha így olvassuk Adyt, benne van már ekkor is költészetében az – oly sokszor kicsinylett – Csinszka-versek poétikája, az idilli emberi létezés reménysége is. Az ekkor még büszkén vállalt – Arany Jánosra visszaütő – balladás tépettség, hajsza mögött az ihlető, értelemadó öskép, amelyben ember emberrel találkozhat is.

Weöres költészetében éppen ez az egység él még. Bárha már tudatosodik a részlet is, a szétválást bizonyítja (például az *Antik eclogában*: ókori forma, hangnem, úri diákidill). De a költő emlékezetében az egység él, amikor nincs külön szó, ritmus, kép, törvény. Ez adja a vers összképét, egyszerre erotikus-vallásos sugallatát.

Megidéli a konkrétat is, hogy kibontsa a lebegőt, a megfoghatatlant. Csakhogy a kettő ritkán választható szét ennyire könnyen egymástól. Mint ahogy – ő maga írja – kompozícióba szervezve már az *Antik ecloga* sem ilyen „konkrét” vers. Ugyanakkor néprajzi, mitológiai, kultúrtörténeti ismeretek birtokában szinte minden „lebegő, megfoghatatlan” Weöres-vers konkréttá is válik.⁹¹ Ne is a konkrétság ellenében keressük a lebegést, a megfoghatatlanságot. Éppen *a kettőt egyben*. A mesékben, a jelenetekben a lényegi meghatározottságot, az „emlékezés” csodáját. Emlékezést a rendre, amely éppen fölbomlásával testesül életté, hogy a tudatban ismét jelentkezve a jelen életet hangolja harmonikussá. Így a vers nála állandó áttűnés a konkrétból a megfoghatatlanba és vissza. Lebegés: az archetípus és a mese között. Ebbe a lebegésbe von be, olvasóit, átélőit, akik beléje akarnak hatolni versei világába.

De nemcsak versei világába hatolhatunk ezáltal, hanem a személyes létezés rejtelseibe is. És személyes önmagunkon át – a világ labirintusába. Otthont teremtve az egyesnek a végtelenben. Mondjam: hermeneutikai élménnyel kecsegtet, ha idézett levelének tanácsát megfogadjuk: „aki beléjük akar hatolni, föl kell hogy ajzza az intellektusát, fantáziáját, intuícióját, teljes emberi regiszterét.”

A köztudatban azért csodáljuk a költőt – technikájáért: a költői mindent tudásért – amitől épp szabadulóban van. Mert ő éppen azért lesz költő, hogy visszavezessen abba az idilli állapotba, amikor nem a részletek poklában éltünk, és az ember valamilyen teljességben, kozmikus harmóniában létezhetett. Volt ilyen? Vagy lesz ilyen? Emlékezet valóban ez, vagy a nosztalgia egy sajátos esete? A nyugati gondolkozás hézagainak kitöltése? Mindenesetre az emberlét nagyszerű esélye. Amelyet a mi irodalmunkban éppen a tragikus élethelyzetek költője, Ady álmodott meg színrelépése pillanatában. A Weöres által beteljesített esély hitelesítette az Ady-költészet sorsba ágyazott, hajszának kitett, a történelemben eszmélkedő tragikusságát. Ady jóslata pedig bejelenti, fölvezeti, áldásával kíséri a szerelmi kinyíláskor fogant emberi imádságot, a Weöres költészetében tragédiákon túl katartikusan érvényesülő harmóniát, kozmikus bukolikát.

⁹¹ Segít ebben Bata Imre idézett könyve is, Tamás Attila szintén (*Weöres Sándor [Kortársaink]*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1978), Kenyeres monográfiája még inkább.

FORDÍTÁSTUDOMÁNY AZ EZREDFORDULÓN

KLAUDY KINGA

Miskolci Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

1. Bevezetés

Jubileumi előadásomat két kérdéssel kezdem. Az első kérdés, amellyel tíz év óta minden szeptemberben bevezetem a Miskolci Egyetem hallgatóinak tartott fordításelméleti előadásaimat, a következő: Mi az oka annak, hogy az emberiség kétezer éve fogalmaz meg elméleti gondolatokat a fordításról, mégis csak a XX. század második felétől beszélünk fordítástudományról (*science of translation, Übersetzungswissenschaft, science de la traduction, nauka o perevogye*). Amivel egyúttal azt is állítjuk, hogy mindazok az elméleti gondolatok, amelyeket Szent Jeromos, Cicero, Luther, Goethe, Arany János, Brassai Sámuel, Kosztolányi Dezső fogalmazott meg a fordításról nem tekinthetők a mai értelemben vett fordítástudomány előzményének, és hogy a XX. század második felében olyan gyökeres változások mentek végbe a fordítói tevékenységben és annak elméleti feldolgozásában, hogy joggal beszélhetünk egy új tudomány keletkezéséről. A második kérdés, amelyet Viktor Rozencvejg, a nyelvészeti fordítástudomány egyik megalapítója tett fel negyven évvel ezelőtt, a következő: „Van-e olyan kutatási tárgy, amely minden fordításban jelen van, és lehet-e azt a nyelvészet eszközeivel tanulmányozni?” (1964:21). Ha igen, akkor a nyelvészeti fordításelméletnek van létjogosultsága.

Érdekes módon a XX. század hatvanas éveiben a világ legkülönbözőbb tájain és egymástól szinte teljesen függetlenül egyre több kutató adott igenlő választ erre a kérdésre. Szinte egy időben születtek meg az első fordításelméleti művek: az angol John Catfordé 1965-ben, a francia Georges Mouniné 1963-ban, az amerikai Eugene Nidaé 1964-ben, az orosz Revzin–Rozencvejg szerzőpárosé 1964-ben. És ezzel elindult egy új tudományág fejlődése, amely azóta folyamatosnak mondható.

Előadásom első részében röviden jellemezem a nyelvészeti fordítástudomány fejlődésének korszakait, a második részben az előadás címének megfelelően az ezredforduló jellegzetességeiről fogok beszélni, a

harmadik részben pedig a magyar fordítástudomány helyzetét fogom jellemezni, kitérve a miskolci vonatkozásokra is.

2. A nyelvészeti fordítástudomány korszakai

2. 1. *Első korszak: az önálló tudománnyá válás korszaka*

A fordítástudomány első korszakát (századunk 50-60-as évei) az irodalmi megközelítéstől való elszakadás és a nyelvészet megjelenése jellemzi.

Az okok a műfordítás és a szakfordítás arányának gyökeres megváltozásában, a szakfordítás mennyiségének hatalmas méretű megnövekedésében keresendők. Az a tény ugyanis, hogy a fordítói tevékenység elválik a művészi szövegektől, s a fordítók politikai beszédeket, nemzetközi szerződéseket, bírósági jegyzőkönyveket, üzleti leveleket, recepteket, árjegyzékeket stb. fordítanak, egyben a fordítástudománynak az irodalomtudománytól való elválását is jelentette, hiszen a végtelen sok szövegfajta (gépleírás, reklámszöveg, használati utasítás stb.) fordítási törvényszerűségei az irodalomtudomány terminológiai és fogalmi apparátusával már nem írhatók le. A fordítói tapasztalatok általánosítására pedig azért volt szükség, mert a szakfordítások iránti igény megnövekedése azt is megkövetelte, hogy a fordítás intézményes keretek között elsajátítható szakmává váljon. Világszerte létrejöttek a fordító- és tolmácsképző intézmények. Mivel az oktatási intézményekben meghatározott idő alatt kell eredményt elérni, nem lehet a gyakorlati tapasztalatok lassú felhalmozódására számítani, vagyis a fordítást nem lehet csak a tevékenység gyakorlása révén megtanítani – valamiféle elméleti oktatásra is szükség volt. Az elméleti oktatás igényei pedig szükségképpen megkövetelik a fordítók évszázados gyakorlati tapasztalatainak valamilyen szintű általánosítását, bizonyos objektív törvényszerűségek megállapítását.

Az elméleti oktatás, a tananyagkészítés igényei azt is megkövetelik, hogy a szakma művelői kidolgozzanak egy általánosan elfogadott terminuskészletet és fogalmi apparátust, azaz olyan szakkifejezéseket használjanak, amelyek ugyanazt jelentik mindenki számára.

A fenti okok – a szakfordítások iránti igény megnövekedése, a fordítóképzés megindulása, a fordítói tapasztalatok leírása és elméleti általánosítása iránti igény – együttesen vezettek ahhoz, hogy a fordítás vizsgálata kikerült az irodalomtudomány kizárólagos hatásköréből. A nyelvtudomány a maga friss szempontjaival, a fordítások vizsgálatában eddig

még nem alkalmazott kutatási módszereivel, az irodalomtudományénál nagyobb egzaktágot ígérő terminológiai apparátusával szinte forradalmasította a fordításról való gondolkodást, és véleményünk szerint csak ettől kezdve beszélhetünk fordítástudományról, fordításelméletről.

Mint a bevezetőben említettem, a 60-as években egymástól függetlenül jönnek létre az első nyelvészeti fordításelméleti művek (Mounin 1963, Nida 1964, Revzin és Rozencvejk 1964, Catford 1965), és ha hozzáveszünk még három abszolút előzménynek számító és az 50-es években megjelent művet is (Fjodorov 1953, Vinay és Darbelnet 1958, Brower 1959) akkor előttünk állnak a fordítástudomány első korszakának máig is érvényes klasszikusai.

2.2. Második korszak: az interdiszciplináris tudománnyá válás korszaka

Az új, nyelvészeti megközelítés egyik legfontosabb jellemvonása kezdettől fogva a sokrétűség volt. A nyelvészeti fordítástudomány nemcsak a művészi szövegek fordításának vizsgálatát tekinti feladatának, hanem bármely szöveget a használati utasítástól a szerződéseken keresztül a születési bizonyítványig, nemcsak a műfordítók tevékenységét tekinti méltó kutatási feladatnak, hanem a szakfordítók, tolmácsok mindennapi rutinfeladatait is.

Mint az James Holmes 1972-ben leírta, ezt az új tudományt – melynek elnevezésére ő használta először a *Translation Studies* elnevezést – egyaránt érdekli a fordítás eredménye, folyamata és funkciója. A fordításkutatók tehát nemcsak a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egybevetésével foglalkoznak, hanem azt is vizsgálják, mi megy végbe a fordító fejében fordítás közben, mi a fordítás funkciója a forrásnyelvi és a célnyelvi társadalomban. Vagyis érdeklődésük kiterjed a fordítás folyamatában szerepet játszó összes nyelvi és nem-nyelvi tényezőre.

Ami a nyelvi tényezőket illeti, természetesen érdekes a fordítástudomány számára a fordítás folyamatában találkozó két nyelv rendszere és nyelvhasználata – itt érintkezik a kontrasztív nyelvészettel; de még érdekesebb a forrásnyelvi és célnyelvi stilisztikai, retorikai, szövegépítési sajátosságok egybevetése – itt érintkezik a fordítástudomány a szövegnyelvészettel.

Ami a nyelven kívüli tényezőket illeti, a fordítástudomány kutatási tárgyának tekinti a fordítási szituáció összes szereplőjét: a forrásnyelvi adót, a célnyelvi vevőt, és a fordítót, aki kettős szerepben lép fel forrásnyelvi vevő és célnyelvi adó egyazon személyben – itt érintkezik a fordítástudomány a

pszicholingvisztikával; s végül kutatja azt a földrajzi, történelmi, kulturális, társadalmi kontextust, amelyben a fordítási esemény lezajlik – itt érintkezik a fordítástudomány a szociolingvisztikával.

A fordítástudomány második korszakát azért nevezzük interdiszciplináris korszaknak, mert a XX. század 70-80-as éveiben az önállósult fordítástudomány magába fogadja az említett határtudományok eredményeit, átveszi kutatási módszereit. A 70-80-as évek klasszikus művei egy-egy határtudomány inkorporálásának példái: a szövenyelvészeté Reiss 1979, Hatim és Mason 1990, a pszicholingvisztikaé Krings 1986, Bell 1992, a szociolingvisztikaé Svejcer 1988 (a fordítástudomány interdiszciplináris jellegéről ld. Snell- Hornby 1988).

Ekkor kapcsolódik a nemzetközi fordítástudományhoz a műfordítások kutatásának az az irányzata, amely az irodalmi művek fordítását nem a forrásnyelvi művel való egybevetés, hanem a célnyelvi irodalom rendszeréncik egészébe való beilleszkedés szempontjából vizsgálja (Touy 1980).

2.3. Harmadik korszak: az európai integráció tudománya

A harmadik korszakot – a 90-es éveket és az ezredfordulót – természetesen még nem tudjuk kellő perspektívából szemlélni. Ami a legszembevetőbb, hogy az összeurópai társadalmi-gazdasági feladatok, azaz a különböző világszervezetek és európai szervezetek, pl. Európai Unió, Európa Tanács valamint a multinacionális vállalatok fordítási igényeinek megnövekedése új feladatok elé állította a fordítókat és tolmácsokat és ezzel együtt természetesen a fordítás és tolmácsolás kutatását is (Lambert 1996).

Ha a fordítástudomány keletkezését a XX. század 50-es éveiben a fordítások iránti társadalmi igény megnövekedésével magyaráztuk, akkor elmondhatjuk, hogy ez az igény a XX század 90-es éveiben és az ezredfordulón még tovább növekedett, ami messzemenő következményekkel járhat a fordítástudomány fejlődésére nézve. Az Európai Unió soknyelvű intézményrendszerének működtetése, ennek a működésnek a jelenleg 11, de hamarosan 20 nyelvű dokumentálása olyan óriási méretű fordítási tevékenységet igényel, hogy megkockáztathatjuk azt a kijelentést: a fordítástudománynak reális esélye van arra, hogy az európai integráció egyik fontos tudománya legyen.

3. Fordítástudomány az ezredfordulón

Időzzünk el kissé részletesebben a harmadik korszaknál. Az ezredforduló jellegzetességeit három pontban foglalhatjuk össze: új társadalmi feladatok megjelenése, új nyelvi technológiák megjelenése, új kutatási irányok megjelenése.

3.1. Új társadalmi feladatok

Az Európai Unió minden nyelve hivatalos nyelv és munkanyelv, ami azt jelenti, hogy az uniós polgárok anyanyelvükön fordulhatnak az Unióhoz, és anyanyelvükön kapnak választ. Az uniós közlöny, az *Official Journal* (Hivatalos Lap), amely az uniós joganyagot közzéteszi, minden nyelven megjelenik. Minden általános érvényű dokumentumot az összes hivatalos nyelven meg kell szövegezni. Itt nagyon fontos a „megszövegezni” szó (*drafting*). Nem arról van szó tehát, hogy a joganyagot minden nyelvre le kell fordítani. Ha fordításról lenne szó, akkor ugyanis lenne egy eredeti vagy autentikus változat, amelyhez a többi viszonyítani lehetne, és amely vitás kérdésekben mérvadó lenne, ez pedig ellene mondana az Unió Nyelvi Chartájának.

A párhuzamos szövegezés elvét a 2004-es bővítés esetében természetesen már nem lehet megvalósítani, hiszen az újonnan csatlakozó országok nem a kezdetektől vesznek részt az uniós jogalkotásban. Az elsődleges és másodlagos joganyagot tehát le kell ill. részben már le kellett fordítani a csatlakozó országok nyelvére, azaz kilenc új nyelvre. Ez a hatalmas méretű fordítói munka nemcsak megoldandó gyakorlati feladat, hanem rengeteg elméleti kérdést is felvet.

A minden tagállamban közvetlenül alkalmazható jogszabályok által megkövetelt terminológiai egységesítés felfogható úgy, mint egy európai méretű kísérlet a Sapir–Whorf hipotézis, azaz a nyelvi relativitás elméletének igazolására vagy elvetésére. Éppúgy a kognitív nyelvészet alaptételére, mely szerint minden nyelv másképp tagolja, másképp osztja fel a valóságot: a napszakokat, a rokonsági fokozatokat, a test részeit, a térszíni formákat stb.

A legnagyobb gondban vagyunk például például a „pet animals”-ra vonatkozó vámszabályok fordításakor, mivel a meglévő magyar szavak közül sem a “háziállat”, sem a “díszállat” nem alkalmas arra, hogy megnevezze az állatoknak azt a halmazát, amit az angol *pet* jelöl (az aranyhőrcsögtől, a kutyán és a macskán át, a papagájig). Érdekes, hogy a többi nyelvben is

azelőtt nem létező (a szótárakban sem található) mesterséges és mesterkéltné, hivatalias hangzású (azaz köznapilag nem használt) kifejezést kellett alkotni rá – dán: *selskabsdyr*, német: *Heimtiere* (és nem *Haustier*), spanyol: *animales de compañía*, francia: *animaux familiers* (az *animal domestique* helyett), olasz: *animali familiari*, holland: *huisdieren*, portugál: *animais de estimação* – mely szavak egyértelműen az uniós nyelvhasználat hatására jöttek létre, és mellesleg együttesen arról is árulkodnak, hogy a rendelet megszövegezői minden bizonnyal angolul gondolkodtak.

A mostani tizenegy majd a 2004-es bővítés után húsz nyelv párhuzamos működtetése olyan új társadalmi feladat, amely beláthatatlan következményekkel jár a fordítástudomány fejlődésére nézve.

3.2 Új nyelvi technológiák

Az Európai Bizottság Fordítószolgálat 2001-ben 1 millió 268 ezer oldalt fordított le. Ez az óriási fordításmennyiség a fordítók munkáját segítő nyelvi technológiák állandó fejlesztését igényli (Austermühl 2001).

Ilyenkor természetesen mindenkinek az évtizedek óta folyó, hol megtorpanó, hol újra nekilendülő gépi fordítási kísérletek jutnak eszébe. Az uniós fordítási igény valóban megteremtette a maga gépi fordítási rendszerét, a Systrant, amely óránként 2000 oldal nyersfordítására alkalmas, egyelőre nem minden nyelvpárban csak az alábbiakban: angol → német, francia, görög, holland, olasz, portugál, spanyol, francia → német, angol, holland, olasz, spanyol, német → angol, francia, spanyol → angol, francia, görög → francia.

Ezek a fordítások természetesen formailag és tartalmilag is csak hozzávetőleges pontosságúak, ezért csak a gyors, belső tájékoztatást szolgálják, és bármi más felhasználásra alkalmatlanok.

A nyelvi technológiák fejlesztésének fő iránya ezért nem is a gépi fordítási rendszerek tökéletesítése, hanem az emberi fordító munkájának egyes fázisait elősegítő nyelvi technológiák fejlesztése. A számítógépek memóriájának szinte korlátlan bővíthetősége óriási adatbankok létrehozását teszi lehetővé.

Az EURODICAUTOM (Europe dictionnaire automatique) adatbank kb. 6,5 millió kifejezéssel és definícióval valamint 300 000 rövidítéssel a világ legnagyobb terminológiai adatbankja, amelyet az Unió szervei folyamatosan bővítnek és frissítenek. A kifejezéseket a 11 hivatalos nyelven és latinul lehet megtalálni. A CELEX az érvényes uniós jog terjedelmes

gyűjteménye, amely mindegyik hivatalos nyelven elérhető. A SdTVista a leggyakrabban használt adatbank, egy elektronikus archívum, ami a Fordító Szolgálat által lefordított összes dokumentumot tartalmazza.

A korlátlan memória-kapacitás szinte magától kínálta a lehetőséget a párhuzamos szövegek tárolására. Miért kellene újra lefordítani mindent, ha a már létező fordításokat tárolni tudjuk gépünk memóriájában? A TRANSLATOR'S WORKBENCH (TWB) – kereskedelmi forgalomban árusított program, amelynek segítségével “fordítói memória” építhető forrásnyelvi és célnyelvi mondatokból; ha egy mondatot egyszer már lefordított a fordító, az előhívható a memóriából és beépíthető az új szövegbe. Ugyancsak szövegeket tárol az EURAMIS II – a Fordítószolgálat közös memóriája, melynek segítségével előszerkeszthetők, és a TWB számára kezelhetővé tehetők a lefordítandó szövegek.

3.3. Új kutatási irányok

Az elektronikusan tárolt és gépileg lekérdezhető párhuzamos szövegek természetesen nemcsak a fordítók napi munkájának megkönnyítésére használhatók, hanem rendkívüli lehetőségeket jelentenek a fordítástudományi kutatások számára. A korpusznyelvészet és a fordítástudomány kapcsolatáról a 90-es években kezdett el írni Mona Baker (1995), a 90-es évek második felében az ő tanítványai kezdték el építeni a fordításkutatásban felhasználható párhuzamos és összehasonlítható korpuszokat, és az ezredfordulóra a korpuszokra épülő kutatás a fordítástudomány egyik legmarkánsabb irányzata lett (Zanettin 2003).

A fordítás eredményeképp kapott szövegek gépi elemzése új lendületet adott a fordítási univerzálék kutatásának. A fordítási univerzálék kérdése a célnyelvi megközelítés előtérbe kerülésével párhuzamosan vált központi témává a fordítástudományban. Ha ugyanis a célnyelvi szöveget nem a forrásnyelvi szöveg másodrangú (netán rontott) változatának fogjuk fel, hanem saját jogán is méltó kutatási tárgynak tartjuk, akkor azonnal felmerül a kérdés, vannak-e a fordítás eredményeképpen keletkezett szövegeknek olyan általános (univerzális) sajátosságai, amelyek megkülönböztetik őket az eredeti, nem fordítás eredményeképpen született szövegektől?

A fordított szöveg természetéről eddig is születtek intuitív megállapítások pl: „a fordítás mindig hosszabb, mint az eredeti”, „a fordítók

szeretnek egyszerűsíteni”, „a fordítók jobban ragaszkodnak a célnyelvi normához, mint az anyanyelvi beszélők”. A korpuszalapú fordításkutatás a tényleges fordítói nyelvhasználat tényeit tükröző nagymennyiségű adat alapján tudja igazolni vagy elvetni ezeket a megállapításokat (Olohan 2001).

A fordítástudomány kezdettől fogva magába foglalta a szóbeli nyelvi közvetítés, azaz a tolmácsolás kutatását is. A kilencvenes évektől kezdve azonban a tolmácsolással kapcsolatos kutatások egyre inkább önállósulni látszanak és a „translation studies” mellett megjelent az „interpreting studies”, mint önálló kutatási terület. Daniel Gile volt az, aki már a 80-as években szorgalmazta, hogy a tolmácsolás folyamatával kapcsolatos elméleti eszmefuttatások helyett empirikus vizsgálatokat kell végezni olyan témákról mind például, hogyan működik a tolmács memóriája, hogyan jegyzetelnek a konsekutív tolmácsok, mennyi az időeltolódás a szónok és a szinkrontolmács beszéde között, hogyan hat a szónok beszédtempójának gyorsasága a tolmácsolás minőségére stb. Azt mondhatjuk, Gile munkájának mostanra ért be a gyümölcse: a közelmúltban több tanulmánygyűjtemény és monográfia jelent meg a szóbeli nyelvi közvetítésről (Gile 1995, Jones 1998, 2003) a tolmácsolás kutatásának eredményeit két önálló folyóirat teszi közzé rendszeresen a *The Interpreter's Newsletter* és az *Interpreting*, és önálló tolmácsoláskutatási doktori program indult Genfben Barbara Moser-Mercer vezetésével.

A 90-es években lendült fel a médiafordítás kutatása. Ez az összefoglaló terminus sokféle fordítástípus kutatását foglalja magába: filmszinkronizálás, feliratozás, reklámok, újsághirdetések, médiaesemények fordítása. A médiafordítás mint kutatási téma szoros kapcsolatban van az interkulturális kommunikáció terén folyó kutatásokkal, hiszen a TV-reklámok, újsághirdetések, médiaesemények fordítása sűrítetten tartalmazza az interkulturális különbségekből fakadó problémákat. Az interkulturális különbségek áthidalására végzett fordítói műveletek különösen jól kutathatók a színpadi művek fordításában, amit a konferenciarendezők és a tanulmánykötetek összeállítói újabban nem a műfordítás, hanem a médiafordítás címszó alá szoktak besorolni, hangsúlyozva, hogy ebben az esetben nem az eredeti forrásnyelvi szövegnek való megfelelés áll az elemzés középpontjában, hanem a célnyelvi közönség igényeinek megfelelő adaptáció (Aaltonen 2000, Upton 2000).

A fordítás növekvő társadalmi jelentősége nemcsak a fordítást támogató nyelvi technológiák fejlődését idézte elő, hanem újra előtérbe hozta,

és új megvilágításba helyezte a nyelvpolitika és a fordításpolitikai összefüggését. Az Európai Unió nyelvpolitikája egyben fordításpolitikai is. Már eddig is minden bővítéskor felmerült, hogy mennyivel ésszerűbb és olcsóbb lenne két-három hivatalos nyelv kiválasztása: most a 2004-es bővítéskor, amikor tíz új nyelvvvel bővül a hivatalos és munkanyelvek és száma újra fellángolnak a nyelvi jogok körüli viták (Wagner et al 2002). Érdekes új fejlemény a fordítástudomány eredményeinek bevonása a kétnyelvűség, a kisebbségi nyelvhasználat és a nyelvi túlélés kérdéseinek vizsgálatába, hiszen korábban ezek a területek nem tartoztak a fordítástudomány érdeklődési körébe (Freeland et al 2003).

4. A magyar fordítástudomány helyzete

A magyarországi nyelvészeti fordítástudomány kialakulása meglehetősen késve indult, és fejlődése sem volt gyorsnak mondható. (Itt most szándékosan nem beszélek a műfordításról, a műfordítók műhelytanulmányairól [Bart-Rákos 1980] és a műfordítások elemzéséről szóló irodalomtudományi munkákról [Kabdebó 1998]). A lemaradásnak nyilvánvalóan több oka van, itt csak kettőt említünk. Az egyik ugyanaz, mint a többi tudományágban – a magyar kutatóknak sokáig nem volt lehetőségük bekapcsolódni a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. A másik ok a kutatásokat irányító, koordináló és finanszírozó központ hiánya. Mindazonáltal 1973-ban az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Központjának megalakulásával, valamint 1974-től az ún. ágazati szakfordítóképzés megindulásával (KLTE, DATE, ME, GATE, ELTE TTK stb.) elkezdődtek a fordítással kapcsolatos nyelvészeti kutatások. Ezek kezdetben elsősorban praktikus célokat követtek, és az egyes nyelvek fordítói szempontú egybevetésén alapuló fordítástechnikai, többnyire szakfordítás-technikai tankönyvek írásában nyilvánultak meg.

A különböző főiskolákon és egyetemeken elszigetelten dolgozó kutatók összefogására alakult meg 1983-ban az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának Fordításelméleti Szekciója (1991-től Munkabizottsága), amely hét országos konferenciát rendezett (a konferenciák anyagát ld. *Fordításelméleti Füzetek* I-VI), koordinálta az országban folyó kutatómunkát, és igyekezett kapcsolatot tartani a nemzetközi tudományos élettel. Az elméleti munka megindulását jelezte, hogy 1980-tól kezdve folyamatosan születtek kandidátusi disszertációk fordításelméleti témákból (Klaudy Kinga 1981, Pongrácz Judit 1983, Dániel Ágnes 1984, Lendvai Endre 1986, Bendik József

1987, Albert Sándor 1988, Cs. Jónás Erzsébet 1989, Heltai Pál 1992). A 80-as években szakmai fórumot jelentettek még az 1983-ban megalakuló Modern Filológiai Társaság Fordításelméleti Szakosztályának havi felolvasó ülései is.

A 90-es években a helyzet gyökeresen megváltozott. A FEFA támogatás révén egyre több magyar kutató jutott el nemzetközi fordítástudományi konferenciákra. Magyarországon megindult az évenként megrendezett országos alkalmazott nyelvészeti konferenciák sorozata mindig népes fordítástudományi szekcióval. Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának Fordítástudományi Munkabizottsága két nemzetközi konferenciát rendezett Magyarországon a szakma legkiválóbb nemzetközi képviselői részvételével (1992, 1996). Az 1996-os második „*Transfere necesse est*” konferenciára megjelent a *Translation Studies in Hungary* tanulmánygyűjtemény, amely első ízben adott áttekintést angol nyelven a magyar fordítástudományról.

Minden tudomány fejlődésében fontos, hogy legyen olyan folyóirata, ahol az eredményeket rendszeresen lehet publikálni. Ezért jelentős mérföldkő, hogy 1999-ben a megindult a *Fordítástudomány* című tudományos folyóirat, amely magyar nyelven közöl tanulmányokat az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből, jelenleg az ötödik évfolyam első száma van nyomdában. A magyar fordítástudomány nemzetközi elismertségét jelzi, a 2000-ben az Akadémiai Kiadónál megindult angol nyelvű fordítástudományi folyóirat az *Across Languages and Cultures*.

A hazai fordítástudomány fejlődését sokáig hátráltatta, hogy nem volt önálló fordítástudományi doktori program, bár a Pécsi Tudományegyetem Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Programja lehetőséget adott a fordítástudományi értekezések megvédésére és habilitációs előadások megtartására (Szabari Krisztina 1998, Albert Sándor 1999, G. Láng Zsuzsa 2001, Pápai Vilma 2001, Dróth Júlia 2001, Heltai Pál 2002). Ezen a téren is kedvező változás történt: a 2003-2004-es tanévben az ELTE Nyelvtudományi Doktoriskolájának keretében végre megindul az önálló fordítástudományi doktori program.

5. Alkalmazott nyelvészet és fordítástudomány Miskolcon

Ígéretemhez híven, a magyarországi helyzet áttekintését a miskolci vonatkozásokkal fogom befejezni. A múlt század 70-es éveiben a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete Gárdus János vezetésével nagy szerepet játszott a magyarországi alkalmazott nyelvészet megteremtésében.

Gárdus János kiváló szervező képessége nyilvánult meg a 70-es évektől kezdve két-három évente megrendezett alkalmazott nyelvészeti konferenciákban, és 1992-ben az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék létrehozásában. Ennek a tanszéknek a vezetésére kaptam meghívást 1992-ben. Egy alkalmazott nyelvészeti tanszéknek sokféle profilja lehet a számítógépes nyelvésztől a pszicholingvisztikán keresztül a fordítástudományig, nekem az utóbbi volt a kutatási területem, kézenfekvő volt, hogy ez legyen a tanszék kutatási profilja.

Nagy örömmre szolgált, hogy a tanszék mindhárom alapító tagja Simigné Fenyő Sarolta, Dobos Csilla és Salánki Ágnes lelkesen csatlakozott elképzeléseimhez, és vállalták, hogy 1991-ben megjelent könyvemet, amely az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordítás átváltási műveleteit dolgozta fel, már a következő tanévben tanítani fogják. Ez nagyon bátor vállalkozás volt, hiszen a frissen megjelent könyvet még soha senki nem tanította, és lelkes munkatársaimnak önállóan kellett kidolgozni az átváltási műveletek oktatásának módszertanát. Ezt olyan sikerrel végezték el, hogy hamarosan két közös könyvet írtunk a témából: Salánki Ágnessel közösen írtuk a *Német-magyar fordítástechnika* című könyvet, amely 1995-ben jelent meg a Nemzeti Tankönyvkiadónál, Simigné Fenyő Saroltával közösen írtuk az *Angol-magyar fordítástechnika* című könyvet, amely 1996-ban jelent meg ugyanott. Azóta mindkettő több kiadást ért meg.

A fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel való foglalkozás más szempontból is hasznosnak bizonyult a tanszék számára: 1995-ben angol és német nyelvből önálló Fordítói Programot indítottunk, 2000-től pedig már akkreditált Társadalomtudományi és Gazdasági Szakfordító szakirányú továbbképzésként oktatjuk a fordítástechnikát angol és német nyelvű csoportoknak. A képzés népszerűségét jelzi, hogy a jelentkezők nagy száma miatt a 2003-2004-es tanévben két angol csoportot kellett indítanunk.

Szólni kell még az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, illetve a Modern Filológiai Intézet tudományos folyóiratáról a *Modern Filológiai Közleményekről*, amely az irodalomtudomány, a nyelvtudomány és társtudományaik köréből közöl tanulmányokat. Mivel profilja jóval szélesebb, mint a *Fordítástudomány* című folyóiraté, itt tudunk lehetőséget nyújtani a hagyományos irodalomtudományi megközelítésű fordításelemzések számára.

Tisztelt Jubileumi Konferencia! A Bölcsészettudományi Kar tíz éves évfordulója egyben az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék létrejöttének tíz éves

évfordulója is. Túlzás nélkül állíthatom, hogy nagyon sikeres tíz év van mögöttünk. Két szakot sikeresen akkreditáltattunk (társadalomtudományi és gazdasági szakfordítói szak, alkalmazott nyelvészeti szak), a tanszék minden oktatója megvédte PhD értekezését, létrehoztuk és rendszeresen megjelentetjük saját tudományos folyóiratunkat a *Modern Filológiai Közleményeket*, több országos és helyi konferenciát szerveztünk. A jövőről csak annyit, hogy 2005-ben remélhetőleg mi fogjuk megrendezni a XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszust, ami azt jelenti, hogy 2005 tavaszán – akárcsak 1993-ban – újra több mint 400 hazai és külföldi nyelvész fog eljönni Miskolcra. Mindez arról tanúskodik, hogy az elmúlt tíz év alatt ez a hat főből álló tanszék kiváló csapatmunkát végzett. És végül engedjék meg, hogy felhasználjam ezt az ünnepi alkalmat arra, hogy most – tíz éves tanszékvezetői tevékenységem végén – megköszönjem munkatársaimnak dr. Simigné dr. Fenyő Saroltának, dr. Dobos Csillának, Csetnekiné dr. Bodnár Ildikónak, dr. Urbán Anikónak és Takács Zoltánnénak, azt kreatív és barátságos légkört, amely az elmúlt tíz évben a tanszéken körülvett, és amely minden szellemi tevékenység alapfeltétele.

Irodalom

- Aaltonen, S. 2000: *Time Sharing on Stage*, Joensuu: University Press
- Austermühl, F. 2001: *Electronic Tools for Translators*, Manchester: St. Jerome
- Baker, M. 1995: „Corpora in Translation Studies. An overview and suggestions for future research”, *Target* 7, 2. sz. 223-245. o.
- Bart I. – Rákos S. (szerk.) 1981: *A műfordítás ma*, Budapest: Gondolat
- Bell, R.T. 1992: *Translation and Translating. Theory and Practice*, London: Longman
- Brower, R. A. (ed.): *On Translation*, New York: OUP
- Catford, J. C. 1965: *A Linguistic Theory of Translation*, London: OUP
- Kabdebó L. et al. (szerk.) 1998: *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, Budapest: Anonymus
- Fjodorov, A.V. 1953: *Vvegyenyije v tyeoriju perevoda*, Moszkva: Izd. lityeraturi na inosztrannih jazikah
- Freeland, J. – Patrick, D. 2003: *Language Rights and Language Survival*, Manchester: St. Jerome

- Gile, D. 1995: *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training*, Amsterdam: Benjamins
- Hatim, B. – Mason, J. 1990: *Discourse and the Translator*, London: Longman
- Holmes, J. 1972: „The name and nature of Translation Studies”, *APPTS Series of the Translation Studies Section, Dept. of General Literary Studies*, Amsterdam: University Press
- Jones, R. (1988) 2003: *Conference Interpreting Explained*, Manchester: St. Jerome
- Klaudy K. – Salánki Á. 1995: *Német-magyar fordítástechnika*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Klaudy K. – Simigné Fenyő S. 1996: *Angol-magyar fordítástechnika* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Klaudy K. – Lambert, J. – Sohár A. (eds.) 1996: *Translation Studies in Hungary*, Budapest: Scholastica
- Krings, H. 1986: *Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht*, Tübingen: Gunter Narr
- Lambert, J. 1996: „Translation and/as research for societies, in: Klaudy K., Lambert, J., and Sohár, A. (eds.), 11-26. o.
- Lambert, S. – Moser-Mercer, B. (eds.) 1994: *Bridging the Gap: Empirical Research in Simultaneous Interpretation*, Amsterdam: Benjamins
- Mounin, G. 1963: *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris: Gallimard
- Nida, E. 1964: *Toward a Science of Translating: with Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden: Brill
- Olohan, M. 2001 *Intercultural Faultlines*. Manchester: St. Jerome
- Reiss, K. 1971: *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*, München: Max Hueber
- Revzin, I. I. – Rozencvejg V. Ju. 1964: *Osznovi obscevo i masinnovo perevoda*, Moszkva: Vizsaja skola
- Snell-Hornby, M. 1988: *Translation Studies. An Integrated Approach*, Amsterdam: Benjamins
- Svejcer, A.D. 1988: *Teoriya perevoda. Status, problemi i aspekti*, Moscow: Nauka
- Toury, G. 1980: *In Search of a Theory of Translation*, Tel-Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics
- Upton, C-A. 2000: *Moving Target*, Manchester: St. Jerome

- Vinay, J.P. – Darbelnet, J. 1958: *Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction*, London–Toronto–Paris: Didier
- Wagner, E. – Bech, S. – Martinez, J. 2002: *Translating for European Union Institutions*, Manchester: St. Jerome
- Zanettin, F. 2003: *Corpora in Translator Education*, Manchester: St. Jerome

TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET – TÖRTÉNETI TUDAT – TÖRTÉNETTUDOMÁNY

KULCSÁR PÉTER
Miskolci Egyetem,

Magyar Középkori, Koraújkori és a Történelem Segédtudományai Tanszék

A történelem fogalmának kifejezésére az európai nyelvekben használatos görög eredetű szó, a *história* a XVIII. század előtt sokkal bővebb tartalmú volt, mint a mi „történelem” szavunk. Sokszor eredeti jelentésében, „tudakolás, kutatás, tapasztalás, elbeszélés” értelemben használták; így van tehát „*historia naturalis*”, „*historia plantarum, animalium*”. Ezt tartja mindmáig az „*histoire naturelle*”, „*natural history*”, „*Naturgeschichte*” kifejezés. Sajátképpen történelmet csak abban az esetben jelentett, ha a kutatás, az elbeszélés a múltban viselt dolgokra („*historia rerum gestarum*”) irányult. Azonban ez esetben is hármas jelentést hordozott, és hordoz ma is. Jelenti a múlt eseményeinek folyamatát, jelenti az erre irányuló kutatást, vagyis a történettudományt és az ezt megtestesítő történetírói tevékenységet, jelenti harmadrészt a kutatás eredményét tartalmazó írásművet.

A pontosabb értelmezésre első ízben Gerhard Vossius tett javaslatot 1623-ban, aki azt ajánlotta, hogy a *historia* szót használjuk a folyamat jelölésére, a vele foglalkozó tudományt pedig jelölje a *historice* főnév.¹ Javaslatára nem talált meghallgatásra. Egy névtelen elméletíró a XVII. század közepén nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a *historia* szó alatt nemcsak a *res gestae*, hanem a *narratio* és *explanatio* is értendő.² A helyzet azóta sem változott, és ma is csak a szövegösszefüggés árulja el, hogy a „Magyarország története” kifejezés egy múltbeli eseménysort vagy egy kézzel megfogható kötetet takar-e. Hasonlóképpen tisztázatlanok (több értelemben használatosak) az alárendelt terminusok, és még inkább a közöttük levő összefüggések.

¹ *Ars historica, sive de historiae et historices natura historiaeque scribendae praeceptis commentatio*, Lugduni Batavorum 1623

² *Praecognitorum historicorum epitome*, ed. Paulus Gentzner, Itinerarium, Lipsiae 1661, Appendix

Azt hiszem, hiúság lenne rendteremtésre vállalkozni. De az talán megbocsátható, ha ismertetem a magam elképzelését.

A történettudomány a történés tudománya, vagyis a történések szerkezetének a vizsgálata, ezek egymáshoz és a világ más jelenségeihez való viszonyítása.

Történés alatt egy jelenség időben végbemenő lényeges változását értem, olyan változását, amely annak minőségére, a többivel való kapcsolatára maradandó, következményeiben továbbélő hatást gyakorol. A hatás ténye természetesen csak utólag állapítható meg, ezért a történés magától értetődően múltbeli. A következő történés a jelenséget már változott állapotában éri. A történések egymásra épülő sora a *történet*. A világ minden jelensége változik, következésképp minden jelenségnek van története. A sajátképpen történettudomány a társadalom jelenségeinek a történetével foglalkozik.

A múltbeli történés a jelenben mint következményeiben megfogható, vizsgálható *történeti tény* létezik. A történettudomány első feladata a történés tényszerűségének (megtörtént voltának) és a tény történetiségének (maradandó jelentőségének) megállapítása. Az a tény, amely e vizsgálódás eredményeképpen valósnak és jelentősnek bizonyul, adattá s mint ilyen a tudomány elemévé válik. Tény minden, ami a múltban objektíve létrejött, vagy ha szubjektíve jött létre, objektíválódott és fennmaradt, vagyis az apparátus segítségével megragadható. *Adat* minden, ami a miriádnyi tény közül egy történés és a történet szempontjából fontos. Tehát a történettudomány maga állítja elő elemi részecskéit, az adatokat.

A történettudomány három komponensből áll:

- a tényanyag (a múltban keletkezett tények tömege), amelyet
- a kutató a jelen társadalom által megszabott kritériumrendszer értékrendje szerint
- a jelen kor által megengedett tudományos apparátus (szervezet, módszer, eszköz) segítségével értékkel, és adatsorrá formálva rendszerbe, azaz műbe foglal. A történeti mű – az írás megjelenése óta a historiográfia – a történettudomány létformája.

A mindennapi szóhasználat olyan írásokat is a történetírás kategóriájába sorol, amelyek genetikusan idegenek attól. Ennek az az oka, hogy a tényeket

örző írások az idők folyamán közös nevezőre kerültek, függetlenül attól, hogy milyen funkciót tölthettek be keletkezésük idején. Manapság a múltban keletkezett dokumentumoknak mindegyike használható forrásként, miközben a hajdani historiográfia produktumai is csak forrásként használhatók. Gyakorlatilag csakugyan nincs különbség Caesar *Emlékiratai* és Tacitus *Évkönyvei* között, jóllehet az egyik mint politikus és katona vette kezébe a stílust, a másik pedig a történelmet mozgató erőket próbálta meg kifürkészni. *A történetírás keretei közé azt a művet sorolom, amelynek célja, hogy a múlt történéseit egy egységes minőségű egészbe illessze bele, megállapítsa a köztük levő összefüggéseket.* Ha tehát a fentebb említett együttthatók bármelyike hiányzik vagy más minőségű, nem beszélhetünk történetírásról. A vizsgálódás mégsem szorítkozhat kizárólag a szakirodalomra. Egyik-másik alkotóelem bármely írásműben jelen lehet. Mi több, mindaddig, míg a történelemfilozófia – a konkrét eseményektől elvonatkoztatott elmélet – ki nem vált a filozófia illetve a történettudomány egészéből, nagyjában a XVIII. századig, a társadalomnak a történelemre vonatkozó nézeteit teljesebben és markánsabban fogalmazták meg a filozófusok és a filozófiai magasságú irodalom művelői, Mózes, Platón, Cicero, Pál apostol, Ágoston, Dante, Shakespeare, mint a hivatásos történészek. A *De civitate Dei*ben vagy a *IV. Henrik*ben sokkal több a megragadható történetfilozófiai elem, sőt eszmefuttatás, mint akármelyik krónikában. És mert ezek az alkotók nem tudós szakírók, szavuk nem a vajt fülűeknek szól, hanem a széles publikumnak. Azok az eszmék, amelyek a szószéken vagy a Globe színpadán megfogalmazódnak, a legszelebb rétegek fülében sem csenghetnek idegenül.

A három fent megjelölt tényező egyike sem létezik önmagában, legalábbis nem abban a minőségben, amelyben az együttes részeként. Hasonlatképpen egy háromszögre gondolhatunk, amelynek minden oldala a másik kettő által meghatározva létezik, jóllehet külső pontokhoz képest azoktól függetlenül is. A tények halmaza nem történeti tényanyag, ha nincs feldolgozva tudományos módszerrel és rendezve egységes szemlélet szerint; a módszer a tények meghatározott szemléletet kifejező feltárásából, válogatásából, értékeléséből áll; szemlélet csak módszeresen feldolgozott adatanyagban nyilvánul meg. A történetírást tehát nem a három komponens összege, hanem korrelációja adja.

Ezek a komponensek a rendszeren belül minden időben ugyanazt a helyet foglalták el és ugyanazt a funkciót töltötték be, mint ma. A történettudomány nyilvánvalóan a fajfenntartás ösztöne hívta életre és tartja életben: annak megérzése vagy megértése, hogy az ember mint természeti és társadalmi lény csak akkor élhet meg, ha alkalmazkodik tér- és időbeli környezetéhez, aminek feltétele a megismerés. A térbeli környezet megismerésére irányuló ösztönös kíváncsiság keltette életre a természettudományokat és a társadalomtudományokat. Az időbeli környezet földeitése a történettudomány feladata. Az emberiség múltra irányuló érdeklődése tehát elsődlegesen biológiai és csak erre települő másodlagossággal társadalmi jelenség, alapvetően ösztönös és csak az ösztön tudatosulásának mértékéig tudatos szükséglet. A térbeli tájékozódásra irányuló törekvés minden állatnál és a néhány napos csecsemőnél is felismerhető, primitívebb formájában a növény is mutatja. Az időbeli környezet megismerésére való igyekezet kevésbé szembeszökő, csak eredményeiben mutatható ki. Az állatnál meglétét bizonyítják az ösztönök és a feltételes reflexek, amelyek a múltban szerzett tapasztalatok kumulálásáról tanúskodnak. Nos, amikor az ember kizárólagosan természeti lényből részben társadalmi lényé, állatból *homo sapiens*szé válik, ösztöne részben tudattá alakul, a faj emlékezete részben történeti tudattá fejlődik. Hogy az emberiség (mindaddig) fennmaradt, egymagában is bizonyítja, hogy mindig bírt annyi és olyan ismerettel többek között a múltjáról is, amennyi és amilyen létezéséhez szükséges volt. Ezek szerint történettudomány – írva vagy íratlanul – mindig is volt, és száz százaléig teljesítette feladatát. Szükségképpen megvoltak tehát és teljes értékűek voltak alkatrészei is.

Ezzel akár le is zárhatnám a fejtegetést. Csakhogy éppen a fentiek figyelmeztetnek arra, hogy a probléma általánosságban való fölvetése értelmetlen, és csak akkor jogos, ha kiinduló pontja maga a mai társadalom, amelynek környezetét – ez esetben időbeli előzményeit – szándékozik feltárni. „Abszolút”-nak tehát a mai állapotot kell tekintenünk, és a múlthoz mint relatívhoz, mint előzményhez ebből kell közelítenünk. Erről az állásponttól indulva már elvárható, hogy időben visszafelé haladva mind az egészre, mind a részletekre egyre kisebb relatív értékeket kapjunk. Ennek a relatív értéksornak a rekonstruálása állítja elénk azt a folyamatot, amelynek során a történettudomány mai tartalmával megtelt. Ez a folyamat

természetesen emelkedő tendenciájú. Ilyen értelemben beszélhetünk a szakma fejlődéséről.

A komponensek mozgása szakadatlan változásban tartja az egész diszciplínát. A szemlélet koronként módosul. A módszerek napról napra avulnak, tökéletesednek, születnek. Az adatok szaporodnak, de fogynak is: újak keletkeznek, régiek a felszínre kerülnek, mások feledésbe merülnek, vagy jelentőségük súlya módosul. Az egyik komponens mozgása a többire is átterjed, mégpedig egyrészt a közvetlen érintkezés, másrészt a világ más összetevőire gyakorolt és onnan hosszabb-rövidebb úton visszaverődő hatás révén. Egy háború nemcsak tényanyaggal szolgál a történész számára, hanem érzelem- és gondolatvilágát is befolyásolja, kutatói eszköztárát sem hagyja érintetlenül. A szemlélet nem közömbös a módszerre: bizonyos metódusok csak meghatározott szemlélet talaján használhatók. (Például a kinyilatkoztatás mint az adatgyűjtés eszköze csak a biblikus szellemisséggel együtt alkalmazható.) A módszer, az eszköztár jórészt megszabja a feldolgozható tények körét, a munka eredményét. És így tovább. Az egyes faktorok a többitől független mozgásra is képesek. Hajdani tények nemcsak módszeres kutatómunka során kerülhetnek elő, hanem egy építkezésnél, a történettudomány szempontjából véletlenül is, mint ahogy mások ugyanígy elvesznek. Az sem megy ritkaságszámba, hogy más területen kifejlesztett eszközt a historiográfus is alkalmaz. A kritériumrendszert kívülről a világnézet szabja meg.

A társadalom aktuális célja felé, a valóság átalakítására törekedve, erre a valóságra mint bázisra támaszkodik. A valóság egésze azonban egyetemlegesen sohasem játszik szerepet, mert az emberi tevékenység sem irányul az egészre egyszerre. A társadalom a tudománytól többek között azt is elvárja, hogy megjelölje a valóságnak ama pontjait, amelyekre az aktuális cél elérésére irányuló tevékenysége során támaszkodhat. A cél terjedelme térben és időben széles skálájú lehet, a kis közösség napi gondjaitól az emberiség évezredek problémáig terjedhet. Mégis, egy adott társadalmi rendszer esetében meghatározhatók tevékenységének fő irányai, az az egyetemes ideál, amelynek megvalósítására általánosságban törekszik, és ezzel együtt az a mód, az a stílus is, amellyel a célt megközelíti. Ennek megfelelően körülhatárolható az objektív valósággal mint alappal szemben támasztott igényeinek köre, ennek függvényeként az a követelményrendszer, amelyet a tudomány elé állít. Ez a rendszer a

világnézet. A világnézet jelöli ki a valóságnak azon területeit, amelyeket a tudománynak vizsgálnia kell, megszabja a vizsgálódás célját, fő irányát, alapvető szempontjait, általában követendő módszereit és voltaképpen eredményét is, hiszen ha a kutatás más konklúzióval zárul, mint amelyre szükség van, akkor a társadalom az elért eredményt nem teszi magáévá, a tudományos alkotást, esetleg magát a tudóst vagy akár az egész diszciplínát is fölöslegesnek, károsnak ítéli. A tudományok története nem egy példával bizonyítja ezt.

Az a kormányzó hatalom, amelyet a világnézet a tudomány felett általánosságban gyakorol, az egyes tudományágak területén egy-egy szemléletmódban konkretizálódik. Így a természettudományokban természetszemléletről, a társadalomtudományokban társadalomszemléletről, a történeti tudományokban történelemszemléletről beszélünk. A *történelemszemlélet* összefoglalja azokat a követelményeket, amelyeket a társadalom a történelemmel – a múltban lejátszódott folyamattal – és a történetírással – a jelenben folyó tevékenységgel – szemben állít. A társadalom a múlt a jövő érdekében támaszkodik, azt csak annyira tartja a magáénak, amennyire a cél eléréséhez szükséges. Ezért a múltból csak bizonyos mozzanatok iránt érdeklődik, másokra nincs figyelemmel. Hogy a múlt tömegéből mi a történelem, azt a társadalmi cél szabja meg. Ebben a megközelítésben a történelemszemlélet értékrendszer, amely a múlt jelenségeinek kvalifikálására szolgál, és amelynek a segítségével kiválogatható ezekből az értékes, a hasznosítható elem.

Minthogy a történelemszemlélet egy a világnézet vetületei közül, a többi szemléletmóddal való strukturális azonossága szükségszerű. A világnézet a szemlélet pórázán úgy vezeti az egyes tudományokat, hogy azok egymástól való függetlenségük, eltérő anyaguk, más módszerük ellenére összhangban mozogjanak a társadalmi cél felé, és ne hozzanak egymással fundamentálisan, elvileg, ideológiailag ellenkező eredményt. Más megközelítésben viszont a világnézet tekinthető a természetszemlélet, a társadalomszemlélet és a történelemszemlélet összegének. (Egyéb összetevőktől, mint művészet, erkölcs ezúttal eltekintek.) Következésképp létrehozásában nemcsak a társadalom tevékenysége, szándéka játszik közre, hanem a tudomány is, az ennek birtokában levő adatanyag mennyisége és minősége, az alkalmazható eljárások jellege, nívója, hatékonysága. E kétoldalú megkötöttség teszi a világnézetet alkalmassá arra, hogy a társadalmi tevékenységet a realitások tudományosan föltérképezett talajához

kösse, ne engedje, hogy a társadalmi célok hiú vágyálmok legyenek, másrészt viszont ugyanez a világnézet szorítja a tudományokat szigorúan a társadalmi cél által meghúzott korlátok közé, és nem engedi, hogy öncélúvá váljanak, saját útjukon haladva eltérjenek a társadalmi tevékenység általános irányától, tehát egymástól is.

Amikor tehát történelemszemléletről beszélek, egy meglehetősen bonyolult fogalomkomplexumra gondolok. *Történelemszemléletnek a múltra irányított világnézetet nevezem, azt az értékrendszert, amely a múltból kiválogatja a jövő építésére alkalmas anyagot.* A történettudományban a szemlélet a világnézetet képviseli, és azokat a követelményeket foglalja össze, amelyeket a társadalom a történetírás elé állít. A kutatónak nem kell minduntalan állást foglalnia, megoldást keresnie az alapvető kérdésekben, mert a szemléletben konkretizálódott világnézet e kérdésekre eleve megadja a választ. Méghozzá olyan választ ad, amely magában foglalja mindazokat a tapasztalatokat is, amelyeket az adott társadalom korábbi egész tevékenysége során szerzett. Így tehát a szemlélet jóvoltából a történetíró a társadalom- és természettudományok valamennyi lényeges tapasztalatának is a birtokába jut, azokkal garantáltan együtt mozog. Kizárt dolog – például –, hogy egy társadalom, amely a természet változásait materiális okokra vezeti vissza, a történelemben felsőbb szellem által irányított folyamatot lásson.

A világnézet változása az egész történettudomány gyökeres változását idézi elő. Az említett komponensek közül ilyen mélyreható változást – úgy látszik – csak a szemlélet képes előidézni. Legalábbis a másik kettő esetében erre eddig nem volt példa. Még nem fordult elő, hogy a meglevőhöz képest számottevő mennyiségű és más tartalmú tény bukkant volna elő hirtelen, és a módszerekkel sem történt hasonló. Új tények felszínre kerülése, egy-egy elméleti vagy technikai novum indokolhatja az egyszer már feldolgozott téma ismételt megtárgyalását, de a szemléletben bekövetkezett fordulat sürgetően követeli ezt, és ehhez a korábbi szakirodalom termékei csak adataik, módszereik egy részével, csak mint források nyújthatnak segítséget. A tények új értékrendszerbe kerülve új megvilágítást kapnak, korábban elhanyagolhatók adattá válnak, és viszont. Különböző ideológiai rendszerek együttélése esetén az egyikben létrejött mű nem teszi fölöslegessé a másik számára ugyanazon tárgy kitűzését, sőt, a

szükségképpen folyó ideológiai harc követeli is. Eközben maga az elavult szemlélet is feldolgozandó tényné minősül vissza.

A történettudomány gyökeres átalakítására tehát csak a történelemszemlélet képes. Ez a történetírás lelke, társadalmi lényege. Ugyanazokat az adatokat, ugyanazokat a kutatási eljárásokat különböző világnézetű írók alkalmazhatják, de az azonos szemlélet feltétlenül azonos eszmei bázist mutat. Ezért a történeti mű legtörekenyebb, legromlandóbb része a szemlélet. Egy adat, ha valós, évezredek át változatlanul jelenik meg. A módszerek meglehetősen lassan alakulhatnak, némelyik több száz évet is megél. Az e tényezőkben bekövetkezett változás a belső arányok eltolódásához, a többiek átformálódásához vezet, és így a diszciplínán belül állandó az öntörvényű feszültség, a mozgás. A szemlélet azonban ennek során csak lényegtelen módosulásokra képes, mert a világnézet kereteit – annak része lévén – nem hághatja át. A feszültség ilyenformán fokozódhat, a tudományos módszerek segítségével felszínre hozott adatok egyre kevésbé hajlandók beleilleszkedni a szemlélet által megkötött rendszerbe, és a tudomány eredményei repesztgetik a világnézet falait. A történettudomány a maga módján hozzájárul ahhoz, hogy végül is bekövetkezzék a világnézet forradalma. Ez a forradalom hozza a szemléletet és vele az egész tudományt teljesen új állapotba. Így keletkeznek azok a hatalmas és hirtelen megrázkódtatások, amelyek a historiográfia történetében megfigyelhetők, amelyek a belső fejlődésből nem következnek. Ezek eredményeként új vágányra áll át, és a belső fejlődés most ezen a vonalon indul ismét. Az új vonal a régivel lényeges ponton nem érintkezik, az ilyen váltás két oldalán álló művek nincsenek oksági viszonyban egymással. Eusebius nem tekinthető Tacitus utódának, következményének, fejlettebb vagy elkorcsosult változatának, mint ahogy nincs kauzális összefüggés Eusebius és Macchiavelli, Machiavelli és Carion, Carion és Spengler között sem. A váltás legfőbb mozzanata az értékrend, a társadalmi követelményrendszer átalakulása, mely új értékrendben a relatív értéksor, immár egy más abszolúthoz való viszonyban, ismét előlről indul. A történetírás története tehát nem egyetlen, hanem több egymásra következő (időben sokszor sokáig együtt futó) és egymástól minőségileg különböző folyamatból tevődik össze. Ezek a periódusok önmagukban zártak és teljesekek, a különböző periódusokban keletkezett művek nem hasonlíthatók össze, mert nem ugyanannak a társadalmi ideálnak a hatása alatt születtek, nem ugyanannak az abszolútumnak a relatívumai.

Ami a változáson belül mégis változatlan, és lehetővé teszi, hogy a történetírást egységként kezeljük, tartalmukban, formájukban egymásra alig emlékeztető írásokat e kategóriába soroljunk, és egyáltalán, a diszciplína megszakítatlan történetéről akár az írásbeliség elé is visszanyúló távlatokban beszéljünk, az egyrészt az egésznek mindvégig azonos funkciója, a létező társadalom időbeli környezetének földerítése, másrészt a komponensek egymás közötti viszonyának, vagyis a belső szerkezetnek fentebb kimutatott állandósága, harmadrészt a komponensek és a külvilág kapcsolatának változatlansága: az adatanyag mindig a múltbeli, a módszer mindig a jelenbeli gyakorlat, a szemlélet mindig a jelenbeli elmélet vetülete.

A történettudomány belső fejlődése a fentiek szerint csak egy-egy perióduson belül valósul meg, mert csak itt helyezkednek el azonos minőségű értékek. Ha a kutatást az egészre akarjuk kiterjeszteni, az adatbázis gyarapodásának, a módszer hatékonyabbá válásának konstatálása mellett a szemléletmódokat, az értékrendeket kell egymáshoz viszonyítanunk, a váltások milyenségét kell figyelembe vennünk. Abszolútnak természetesen ezúttal is a sajátunkat tekintjük, a korábbi értékrendek értékrendje csak ehhez viszonyítva állítható fel, aszerint, hogy többé vagy kevésbé tartalmazzák-e a mienk princípiumait.

A történettudomány társadalmi produktum, megjelenési formája, a történetírás azonban csak összességében az, konkrétan és darabonként egyéni alkotásokban valósul meg. A mai kutató egy régi kor történelemszemléletét nem tanulmányozhatja direkte, csak egyes művek állnak a rendelkezésére. Az egészre ezek összességének a tanulmányozása segítségével következtethet. Ezért fontosnak tartom meghatározni azt a minőségi különbséget, amelyet e tekintetben az egész és a rész között látok, és amellyel a részek összegezésekor számolni kell. Az egyes művekben nem a társadalom követelményrendszere, hanem az egyén felfogása mutatkozik meg. Ezt az egyéni történelemszemléletet – a fogalmak tisztasága érdekében – *történelemfelfogásnak* nevezem. Ennek alkotója és hordozója tehát az egyén, az író. A társadalomhoz az ő közvetítésével kötődik, a korszellem mellett az egyéni meghatározottság (társadalmi helyzet, vallás, nemzetiség, életszemlélet, temperamentum, jellem, műveltség, intelligencia) is szerepet

játszik benne, és a kettő között – csaknem mindig – az értelmiség különös általánossága. Ezért az azonos korban, azonos társadalmi körülmények között működő íróknak, sőt ugyanazon személy különböző korszakainak történelemfelfogása szükségképpen, akár feltűnően is eltérő lehet, míg viszont térben, időben és társadalmi helyzetben távol állók között is felbukkannak azonos momentumok. A történelemfelfogás annak a roppant bonyolult viszonynak a függvénye, amely az egyént a közösséghez (és nem is egyhez), ennek közvetítésével a társadalomhoz és ezen keresztül az emberiséghez fűzi. Az egyénnek saját világnézete, tehát saját történelemszemlélete nem lehet, hiszen saját társadalmi célja sincs. E tekintetben ki van szolgáltatva az őt hordozó közösségnek. Márpedig a történettudomány és a közösség történeti tudatvilága között kevés a közvetlenül érintkező pont.

A történettudomány a világ (a múlt) jelenségeire irányul, ezeket kívánja igazolt ismereteket tartalmazó rendszerbe foglalni, magát a társadalmat mint e jelenségek egyikét fogja fel. Tárgya a történelem, a társadalom létrejöttének, alakulásának történésekben megmutatkozó, időben elhelyezkedő rendje. Ezzel szemben a *történeti tudat* a társadalmi tudat része. Tárgya a jelen társadalom, a közösség létezésének aktuális rendje, a történelemre csak mint ennek előzményére, okára van figyelemmel. A történettudományból csak a társadalmi tudattartalom egészével direkt kapcsolatba hozható részleteket teszi magáévá, és ezeket úgy alakítja át, hogy a gyakorlatban felhasználhatók legyenek. A történeti tudat hordozója a közösség, ezért az arra jellemző általános meghatározók dominálnak benne. Megjelenik minden olyan szinten és kapcsolatban, amelyen a közösség az emberiséghez viszonyul. Az egyénnek saját történeti tudata nincsen, a történetírónak sincs, a múltról csak azzal az ismerettel rendelkezik, amelyet a közösség neki (szóban, írásban) átadott, részese azonban minden szinten és minden kapcsolatban minden olyan közösség történeti tudatának, amelynek maga is tagja, és ez alkalmakként igen bonyolult szituációt eredményezhet.

A történeti tudat, mint a társadalmi tudat része, közelebb áll ennek más formáihoz, mint magához a történettudományhoz, ezért ennek eredményeit kis részben veszi át közvetlenül, a közvetítő szerep oroszlánrésze más tudatformáknak jut. Egy közösségnek a múltra vonatkozó ismereteit és véleményét nagyobb mértékben szabja meg a szépirodalom, a képzőművészet, az oktatás, a politika, a tömegkommunikáció, mint a

történeti szakirodalom. Ezek a tudomány eredményeit önmagukon átszűrve közvetítik, annak diktátumát felülvizsgálják, szemléletén, adatain módosítanak, értékrendjét másokkal összehangolják, így egyrészt társadalmilag hatékony, gyakorlatilag alkalmazható anyaggá gyúrnak, másrészt viszont az átadó közeg időbeli késést, szemléleti torzulást okoz. A történeti tudatvilágnak mindig vannak olyan mozzanatai, amelyeket a szakember túlhaladottnak, hamisnak minősít, mindig vannak benne anakronisztikus szemléleti elemek, olyan megállapítások, amelyeket a tudomány még egy előzőleg uralkodó szemlélet utasítására alakított ki. Ezért a történeti tudatvilág tudományosan és ideológiailag sohasem egynemű. A historikusé sem lehet ilyen.³

A történeti tudat a társadalom múltban folytatott gyakorlatának az elméleti lecsapódása, úgy tartozik tehát a társadalmi tudathoz, mint a gyakorlat múltja a jelenéhez, organikusan és elválaszthatatlanul. Innen a benne föllelhető anakronizmus: pontosan annyi, amennyi a gyakorlatban; az ősi és a modern ugyanúgy él benne egymás mellett, mint a kapa és a számítógép a köznapi életben.

A történeti tudat tulajdonosa az azonos etnikum, nyelv, múlt, hagyományvilág, kultúra, vallás kötelékével összefűzött, azonos körülmények között együtt élő emberek által alkotott közösség, a falu, a törzs, a nép, amelyben az egyének közötti kapcsolat funkcionális jellegű. Ez a közösség a populáció jegyeit viseli magán, legfőbb összetartó ereje az egyes ember fizikai gyengesége, mely alkalmatlanná teszi arra, hogy a természetben egyedül is megálljon a lábán. A történettudomány alkotója a fentiekben túl és fölött egy politikai kötelékek által összetartott magasabb

³ A világnézet nem póráz, hanem iránytű, mint a törvény. A Tízparancsolatnak nem az a dolga, hogy mindenki számára kötelező érvényű utasításokat adjon. Ha ez volna, az Úr, bizony, csúfos kudarcot vallott volna vele, hiszen az elmúlt ezredévek alatt nem volt perc, amikor valahol valaki meg ne szegte volna egyik-másik pontját, és még csak azt sem mondhatjuk, hogy idő jártával egyre többen alkalmazkodtak hozzá. A Tízparancsolat normarendszer, amely arra szolgál, hogy az emberi cselekvést minősíteni lehessen. A méterrúd sem arra való, hogy minden hozzá illesztett tárgy 1 méter legyen. A világnézet mércét állít fel, amelyhez képest a tevékenységet a társadalmi haszon szempontjából értékelni lehet. A világnézet egyik feladata az egyének és közösségek egy célra irányítása, ezzel a társadalom összetartása, egy azonos értékrendbe való tömörítése. Aki a csoportból kilóg, az a világnézet tükrében haszontalannak, netalán erkölcstelennek látszik. De ettől még kilóghat.

egység, a társadalom, az ország, a nemzet, amelynek tagjai érdekviszonyok szerint rendeződnek osztályokba, rétegekbe, csoportokba. A történeti tudat tehát olyan távolságban fekszik a történettudománytól, amilyen távol van a közösség a társadalomtól. Általánosságban elmondható, hogy a messzi régiségben a kettő még egybeesik, a későbbiekben a viszony bonyolultabbá válik.

Ha tehát egy adott korszak történelemszemléletére vagyunk kíváncsiak, a korban kimutatható egyéni történelemfelfogásokat kell egymásra vetítenünk. Az egyesek között lehetnek markáns különbségek – hiszen például a legfőbb mozgatót az egyik Istenben, a másik a véletlenben, a harmadik az emberi tevékenységben látja –, de ha az egymásra vetített nézetek sarkpontjait kitűzzük, a szélek ki fogják jelölni azt a területet, amelynek a határait azokban az időkben senki sem léphette túl. Ez lesz a vizsgált korszak történelemszemlélete. És ennek egybe kell vágnia a világnézet múltra eső vetületével.

A NEMZET FOGALMÁRÓL

LENDVAI L. FERENC

Miskolci Egyetem, Filozófia Tanszék

A *nemzet* egyike a politikai filozófia azon fogalmainak, amelyek körül meglehetősen zűrzavar uralkodik. E fogalom gyakran nem is mint külön vizsgálódás tárgya, hanem csak mint az *állam*, vagy mint a *közösség* – esetleg ezzel kapcsolatban az *identitás* – vizsgálatának korrelátuma jön elő a politikai filozófiában. Nos, nem kétséges, hogy – amint rövidesen látni fogjuk – a nemzet fogalmának van köze a (politikai-territoriális) állam és a (nyelvi-kulturális) közösség fogalmához egyaránt, az identitás tudatosításában és megfogalmazásában pedig nyilvánvalóan alapvető szerepet játszik. Egyik kitűnő fiatal kutatónk nemrégiben, egy meglehetősen nyilvánosság előtt elhangzott előadásában, vitatkozva azon fölfogásokkal, melyek a nemzetet vagy a közös nyelv, vagy a közös állam megléte révén határozzák meg, így fogalmazott: „Svájcban nincs közös nyelv. A kurdoknak nincs államuk. Mégis van kurd vagy svájci nemzet. Ezért ma általánosnak mondható az az álláspont, hogy az egy nemzethez tartozó egyének ‘halmazának’ megállapításához elsősorban az egyének igen-igen nehezen megingatható belső meggyőződését kell figyelembe venni. A nemzeti azonosság kérdésében nem a tények, hanem a szubjektív meggyőzések és mítoszok az irányadók. /.../ Egy nemzet tagjai közösen rendezgetik múltjuk emlékeit, közösen dolgozzák ki és őrzik szimbólumaikat, tradícióikat.”¹ Mivel a jelzett álláspontban adott meghatározás vagy körülhatárolás – mely nyilvánvalóan szinonimákként kezeli a „nép” és a „nemzet” fogalmait -, az előadó szerint (és ne kételkedjünk a téma szakértőjének állításában) „ma általánosnak mondható”, nyilván célszerű lesz a vizsgálódásban ebből kiindulnunk. A nemzet eszerint olyan egyének „halmaza”, akik „közösen rendezgetik múltjuk emlékeit, közösen dolgozzák ki és őrzik szimbólumaikat, tradícióikat”, mely tevékenységük révén a „nemzeti azonosság” tudata alakul ki bennük, amely azonban nem tényeken alapul, hanem a

¹ Gálgó Gábor: „Nemzet és tudata”, előadás a Mindentudás Egyeteme c. előadás-sorozat és egyben tévé-sorozat keretében, v.ö. Hovanyecz László azonos című interjút: *Népszabadság* 2003. III. 14.

szóbanforgó egyének úgymond nehezen megingatható szubjektív belső meggyőződésén és mítoszain.

Csakhogy: ahhoz, hogy közös identitás-tudattal rendelkező egyének ilyesfajta közös tevékenységeket tudjanak folytatni, nyilván már előzőleg is valamilyen formában össze kell tartozzanak, hiszen nem-összetartozó egyének természetesen nem fogják közösen rendezgetni múltjuk emlékeit, s kidolgozni közös szimbólumaikat és tradícióikat. Az *identitás* olyan jellegzetes meghatározásainak és megnyilvánulásainak tehát, amilyenekkel – persze sok más egyéb identitás-képző tényező mellett – természetesen gyakran találkozunk, hogy ti. „én svájci vagyok”, „én kurd vagyok”, vagy hazai tájakról, hogy „én magyar vagyok”, illetőleg a régi szép időkben, hogy „ich bin ein Ungar aus Temesvar”, már előzetesen kell legyen valamilyen identitásképző alapjuk. A szubjektív belső meggyőzések valamint a mítoszok természetesen szintén tények, s ilyenként kell őket számbavenni, ám nem tekinthető tudományosnak az olyan eljárás, amely csupán regisztrálja a tényeket, s nem kísérli meg magyarázni is őket. A nemzethez való tartozás érzése lehet ugyan belső szubjektív meggyőzések és mítoszok átélése, ám alapjául mégiscsak valamilyen fajta – és hozzá képest már előzetesen adott – összetartozás illetőleg egység meglétének kell szolgálnia.

Ferdinand Tönnies idevágó elmélete szerint minden organikus *közösség* alapmintája a család illetve a ház(tartás). Ennek illetőleg a benne rejlő sajátos kapcsolatrendszernek a módosulásai jelennek meg azután az olyan tradicionális közösségekben, mint a klán, a törzs, a nép, illetve a falu, a város, az ország. A közösségiség mindezen eseteiben, melyek legátfogóbb egységét a közös (nép)vallás és egyházszervezet adja, végső soron a közös származás és a közös lakóhely – vagy amint gyakran mondani szokták: „a vér és a föld” (Blut und Boden) – közössége az alap. Az emberek azonban nemcsak organikus, de mechanikusan is kapcsolatba léphetnek egymással, s akkor éppolyan pozitív egységet, értelmes és hasznos *társaságot* tudnak létrehozni az egymásnak eredetileg idegen személyek között: viszonyrendszereiket ekkor a piac, a társadalom és az állam kategóriáival írhatjuk le.² Erre a tényre épült elméletileg az újkor

² Lásd Ferdinand Tönnies: *Közösség és társadalom* (német eredeti: *Gemeinschaft und Gesellschaft* /1887/), I. könyv. A „Gesellschaft” szó magyarul társaságot és társadalmat is jelent, a XIX. században a *bürgerliche Gesellschaft* kifejezést még mondták „polgári társaság”-nak. Tönnies elméletét itt némileg egyszerűsített formában adom elő.

valamennyi „társadalmi szerződés” elmélete, s ez jelenik meg Hegel *Jogfilozófiájában* is. Hegelnél a családból kilépő magánszemélyek a polgári társadalomban illetve annak rendjeiben kapcsolatrendszerekbe lépnek egymással, ám úgymond tényleges „igazságot és erkölcsiséget” csak azáltal kapnak, hogy tagjai az államnak, amelyben – bárhogyan keletkezett is eredetileg – egyesülésük szerződéssé lesz.³ Hegel ezzel nemcsak a családot mutatta be úgy, mint a polgári társadalomnak az e társadalmi viszonyokat logikailag megelőző sejtjét (aholis nyilvánvalóan másfajta viszonyok uralkodnak hogy úgy mondjuk a sejten belül, mint a sejtek között), de voltaképpen minden a család mintájára alakult organikus közösséget a modern polgári társadalmat történetileg megelőző premodern viszonyokhoz tartozónak nyilvánított – amint annak természetesen Tönnies is a tudatában volt. E kétféle egységnek: a tönniesi közösségnek és a hegeli szerződésnek a szerveződési elveit és lényegi ellentétüket már az antikvitásban jelezte a korábbi törzsi hagyományokat erősebben őrző görög *polis*z illetőleg a modern polgári-társadalmi viszonyokat és államiságot sok tekintetben megelőlegző római *res publica* rendszere, ezt a kétféle örökséget hagyva azután a keresztény Európára, pontosabban annak keleti illetve nyugati felére.⁴ Úgy látszik tehát, hogy az egység, melyet a nemzeti közösség alapjaként keresünk, vagy a vér és a föld, vagy az állampolgári szerződés összetartó egysége lesz – vagy pedig netán hol az egyik, hol a másik, illetve esetleg ez is és az is. És valóban: Tönniesnél a sajátos kulturális tradíciókkal bíró nép és ország, Hegelnél pedig a sajátos politikai individualitással bíró állam, kifelé mint *nemzetek* jelennek meg, egy harmadik kiváló német teoretikus pedig, Friedrich Meinecke, különleges elméleti kidolgozást adott az európai történelmi fejlődés jelzett különbözőségeinek, amikor megalkotta az államnemzet és kultúrnemzet különbségéről szóló elméletét.⁵

A nemzetek Meinecke szerint úgy foghatók föl első megközelítésben, mint nagy, történelmileg keletkezett és fejlődött

³ Lásd G.W.F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai* (német eredeti: *Grundlinien der Philosophie des Rechts* /1821/), 258 §.

⁴ V.ö. ezzel kapcsolatban az athéni törvényt, mely az athéni polgárjogot az athéni anyától való születéshez kötötte, *versus* azt a politikai szisztémát, amelyben mondjuk Pál apostol csak etnikailag zsidó, állampolgárilag azonban római.

⁵ Lásd Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1. kiad.: 1907) c. művének elvi részeit: I. könyv, különösen 1, részben 2. fejezet.

életközösségek, amelyeket közös lakóhely, közös leszármazás vagy keveredés, közös nyelv, közös szellemi élet, közös állami vagy föderatív berendezkedés kapcsol össze – ami azonban nem azt jelenti, hogy minden nemzetnek a felsorolt összes jellemzővel föltétlenül rendelkeznie is kellene vagy lehetne. „Minden körülmények között adva kell, hogy legyen valamely történelmileg kifejlődött szellemi közösség és ennek egy többé vagy kevésbé világos tudata” – hogy azonban ez min alapszik, Meinecke szerint másodlagos kérdés, melynek konkrét megoldása azután sokféle egyedi változatot mutat. Mégis megkülönbözteti azonban a két fő típust: a *kultúr nemzetet*, amelynek esetében a közösség döntően a közösen átélte kultúrjavakon (elsősorban valláson és egyházon), s az *állam nemzetet*, amelynek esetében a közösség döntően a – történelmileg kialakult – közös politikai alkotmányon nyugszik. A típusok azonban átmehetnek és át is mennek egymásba. Vannak olyan nemzetek, melyek szinte kezdettől állam- és kultúr nemzetek is (mint Franciaország és Anglia), egy állam nemzet elveszítheti állami létét és kultúr nemzetként a nemzeti vallás révén tarthatja fenn magát (mint az egyébként meg nem nevezett Lengyelország), s vannak kultúr nemzetek, melyek állam nemzeti létre törekszenek sikerrel (mint Németország és Olaszország). Létezhet állam nemzet kultúr nemzetek metszetében (Svájc), netán kultúr nemzet részeként (egyidőben Poroszország, ma nyilván inkább Ausztria). Adott körülmények függvénye, hogy emberek egy sajátos csoportja, mint az elzásziak, melyik állam nemzethez tartozik és melyik kultúr nemzethez kíván tartozni – ennyiben jogos Renan tétele, miszerint egy nemzet létezése a mindennapos népszavazásban áll.⁶ Meinecke szerint tehát a nemzetek létezése nagyfokú flexibilitást mutat – a nemzetek történelmi kifejlődéséről általa mondottak azonban végül mégis határozottan egy irányba mutatnak. Eszerint mind a kultúr nemzetnek, mind az állam nemzetnek volt egy korai – premodern – fejlődési szakasza, amikor az állam nemzet még mintegy tartalom nélkül, a kultúr nemzet pedig mintegy vegetatív létezett. A nemzet kifejlődése éppen abban állt, hogy az államkeretek megteltek kulturális tartalommal, a

⁶ V.ö. Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une nation?* (1882). Renan az elzásziakkal kapcsolatban fogalmazta meg téziséit, akik 1789 óta folyamatosan – és így 1870/71-ben is – a francia nemzethez kívántak tartozni. Meinecke ellenvetése azonban éppoly jogos: az annakidején, 1648/81-ben erőszakkal meghódított Elzász nem feledte német gyökereit, s az 1871-et követő választásokon folyamatosan tendált a többség elérése felé az ún. „német párt”.

kultúrjavak pedig állami keretet találtak maguknak. Az államnemzet tényezői ösztönözték a kultúrnemzet kifejlődését, a kultúrnemzeti javak pedig az államnemzetét. A nemzet *modern* képződmény: kifejlődése összefügg a modern individualizmus kialakulásával. Hiszen korábban az egyén – mint Tönnies leírta – különböző premodern közösségekbe volt beágyazva, most viszont önálló individuum, aki – mint Hegel rámutatott – igényli a közösséget, s éppen ezt nyújtja neki a nemzet. Így Meinecke végső soron azt sugallja, hogy egy nemzet „normális” létezése végülis föltételezi mind a kultúrnemzeti, mind az államnemzeti létet.

Az államnemzet és kultúrnemzet fogalmait később gyakran értelmezték úgy, hogy az előbbi a nyugat-európai, az utóbbi a kelet-európai viszonyokra jellemző. A fentebbiekből látható, hogy ez az értelmezés Meineckétől valójában idegen: a nemzetek két fő típusát ő nem egymást kizáró ellentétekként, hanem inkább egymás kiegészítőiként, s főleg nem geopolitikai, hanem történelmi típusokként írta le. Ha tényleg igaz, hogy Nyugat-Európára az államnemzeti, Kelet-Európára pedig a kultúrnemzeti típus a jellemző, akkor ez csakis azt jelentheti, hogy az előbbi térség történelmileg modern, az utóbbi pedig premodern. Ám akárhány államnemzeti alakulatot tekintünk, annak törekvése a kultúrnemzetté válás, és akárhány kultúrnemzeti képződményt nézünk, annak törekvése az államnemzetté alakulás volt, mind Nyugaton, mind pedig Keleten. A különbség inkább a sikerben van. A svájci államnemzet egy többnyelvűen közös svájci kultúrát hozott létre, Jugoszláviának ez nem sikerült. Az ír nép nemzetté tudott válni, a kurdoknak ez bizony még hátravan. Nép és nemzet ugyanis nem azonosak: a nemzet, mint látjuk, *a modern politikai és intézményi közösséggé szervezett nép*⁷ Ezért szerveződött meg az amerikai és a svájci nemzet a maga függetlenségi- és polgárháborúival, a francia nemzet a nagy francia forradalommal és annak háborúival, a német nemzet pedig a nagy föderációs-egységesítő háborúkkal – és így tovább, a többi nemzet esetében is. (A modern magyar nemzet megszerveződése elválaszthatatlan az 1848/49-es forradalom és szabadságharc

⁷ Ezért a „nemzet” szó mindig behelyettesíthető a „nép” szóval, fordítva azonban ez nem áll. Például a „Mit kíván a magyar nemzet?” kérdés helyettesíthető ezzel: „Mit kíván a magyar nép?”, viszont „A magyar nép finnugor eredetű” kijelentés nem helyettesíthető ezzel: „A magyar nemzet finnugor eredetű”.

eseménysorától.) S ha nép és nemzet azonosítására mégis történtek ideologikus kísérletek Nyugaton is, ennek magyarázata abban rejlik, hogy a modern polgári korban a szuverenitást végső soron mindig népszuverenitásnak fogják föl, szemben a feudális időkkel, amikor a szuverén hatalma transzcendens megalapozással bírt. A polgári átalakulás, de különösen a forradalom radikális ideológusai ezért a népet mint politikailag megszervezett nemzetet állították az uralkodói hatalommal szembe. Ennek megvolt az előzménye már a rendi ideológiában is: a nemzetet eszerint a rendek összessége képviseli a fejedelemmel szemben – a magyar „szentkorona-tan” szerint például a korona a rendi nemzet megtestesítője.⁸ Most azonban *ethnosz* és *démosz* radikális azonosítására történik kísérlet: Sieyés abbé szerint a harmadik rend „minden”, képviselői tehát „nemzetgyűléssé” alakulhatnak, Saint-Simon szerint pedig a gallok leszármazottai csakis a francia nép, mert a nemesek a hódító frankok utódai.

A modern politikai és intézményi közösséggé szerveződő népnek mint nemzetnek nem kellett azonban föltétlenül teljes szuverenitással rendelkeznie: a Habsburg-birodalmon belül évszázadokon keresztül létezett a rendi és kialakulhatott a modern cseh vagy magyar nemzet, mert ehhez politikai és kulturális intézmények álltak rendelkezésre, így külön hivatali apparátusok és rendi gyűlések, vagy például nemzeti múzeumok és akadémiák. Éppígy nem volt szükséges föltétlenül a teljes integritás: a görögök szétagolt *polisz*-közössége bizonyos közös – egyszersmind kultikus és politikai – intézmények (olümpiai játékok, delphoi-i szentély, amphiktüóniák) révén képezett kultúrnezetet, éppígy a szétagolt német államok a Német Birodalom ill. Szövetség egynémely, sokszor persze formális intézménye (körzetek stb.) révén. A nyugat-európai „történelmi” nemzetállamok alapját eleve a rendi-feudális és abszolutisztikus monarchiák territoriális államnemzete képezte, de a kelet-európai soknemzetiségű birodalmak fölbomlása után látszólag tisztán etnokulturális alapon létrejött

⁸ A modern korig gyakran fölváltva használták a *gens* és a *natio* kifejezéseket, a premodern állapotokra mégis inkább a *gens* fogalma jellemző. (V.ö. Rákóczi híres kiáltványában: „Recrudescunt inclytæ gentis Hungariæ vulnera.”) E korai, rendi jellegű nacionalizmus bizonyos elemei a kiváló történészünk, Szűcs Jenő által *gentilizmusnak* nevezett jelenségre (v.ö. erről mindenekelőtt: *A magyar nemzeti tudat kialakulása* c. kötetben található tanulmányait) emlékeztetnek. A modern korban azután egyértelműen elválik egymástól a hagyományos *gens* és a modern *natio* fogalma.

„kisnemzeti” államoknak is mindenütt megvoltak valójában a politikai-territoriális előzményei.

Az integritás egy másfajta, számos problémát (v.ö. „irredenta”) fölvető csorbulása áll elő azonban akkor, ha az etnikai-kulturális közösség nem minden csoportját sikerül egyesíteni a politikai-territoriális közösségben. Ennek az helyzetnek két változata lehetséges. Az egyiket a francia nép (etnikum) esetében szemlélhetjük: bár korábban voltak rá törekvések, a francia államnemzet végülis lemondott róla, hogy a svájci vagy a belgiumi franciák egyszersmind valamely intézményesült francia kultúrnemzethez is tartozzanak. A francia(nyelvű) kultúrához azonban természetesen hozzátartoznak – sőt nemcsak ők, de a québec-i franciák is. A másik eset sajnos éppen a magyar nép (etnikum) példája: eredeti nemzetállamát a történelmi fejlődés szétzilálta, méghozzá igen szerencsétlen körülmények között.⁹ Hogy a magyar államnemzet territoriális határain túli magyarok is a magyar(nyelvű) kultúrához tartoznak, nyilván nem vitás. De tartozhatnak-e egy intézményesült magyar kultúrnemzethez? A francia példa nyomán *a limine* azt kellene mondanunk, hogy nem, csakhogy nyilván sokkal könnyebb valamiről önként lemondani, mint valamit kényszerűen elviselni. Ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy a trianoni határok valamilyen formájú revíziója – vagy a történelmi, vagy az önrendelkezési jog alapján – magyar nemzeti követeléssé vált, egészen az újabb, ezúttal párizsi békéig. Az elfojtások ezt követő évtizedei után pedig egyre fokozódó mértékben nyert teret az az elképzelés, hogy a magyar állam és a magyar nemzet két különböző dolog¹⁰, mert a magyar nemzet: kultúrnemzet, amelynek egységét a határok és állampolgárságok megváltoztatása nélkül is

⁹ E kérdéssel részletesebben foglalkoztam „Magyarország geopolitikai helyzete a Kárpát-medencében” c. tanulmányomban: *Világosság* XLII. (2001) évf. 7-9. sz., 122-129. o.

¹⁰ E megkülönböztetés erőltetett kifejeződései például az állami és a nemzeti ünnep szétválasztása, újabban az állami és a nemzeti zászló megkülönböztetésének ötlete. Holott e kettő között nem az a különbség, hogy (már amennyiben egyáltalán különböznek egymástól, mert mondjuk az állami zászlón szerepel az államcímér), az állami zászlót az állampolgárok, a nemzetit pedig a nemzet más tagjai használják, hanem az, hogy – mint minden más állami/nemzeti jelvény vagy szimbólum esetében is – az előbbit az állam/nemzet hivatalos képviselői, az utóbbit pedig magánszemélyek. Mondjuk egy közjegyző tábláján szerepelhet az államcímér, egy ügyvédén viszont nem. Éppígy az állami zászlót a köztársasági elnök, a miniszterelnök stb. használhatja, a nemzeti zászlót pedig bárki, aki a nemzethez tartozónak érzi magát.

meg lehet és meg is kell valósítani. Annak fényes bizonyítékaként, hogy a kultúrnemzet eszméjének megvalósítása is intézményesülést és politikai formákat igényel, a magyar országgyűlés megalkotta az ún. státustörvényt, melynek keretében a magyar állampolgársággal nem rendelkező magyarok ún. magyarigazolványt kaphatnak. Ez azonban fából vaskarika: a magyarigazolvány ugyanis csak a magyar állampolgárság szurrogátuma.¹¹ Az államhatárokon kívüli magyarok vagy természetes módon a magyar kultúrközösséghez tartoznak, s ehhez akkor nem szükséges semmiféle magyar igazolvány, vagy a magyar nemzethez, s akkor viszont magyar állampolgárság és útlevél járna nekik.¹²

A modern polgári világban mára egyértelműen az a koncepció vált uralkodóvá, hogy egy nemzet egységét illetve ennek alapját döntően a közös alkotmány és politikai kultúra, s csak ennek érzelmi nyomatékaként a közös származás és nyelvi kultúra adja. Az ilyen nemzetképződmény ideáltipikus példajaként részint természetesen a svájci, részint talán méginkább az amerikai nemzet példája jelenik meg, mert a polgárokat erkölcsileg egyesítő politikai szerződés hegeli ideáljának e két nemzet alkotmányos léte és eszméje felel meg leginkább. Ezt az eszmét *republikanizmusnak* szokás nevezni, már azóta, hogy a Publius álnéven író három kiváló szerző e fogalmat megalkotta, szembeállítva a pluralizmusra épülő és az érdekeket – így a regionális érdekeket is¹³ – az alkotmányban kiegyensúlyozó

¹¹ Nyilvánvaló, hogy a státustörvény lényege nem a sokféle más módon is megvalósítható támogatásrendszer, hanem éppen a szentkoronás magyarigazolványok által szimbolizált „határváltoztatás nélküli nemzetegyesítés”. Ezzel válna ugyanis anyagi erővé néhai miniszterelnökünk eszméje, miszerint ő „lélekben” 15 (a valóságban sajnos inkább csak 14) millió magyar miniszterelnöke – ami ebben az eredeti formájában tudományosan értelmezhetetlen.

¹² Az utóbbi megoldás persze minden bizonnyal a „repatriálás” hatalmas migrációs hullámait idézné elő – amit azonban aligha lehet magyar nemzeti érdekek minősíteni.

¹³ Nem igaz, hogy Magyarországon nincsenek hagyományai a regionalizmusnak és a régiós tudatnak – a jelenlegi ún. régiók azonban csakugyan íróasztal mellett kigondolt bürokratikus egységek. Földrajzi alapjai és történelmi tradíciói vannak az olyan régióknak, mint a Dunántúl (benne a Kisalföld és a Dunamellék), az Alföld (benne a Tiszavidék és a Tiszántúl) és a Felföld (a tulajdonképpeni Felföld és a Dunakanyar központi vidéke), emellett természetesen a megyéknek is, ám ezek a régiókkal nem a mai „nagymegyék”, inkább a középkorban létrejött „kismegyék” rendszerében összeillők. V.ö. ehhez Bibó István: „Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció” c. rendkívül világos és ma is tanulságos – az itteniehez képest némileg más szóhasználatú – írását a *Válogatott tanulmányok III.* kötetében.

köztársaságot a rousseau-i „tisza” (közvetlen) demokráciával.¹⁴ A kultúr-nemzet-konceptiótól időközben a fajelmélet zsákutcájához eljutott, majd abból végre kikecmergett Németországban ezért szögezte le határozottan Jürgen Habermas: „Az egyetlen patriotizmus, mely nem idegenít el bennünket a Nyugattól, az alkotmány patriotizmusa.”¹⁵ A republikanizmus azonban nem föltétlenül államformát jelent: egy alkotmányra épült monarchiában éppúgy érvényesülhetnek az elvei, mint ahogyan egy ilyen monarchiában a korona is a népszuverenitás szimbóluma. A magyarországi szentkorona-kultusznak nem abban áll a veszélye, hogy bárki is a monarchia visszaállítását tervezné (a rendi-nemesi magyar nacionalizmus eszménye amúgyis, lengyel mintára, a király nélküli királyság volt), hanem abban, hogy a korona „szent” jellegének és alkotmányos-közjogi szerepének egyidejű hangoztatásával a szuverenitást valójában nem a néptől eredőként, hanem – mint a középkorban – lényegében transzcendens eredetüként fogja föl. A szentkorona-kultusz emellett nyilvánvalóan állandó és folyamatos utalást jelent a „Magyar Szent Korona Országai” birodalmi eszméjére.¹⁶ A premodern kultúr-nemzet-

¹⁴ Alexander Hamilton, James Madison és John Jay írta „Publius” álnéven *A föderalista* cikkeit, az eredeti: *The Federalist Papers* 1787/88. A jelzett megkülönböztetéshez lásd: 10. sz. cikk. – A szerzők valójában egy igen régi tradíciót követtek: Arisztotelész különböztette meg a „politeia” (= *res publica*, köztársaság) ideális politikai rendszerét a „demokrácia” elfajult politikai rendszerétől. Csak a hellenisztikus és római cezarizmusok súlyos tapasztalatai keltek nosztalgiaát a demokrácia régi rendje iránt, s ekkor Polübiosz már a jó berendezkedésnek tekintett demokráciát állította szembe az elfajult „ochlokrácia”-val.

¹⁵ Lásd: *Die Zeit*, 1986. VII. 11. Az alkotmánypatriotizmus (Verfassungspatriotismus) fogalmát eredetileg Dolf Sternberger alkotta meg, nem sokkal a háború után. Habermas koncepciójáról írtam: „Az alkotmány patriotizmusa”, *Világosság* XXXVII. (1996) évf. 5. sz., 39-47. o.

¹⁶ Ezért kell állandóan bizonygatni, hogy a korona azonos azzal, melyet a pápa annakidején első királyunknak küldött (holott I. Istvánhoz legjobb esetben is csak a latin résznek van köze, mely talán a szentté avatott király ereklyetartója volt), s ezért kellett a koronát fölhelyezni a címerperemre, mely heraldikai eljárás egyébként csak a monarchiákban szokás. Amikor erre egy jeles nemzeti-liberális történészprofesszor annakidején rámutatott, kioktatták, hogy igenis Andorra és San Marino (egykori feudális tartományok) címerperemén is van korona! Végül ezért kellett a koronát az Országházban elhelyezni, holott annak, mint a magyar államhatalom történelmi jelképének, nyilván nem a törvényhozás, hanem az államfő székhelye biztosíthatná az igazi *genius loci*

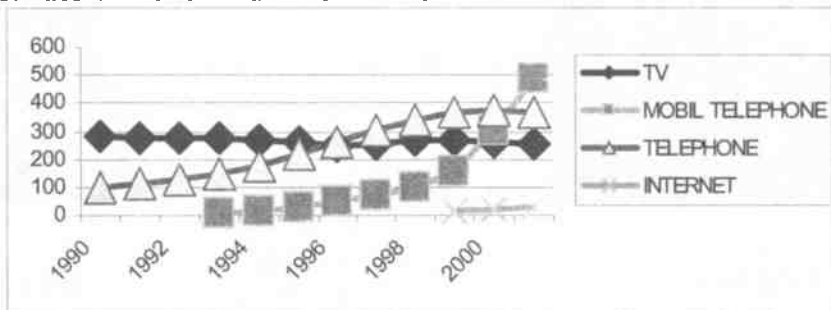
koncepció és a birodalmi szentkorona-kultusz egyfelől, a modern republikanizmus és a népszuverenitás eszméje másfelől: a magyar nemzettudatnak alakítóinak e két oldal között előbb vagy utóbb világosan és egyértelműen választania kell. Mert hidegnek és hévnek valamiféle állandó lágymeleg egyeztetését aligha hívhatjuk másként, mint *nemzeti középser*.

KETTŐS KORSZAKVÁLTÁS

CSEPELI GYÖRGY – PRAZSÁK GERGŐ
Miskolci Egyetem, Szociológia Tanszék

A XXI. század kettős értelemben is korszakváltást hozott Magyarország számára. Az egyik korszak kezdete naptári pontossággal megadható. Magyarország népe 2002. április 12-én döntött arról, hogy az ország belépjen az Európai Unióba. Ez a nap minden bizonnyal bekerül a történeti kronológiába, s új korszakot nyit meg. A másik korszak kezdete kevésbé adható meg naptári terminusokban. Az információs korszak egyes előjelei már a huszadik század második felében megmutatkoztak az országban. Az államszocializmus lényege azonban tökéletesen ellentmondott mindannak, ami az információs korszak lényege. Ezért az információs korszak csak a rendszerváltást követően bontakozhatott ki. A rendszerváltás új kommunikációs viszonyokat teremtett. Teljes lett a szólásszabadság, megindult a verseny a médiapiacra, rohamos ütemben bővült a vezetékes telefonhálózat, hihetetlen gyorsan életre kelt és megerősödött a rádiótelefonos telefonhálózat, az ország területén nagysebességű adatátvitelre alkalmas gerinchálózatok jöttek létre, s a háztartások többségében megjelent a kábeltelevízió. Az új évszázadban a magyarok megismerkedtek az internettel, mely ha a többség számára még nem is jelent érvényes tapasztalatot, de a fiatal korcsoportokban mindenképpen elindult hódító útjára.

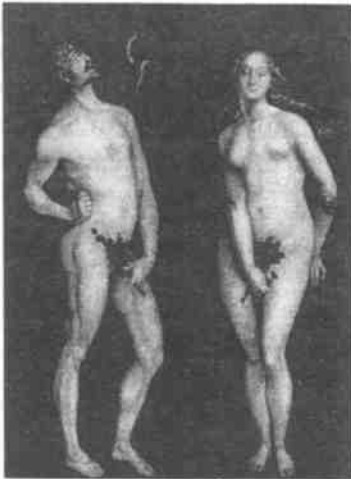
1. ábra: Infokommunikációs innováció

Adatforrás: HIF statisztikai évkönyv 2001 (1)

Egyik dátumhoz kötött új korszakról sem állíthatjuk, hogy ellentétben állna a magyar társadalom várakozásaival, beidegződéseivel, történelmi hagyományaival. Az európai felzárkózás az államalapítás óta kísértő álmom. Szent Istvánnak a római pápa küldött koronát 1000-ben; 2002 tavaszán pedig, néhány héttel az ország EU-csatlakozása felől döntő magyarországi népszavazás előtt a római pápa budapesti követe, Karl-Josef Rauber joggal állapíthatta meg, hogy „*Szent István forogna a sírjában, ha Magyarország kimaradna az Európai Unióból*”. (2) Az információs korszak ugyancsak nem teljesen új. Az ember, mióta csak a Földön megjelent, mindig is külön állt a világban, páratlan információs erői révén. Az ember ugyanis nem egyszerűen a fizikai térben, az atomok világában él, hanem evilági létével párhuzamosan kiépíti a bitek alkotta teret maga körül, ahol minden egyes fizikai mozzanatnak van vagy lehet egy mása, melynek csak hordozója az atom, de nem lényege. A lényeg a jelentés, melyet az ember teremtette kultúrák, az értékek, a közösségek s azon belül az egyéni sors hozta választások hordoznak.

2. ábra: „Bitbeesés”

ATOMOK
(analóg világ)

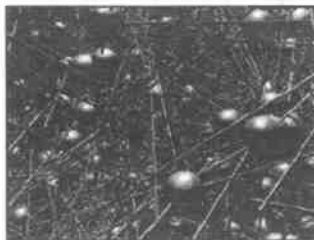
BITEK
(digitális világ)

Az információs társadalom az egész földkerekséget átfogó elektronikus kommunikációs hálózat, melybe kapcsolódva mindenki, mindenkivel, bármikor, bármiről kommunikálhat. A hálózat horizontális szerveződése lehetetlenné teszi a tekintélyelvű, hierarchikus képletek megmaradását, s ezáltal történelmileg maximalizálja az emberek közötti egyenlőség antropológiai adottságát. Az információs társadalom egyben a tudás társadalma. Az internet ugyanis nemcsak hálózat, hanem egyben egy új médium is, amelyen kép, hang, szöveg, mozgókép egyszerre és tetszőleges rendben áramlik, miközben minden jelentés, amit emberi elme egykor, ma és a jövőben létrehoz, bekerül az új médiumba, s ott is marad. Az Internet a mindentudás médiuma.

3. ábra: Információs társadalom – információs korszak

HÁLÓZATISÁG

- ✓ Összekapcsoltság
- ✓ Horizontális
- ✓ Szabadság

MINDENTUDÁS

- ✓ Emlékezet felejtés nélkül
- ✓ Bővülés, hozzáadás, megsokszorozódás
- ✓ Hypertext, multiplikálódás
- ✓ Keresés
- ✓ A tudás tudása

A magyar kultúra semmivel sem kevésbé alkalmas a jelentések forgalmazására, tárolására, újjáalakítására, mint a világ bármely más népének kultúrája. Különleges vonása a magyar kultúrának, hogy Kelet és Nyugat határán egyidejűleg befogad és átad, miközben a nyelv különállása folytán egyedi, mással behelyettesíthetetlen jelentés-világot hoz létre.(3) Ez

a világ kívülálló számára nehezen érthető. Kevesen értik, hogy miként éltethet egy nemzetet a balsorsba vetett hit, s miként sikerülhetett a nemzeti túlélés kudarcok sorozatán át. Ady Endre orvoshoz méltóan pontos láttelepet adott egykor Magyarországról, amikor ezt írta: „*Kompország, Kompország, Kompország: legképessegebb álmaiban is csal mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.*” (4)

Az európai beilleszkedés és az információs társadalom adta lehetőségek kihasználása a magyar történelem teljesen új korszakát nyitja meg. Az Európai Unió egységes politikai és gazdasági terében megoldódik a magyarság legkínzóbb gondja, melynek lényege a politikai szétszakítottság és kulturális egység ellentmondása. A nemzetállami határok eltűnnek, s helyükre új, immár szellemi határok kerülnek, melyek alakításáért mindenki felel, aki él és élni fog az új Európában, az új Magyarországon.

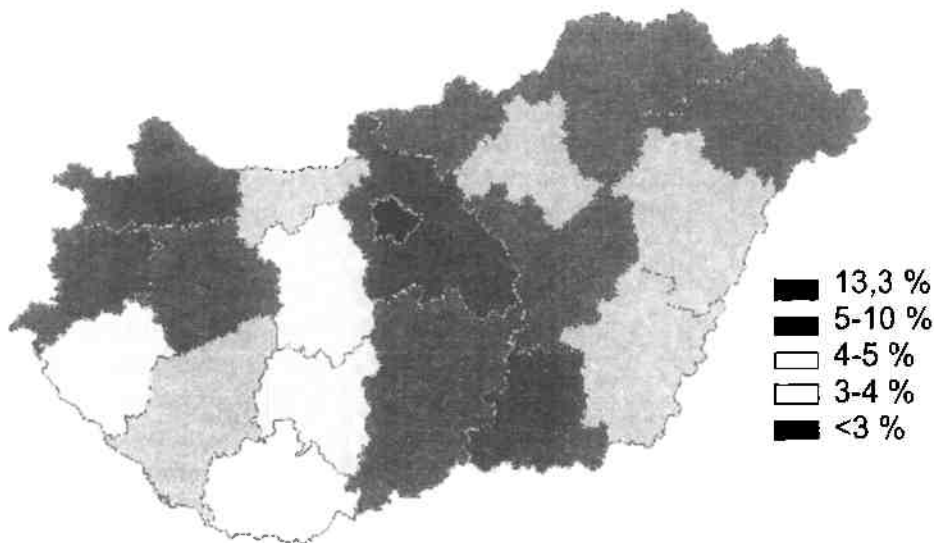
Az információs társadalom kiépülése néhány éven belül megtörténhet. Finnország, Észtország, Írország példája azt mutatja, hogy a kormányzat tudatos szerepvállalása, a társadalom és azon belül különösen az üzleti és közintézményi szféra befogadási készsége esetén gyors ütemben és látványosan következnek be a pozitív változások, melyek eredményeként korszerű szerkezetben bővül a gazdaság, javul az élet minősége, orvosolódnak az egyes régiókat és társadalmi csoportokat egymással szembe állító igazságtalanságok.

Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium 2002-ben, a kormányváltással jött létre. Első számú feladatának azt tekinti, hogy megteremtődjenek az információs társadalom kiépülésének jogi keretei, amelyek világosan megszabják a piac, az intézmények és a társadalom egyéb cselekvői számára, hogy mit szabad, s mit nem szabad tenniük. A kormányváltás második évében az Országgyűlés elé kerül az újjászerveztett Hírközlési Törvény, mely összhangba fogja hozni a magyar távközlési piac szabályait az európai uniós szabályozás kívánalmaival. E kívánalmak egyértelműen a versenyzés irányába mutatnak. A verseny természetesen nem öncél. Az informatikai ipar rohamosan fejlődik, s csak a szabályozás lehet eredményes, amely befektetésre, innovációra, expanzióra ösztönöz. A távközlési piac versenye akkor hatékony, ha az elősegíti az ország versenyképességének javulását, aminek záloga az informatikai ipar rohamos és akadálymentes fejlődése. A törvény elsődleges célja, hogy az Internet által megtestesített lehetőségek a lehető leggyorsabban, a lehető legszélesebb körben és a lehető legjobb minőségben (szélessávú hozzáférés

formájában) hozzáférhetővé váljanak minden polgár, minden vállalkozás, minden közintézmény, valamint minden civil, egyházi, kormányzati szervezet számára.

A hozzáférési lehetőségek terén jelenleg óriásiak az egyenlőtlenségek az országon belül. A háztartások Internet-penetrációja elégtelen. Az internetes hozzáférések eloszlása szempontjából Nyugat-Magyarország előnyösebb helyzetben van, mint Kelet-Magyarország. A Nyugat-magyarországi régió egyik problémája a déli rész viszonylagos elmaradottsága, amely éppen fordítottja a Kelet-magyarországi körülményeknek. A másik probléma az, hogy ellentmondás van az infrastruktúra fejlettsége és az arra potenciálisan ráépülhető tudástermelő intézmények (felsőoktatás, kutatás) fejlettsége között. Mindkét problémára lehet gyors megoldást találni.

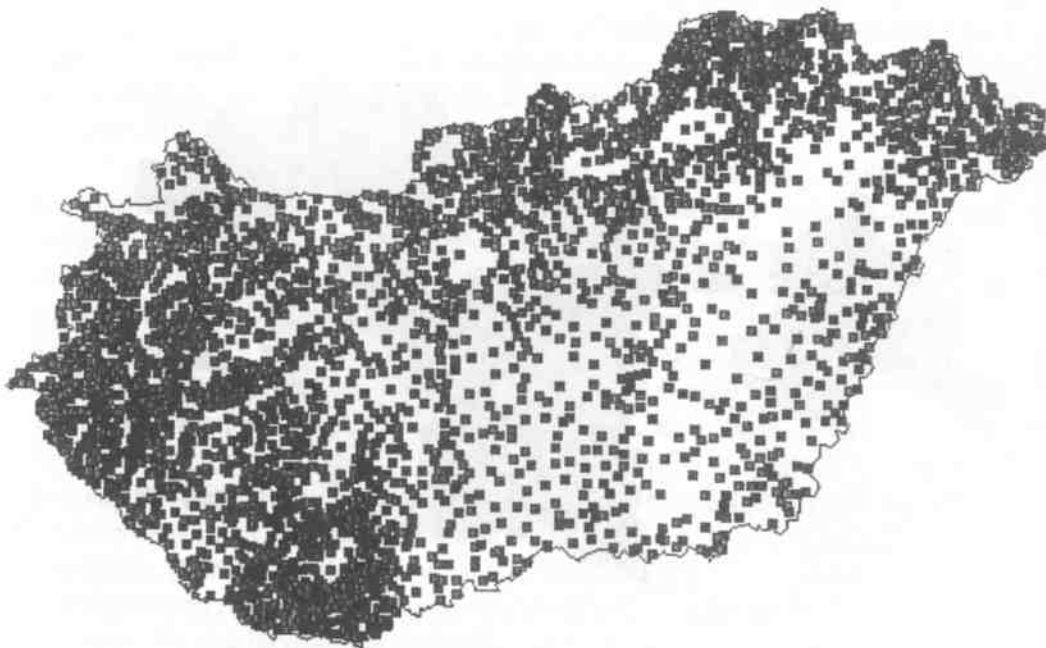
4. ábra: Internet-penetráció megyénként (internet-hozzáféréssel rendelkező háztartások aránya 2001)

Adatforrás: WIP 2001 (5)

Túl alacsony az Internet-hozzáféréssel rendelkező kis- és középvállalkozások aránya. Ugyanakkor az ország gerinchálózatokkal jól el van látva, s az üzleti szféra legnagyobbjainak körében teljes körű a szélessávú internetes hozzáférés, fejlett az informatikai háttér. Ehhez kell felzárkóztatni a társadalom többi szegmensét. Különösen sürgető a mezőgazdaság bekapcsolása az információs társadalomba, mivel az EU csak akkor ad támogatást a mezőgazdasági termelőknek, ha a brüsszeli döntéshozók pontos, naprakész és megbízható információkat kapnak egyenesen a termelőktől. A 2003-as év Közháló programjának célja, hogy a közösségi szélessávú internet-hozzáférések pontjai jelentősen bővüljenek, s ne legyen olyan település Magyarországon, legyen az akár egészen kicsiny is, ahol ne teremthető meg az információs társadalom adta lehetőségek kihasználásának ez a szükséges, bár nem elégséges feltétele.

5. ábra: Meglévő és megvalósuló közösségi hozzáférések

- Már meglévő és 2003 tavaszáig megvalósuló közösségi hozzáférések
- Későbbiekben kialakítandó közösségi hozzáférések

Hiába van azonban Internet-elérés, ha nincs tartalom. Az új médium tartalmainak egyik része olyan jellegű, hogy létrehozásuk és a közönséghez juttatásuk nem igényel kormányzati beavatkozást. A kereskedelmi televíziók egyes műsoraiban megjelenő, esztétikai szempontból egyébként kétes értékű újabb szórakoztató tartalmak („Big Brother”, „Való Világ”) által kiváltott érdeklődés hatására hatalmas arányban megnövekedett az Internet iránti érdeklődés. Ezeknek a műsoroknak a hatása az informatikai technológiák konvergenciáját is elősegítették. A mobil telefonos szavazás, az SMS üzenetek naponta tízezres tömegei és a webre került szórakoztató tartalmak hatása kölcsönösen stimulálta mindkét közlési eszköz igénybevételét.

A piaci haszonnal nem kecsegtető tartalmak fejlesztéséért azonban a kormányzatnak felelősséget kell éreznie. Ez a felelősség jelent meg már a 2002-es évben kiírt tartalomfejlesztési és K+F pályázatokban s jelenik meg a 2003-as év pályázataiban. A Kormány egyetért a Nemzeti Digitális Adattár létrehozásával, mely technológiai, jogi és keresési szabványként kerete lesz a nemzeti kulturális örökségbe tartozó jelentések átmentésének a digitális világba. Ez az adattár egyben forrása lesz a Sulinet tudástárának, amely minden iskolában hozzáférhető lesz az interneten keresztül. A Sulinet tudástárának tartalmai radikálisan új perspektívákat nyithatnak a pedagógusok és a tanulók számára, hiszen az információk hiánya vagy minőségi deficitje többé nem lehet akadály a hatékony tanításnak.

6. ábra: Nemzeti Digitális Adattár tartalma

- ✓ Kulturális és történeti értékek publikálása az interneten
 - már kész művek, alkotások
 - elektronikus katalógusok
- ✓ Intézményi és szakmai adattárak
- ✓ Programok, rendezvények adattára
- ✓ Magán archívumok
- ✓ A tartalmakat bemutató, feldolgozó bróker site-ok
- ✓ Kulturális, szakmai, vertikális site-ok

Egyéb tartalmak gyors megjelenésére is szükség van. Mindenekelőtt említendő az államigazgatás és az önkormányzatok tevékenysége. Az elektronikus igazgatás lehetővé teszi a közhatalmi szervek működésének átláthatóságát, megkönnyíti a polgárok és az állami, önkormányzati intézmények közötti kapcsolattartást. Periklész álma a demokráciáról valóra válhat az információs társadalom városaiban és falvaiban. Az egészségügy reformja elválaszthatatlan az információs korszak kihívásaitól.

6. ábra: Demokrácia

- ✓ Világosság
- ✓ Átláthatóság
- ✓ Ellenőrizhetőség
- ✓ Flexibilitás
- ✓ Visszakérdezhetőség
- ✓ Szavazás
- ✓ Közösségépítés
- ✓ Részvétel
- ✓ Legitimáció
- ✓ Politikai nevelés
- ✓ Uralommentes kommunikáció

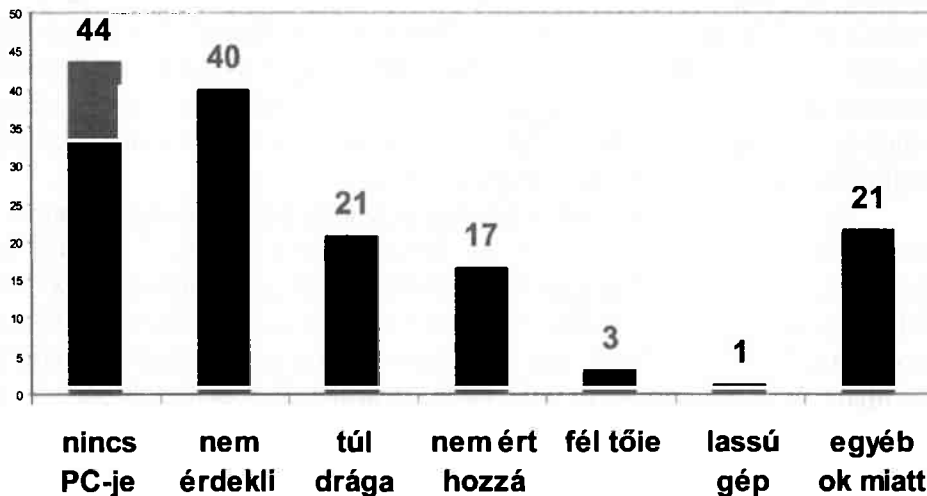

„A mi alkotmányunk neve pedig, mivel az uralom nem néhány ember, hanem a többség kezében van, demokrácia. A magánügyekben a törvény mindenkinek egyenlő jogot garantál.”

Magyarország csak akkor válhat a kelet-közép-európai régió vezető térségévé, ha az állam és a gazdaság logisztikai alapjait teljes egészükben áthatja az új információs technológia. Az ártermelés és az áruforgalom, a szolgáltatások csak akkor alakulhatnak a hatékonyság mércéi szerint, csak akkor igazodhatnak a szükségletekhez, ha a vállalatok és közintézmények kellően feldolgozott és kiértékelt valóságos idejű, valóságos adatokkal rendelkeznek, amelyek birtokában minden pillanatban készen állnak a változtatásra. Az az ország, az a vállalat és az az intézmény nyeri meg a versenyt, mely előbb jut hozzá az információhoz, s előbb érti azt meg.

Korántsem képzelhetjük azonban, hogy az információs társadalom térhódítása diadalút lesz hazánkban. Az akadályok számosak. A lakosság egy része túl szegény ahhoz, hogy megengedhesse magának az információs társadalom adta lehetőségek igénybevételét, mely sajnálatos módon nem egyszeri nagy költséget, hanem folyamatosan és meglehetősen sok pénz elköltését jelenti. A lakosság másik része igénybe vehetné az információs társadalom adta szolgáltatásokat, azonban vagy nem látja meg a hozzáadott értékek lehetőségét, vagy egyszerűen fél még a PC képernyőjének látványától is.

7. ábra: Miért nem használja az internetet (%)?

Adatforrás: WIP 2001

Számos képzési és átképzési lehetőség áll majd a felnőtt lakosság mindkét részének rendelkezésére ahhoz, hogy beköltözzenek az információs társadalom várkastélyába, melynek előnyeit csak akkor tapasztalhatják meg, ha már egyszer bekerültek. Az információs társadalom adta kedvezmények lényegi ismérve ugyanis, hogy akik nem jártak soha ebben a várkastélyban, fel sem foghatják, hogy miből maradtak ki. A középkorban a látható várkastélyok mindig is figyelmeztették a kimaradtakat arra, hogy miből maradtak ki. Ez a látvány nem is maradt hatás nélkül. Az információs társadalom kárvallottjai azonban nem tudnak arról, hogy ők kárvallottak, s ezáltal kimaradásuk végzetes.

A felnőttek megtaníthatók ugyan az információs társadalom adta lehetőségek kihasználására, de kultúrájuk pre-digitális marad. Most van felnövekvőben egy új digitális nemzedék, melynek tagjai számára a PC kezelése, a *software*-logika, az új médium ugyanolyan természetes ismeret lesz, mint nekünk volt egykor a galambok, a macskák és a gimnáziumi padok ismerete. A digitális nemzedéket ez az új tapasztalat különbözteti meg a pre-digitális nemzedékektől. Az információs korszakban újraértékelődik a rend és a káosz. Utóbbi nem az előbbi ellentétéként, hanem a világ szerveződésének egy másik szintjeként jelenik meg, amiből új tudások, új tapasztalatok, s a korábbi cselekvési mintákhoz képest új cselekvések támadnak.(6) A kettéosztáson alapuló határok elvesztik orientációs képességüket. Az új világban a határok újra meg újra megteremtődnek, kemény próba elé állítva azokat, akik ragaszkodni kívánnak a társadalmilag konstruált világ egyes osztályai (álom és valóság, örület és józanság, férfi és nő, fiatal és felnőtt, nemzeti és nemzetközi stb.) megkülönböztetésére szolgáló kategóriáikhoz.

A Sulinet program maximálisan igazodni fog a digitális generáció szocializációja által támasztott új igényekhez. Az IHM Európában egyedülálló módon az óvodáskorúak számára indítja el 2003-ban az Okos Kölyök programot, mely ebben az évben 500 hátrányos helyzetű település óvodáiban, s a következő három évben az ország összes óvodájában alkalmat ad arra, hogy a 3-6 éves gyermekek beköltözhessenek az információs társadalom láthatatlan várkastélyaiba. Ez a program interaktív és kreatív viszonyt teremt a gyermekek és a PC-kbe telepített alkalmazások között, ami lehetővé teszi, hogy villámgyorsan elsajátítsák a digitális világ manipulációjának alapelemeit.

8. ábra: Okos kölyök program

- ✓ Korai idegen nyelvi szocializáció elősegítése
- ✓ Motorikus készségek fejlesztése
- ✓ Percepció pontosság fokozása
- ✓ Asszociativitás, logika fejlesztése
- ✓ Memóriafejlesztés
- ✓ Kategorizációs képességek fejlesztése
- ✓ Fogalomalkotás fejlesztése
- ✓ Számfogalom kialakítása

Nem kétséges, hogy az évtized végére Magyarország a szó informatikai értelmében intelligens ország lesz. Ugyanakkor nem képzelhetjük, hogy automatikusan boldogabb ország is lesz. A magyarok Európában és az információs társadalomban minden bizonnyal megmaradnak azoknak, akik voltak. A különbség csak annyi lesz, hogy Kompország immár végleg kiköt a nyugati parton. Ady Endre bizonyosan boldogabb lenne, ha most élne.

Jegyzetek

- (1) HIF 2002. Hírközlés-statisztikai évkönyv, Budapest
- (2) *Népszabadság*, 2003. március 29.
- (3) Lükő Gábor 1987: *A magyar lélek formái*, Pécs: Pannónia Könyvek
- (4) Ady Endre 1905: „Ismeretlen Korvin-kódex margójára”
- (5) World Internet Project 2002, ITTK-TARKI
- (6) György Péter 2002: *Memex*, Budapest: Magvető

A NEMZETI IRODALOMTÖRTÉNET TÉTJEI

SZILI JÓZSEF

Miskolci Egyetem, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

A nemzeti irodalomtörténet néhány kurrens típusát vázolom fel az alábbiakban. Ezek egyszersmind *konkurrens*, egymással versengő kánonok. Ennek a versengésnek a tétjeiről van szó.

1. Az öngyarmatosítás tétjei

Öngyarmatosító kultúrákról írt tanulmányt Alexander Kiossev, bolgár irodalomtudós.¹ Idézte a bolgár nemzeti megújulás első képviselőjét, Paiszij Hilendarszkit, az Athosz-hegyi kolostor szerzetesét, az első *Szláv-bolgár történelem* (1762) íróját, aki így intette honfitársait: „Ó ti esztelenek, ó ti együgyű bolondok! Miért szégyellitek a bolgár nevet? Nem az-e az igazság, hogy a bolgároknak valaha királyságuk volt, független államuk? Sőt valamennyi szláv nép közül éppen a bolgárok voltak a legdicsőbb nemzet — ők voltak a legelső, akik királyokat koronáztak, nekik volt először ortodox patriarchájuk, elsőként keresztelkedtek meg, s ők voltak a legnagyobb terület urai!” Kiossev szerint sorsdöntő volt az így kifejeződő trauma, az elmaradottság tudata. Míg másutt a modernizálást külső gyarmatosító hatalmak végezték el (akár az őslakosság kiirtásával is, mint az indiánok esetében), a bolgároknak az „öngyarmatosítás” jutott: a hiánytudat szervezte őket nemzetté, és „másoktól átvett külső mintákból alkották meg ’saját’ identitásukat”.

A nemzeti öntudat kialakításában, írja Kiossev, alapvető a trauma megszüntetése, megideologizálása önnön ellentétével. Például olyan történelmi előzménnyel, amelyből kiviláglik: a nemzet nem *megszületik*, hanem *újjászületik*, s persze úgy, hogy egy hatalmas középkori birodalom az előzmény. A múltteremtés az eredeti traumát a pogány mágikus hagyománnyal, mitológiai ősök, nagy királyok, dinasztiák, szentek sorával

¹Alexander Kiossev: „Notes on Self-Colonizing Cultures”

http://www.online.bg/kultura/my_html/biblioteka/bgvntgrd/e_ak.htm. A „hiánylistát” taglalja uő.: „Lists of the Missing” = Mihály Szegedy-Maszák (ed.): *National Heritage – National Canon*, Collegium Budapest Workshop Series, No. 11, Budapest 2001, 23-36. o.

szublimálhatja. Ezzel párhuzamos a *bennszülöttség* felmagasztalása. A *másság hiánya* miatti traumatikus „*mi*” ellentett előjelűvé válik: felölel mindent, ami pozitív, jó, szép, igaz, tiszta és harmonikus. Ilyen például az afro-amerikai mozgalom jelszava: „A fekete: szép.”

A másik megoldás a komplementer doktrína: az *europaizálás* vagy *nyugatosítás* programja. Az „öngyarmatosítás”. Nem világos, mennyiben pozitívum, vagy inkább negatívum. Kiossev posztmodern nyelvében a paradoxon is paradox.

De menjünk tovább.

2. A kolonializáló és önkolonializáló beállítottság tétjei a magyar irodalomfejlődésben

Czigány Lóránt a bolgár trauma-elméletről még mit sem sejtve írta a következőket az 1984-ben megjelent *Oxford History of Hungarian Literature* Vörösmarty-fejezetében: „A múlt dicsőségéhez menekvés kompenzálta a nemzeti büszkeség sérelmeit, növelte az öntudatot, s ezáltal a jobb jövőbe vetett hitet. A nemzeti öntudat művi restaurálásának voltak nem kívánatos mellékhatásai is: a kialakuló *irodalmi tudat* sarkalatos vonása volt, hogy a magyarok, meglepő módon, nem annyira a környező, hasonló történelmi sorsú népekhez – a lengyelekhez vagy a csehekhez – mérték magukat, hanem Nyugat-Európa hatalmas nemzeteihez. Az ilyen összehasonlítás óhatatlanul tovább szaporította a nemzeti Én képzelt sebeit.”²

„Századok ültének el” a szükséges modernizáció nélkül, de a költő csak a dicsőség visszatértét sürgette: „Régi dicsőségünk, hol késel...?” Két évtizeddel később pedig egy falusi kocsmáros fia nosztalgizált ekképp *A hazáról*: „Oh nagy volt hajdan a magyar, / Nagy volt hatalma, birtoka; / Magyar tenger vizében hűnyt el / Éjszak, kelet s dél hullócsillaga.” S nem így traumatikus-e Arany kétségbeesett hiányérzete, amikor fordításban elolvasta az akkor még hitelesnek vélt *Királynéudvari kéziratot*: „Csak

² „Taking refuge in past glories served a useful purpose: by compensating for the injuries done to the national pride, it strengthened self-respect, which in turn, encouraged faith in a better future. This artificial restoration of national consciousness produced undesirable side-effects. It was one of the cardinal aspects in shaping *irodalmi tudat* that Hungarians often compared themselves not, curiously enough, with their neighbours who fared no better in history – the Poles or the Czechs – but with the powerful nations of West Europe. These comparisons were bound to inflict imaginary wounds on the national ego.” Czigány Lóránt: *Oxford History of Hungarian Literature*, Clarendon Press, Oxford 1984, 124. o.

nekünk nincs semmink!! Mythológiát csinálni kell – különben ür és pusztaság.” (Levele Tompához, 1857. április 19.)

A XVIII. század végén úgy látszott, még *nyelvünk sincs*, nemhogy „mythológiánk”. Részlet Debreczeni Attila: „Nemzet és identitás a 18. század második felében”³ című tanulmányából: „*A védelmezett magyar nyelvről* szóló recenziójában írja Batsányi, hogy ’eggyik Európai Országnak sints olly nagy szüksége egy *Nemzeti Nyelvre*, mint a’ Magyar Birodalomnak; mivel-hogy eggyik sints olly temérdek sok-féle nyelven ’s hiti-valláson lévő népekből öszve-alkotva’; majd Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében így fogalmaz: ’Ha egyszer sok-féle, szép, tudós Könyveink lesznek; ha Nyelvünknek illendő betse léssen: majd önként fogják azt még az Idegen-Országbéliek-is tanulni. Átalláttják majd a’ Horvátok ’s Tótok is, hogy tanásosabb, egy költséges holt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanulniok, ’s ügyöket rajta folytatniok, mellynek koronája ’s védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek.”⁴

Erről a korszakról, a nemzeti nyelven írott irodalom célkitűzésének korszakáról ez olvasható Horváth János posztumusz művében, *A magyar irodalom fejlődéstörténetében*:

„A ’kizárólagos magyar nyelvűség’: csak előbb megvilágosodott, elolvasott és kihirdetett pontja a nemzeti irodalom programjának; a magyar nyelv a magyar egység szimbóluma; ápolása, fejlesztése az egység megteremtésére való munkálkodással azonos: ’Valaki Magyarságúnknak előmenetelire dolgozik – írja Bessenyei a *Holmi* ’Jelentés’-ében – kétség kívül mind azokat szolgállyá kik valósággal Magyarok. Ki mondhatná hát, hogy mikor Magyarúl ir, Erdély Országához nem szól? A magyar nyelvnek, tudománynak [értsd: irodalomnak] tekintetbe [sic!] nints Erdély, hanem tsak egy Magyar Haza.’ Íme, a nyelvi programban az Unió programja! Sőt benne van már a nemzetiségek megmagyarosításának a szükségérzete is. Azt mondja Bessenyei a *Jámbor szándékban*, hogy mi a magyarból deákot, németet, franciát csinálunk, holott a hazai németeket, tótokat is magyarokká (ti. nyelv szerint magyarokká) kellene tennünk!”⁵ Íme a nemzeti öntudat

³ Debreczeni Attila „Nemzet és identitás a 18. század második felében”, *IK* 2001, 5-6 sz., 513-552. o.

⁴ l. h., 547. o.

⁵ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, 177. o.

mint *hübrisz*: öntudat és önhittség is egyben. Készülhet a görög mintájú nemzeti sorstragédia.

Ami a magyar nyelv győzelmével előállott kolonialista kockázatot illette, Horváth János nem húnyt szemet: „Előrelátható, hogy az ekként kialakult érzelmi egységre nézve mily veszedelmet jelentett egyelőre a latin kiszorítása s a nemzeti nyelvvel való helyettesítése; s tudjuk is elkerülhetetlenné vált következményét: a nemzetiségi kérdés fölvetődését s kiélesedését.”⁶

Horváth János szerint *a magyar irodalom történeti fogalma* koronként változik, fokozatosan szűkül: „Wallaszky felfogása szerint a magyar irodalomtörténet mindent felölel, mit valaha magyarországi ember írt[...] Az utána következők [...] szűkebbre szabják a feldolgozandó kört, s így az elméletben elismert ‘egyetemes’ magyar irodalomtörténet mellett, illetőleg azon belül, egy szorosabb értelemben vettnek a fogalma alakul ki, mely maga is fokozatosan szűkebbre szorul. Pápaynál a magyar nyelvű irodalmat jelenti; Toldynál már csak az olyan magyar nyelvűt, mely egyúttal megnyilatkozása a nemzeti szellemnek; Beöthynél végül a nemzeti szellemnek művészi megnyilatkozásait. A fejlődés fokozatai tehát ezek: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi. Minden utóbbi fokozat a megelőzőnek szűkítése”.⁷

A változás tétje az első szűküléskor volt a legnagyobb. Amikor a „magyarországi” a „magyar nyelvűre” szűkült. A tét shakespeare-i volt: „Az országunkat egy nyelvért!” Nyertünk. Mondják, a riadalomban egy Herder nevű bukmékernek is szerepe volt.⁸

Mindez nem Pápay, Toldy vagy éppen Horváth János fogalomalkotásán múlt, inkább a nagyhatalmi viszonyokon. De: *nemzetsors* lett. Magyarul, magyarként nem volt más választás. Jól látta

⁶ I. M., 176. o.

⁷ I. m., 16. o. – A szóban forgó munkák: Paulus Wallaszky: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*, 1785; Pápay Sámuel: *A magyar Literatura Esmérete*, 1808; Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*, 1851-55; Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kistükre*, 1896.

⁸ Vö.: Pukánszky Béla: „Herder intelme a magyarsághoz”, *Egyetemes Philologiai Közlemények* 1921, 35-39, 83-90. o – Dümmerth Dezső: „Herder Jóslata és forrásai”, *Filológiai Közlemények* 1963, 181-183. o.

Horváth János – részben Concha Győző és Szekfű Gyula nyomán⁹ –, hogy a demokratikus-plebejus tendencia és a magyar nyelv programja egy egységet alkotott. S akaratlanul is ráérezett a veszélyre: ez a fejlemény – lényegében egy új, modern nemzet léte – nem tudott elválni a *rendi* nemzet-gondolattól. A rendi nemzet gondolatához kötött *országtól* vált meg. S utóbb a Szent Korona országának mi maradt? A szent korona, a magyar nyelv mint államnnyelv s mint a lakosság abszolút többségének anyanyelve, és a magyar irodalom *határok nélkül magyar* történetisége.

Láttuk, Horváth János irányt szabó értelmezésében a *magyar irodalom történeti fogalmának* fejlődése csak végső fázisában jut el a *művészség* igényéhez, akkor is a „nemzeti szellemű” jelzővel korlátozva. Ami Beöthynél „a nemzeti szellemnek művészi megnyilatkozása”, ez a speciálisan *magyar* művészség, az Horváth Jánosnál a Gyulaitól öröklött „nemzeti klasszicizmus”, ez a Petőfi és Arany nagyságát ízlés- és stíluseideológiává redukáló ideáltípus. Ennek hol színvonalas, hol a „perzekútor esztétika” kifejezéssel jól jellemzett képviselője – Gyulaitól Horváth Jánosig – szembekerült az újabb magyar nyelvű, művészileg értékes irodalommal: előbb Vajdával, Reviczkyvel, Komjáthyval, majd mindazzal, amit Ady, a *Nyugat*, majd a *Nyugat*-hagyomány jelentett. Az irodalmi modernizáció volt a tét. A verseny hamar eldőlt. Horváth János az 1920-as évek közepén beismerte, hogy „a leginkább klasszikusnak mondható, mérsékelt változatot a [XIX.] század végső évtizedeiben már nem képviselte primer tekintélyű költői gyakorlat”¹⁰, s hogy „a klasszicizmus eleven irodalmi gyakorlatból mindinkább tanná, dogmává merevült”.¹¹

Az organikus, teleologikus, „benszülöttségre” alapozott nemzetközpontú irodalomtörténeti felfogással szemben az Európa- illetve világirodalom-centrikus – „nyugatos” – irodalomtörténet-felfogást mindenekelőtt Babits és Szerb Antal képviselte. Ez az européer, ill. nyugatos típus azonban (kivéve Babits *Európai irodalomtörténetét*) szintén a „magyarországiság” *versus* „magyar nyelvűség” által megszabott

⁹ Horváth János hivatkozásai: Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*, Olcsó Könyvtár, Budapest 1885; Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, Budapest 1917.

¹⁰ I. m., 354. o.

¹¹ I. m., 355. o.

kereteken belül érvényesült, korrekatív funkciója volt, de univerzumát a „nagy nemzeti elbeszélés” hagyománya jelölte ki.

A szó, illetve az írás *művészetére* szorítókozó irodalomfogalmat és az európai régióra transzponált *világirodalom-centrikus* irodalomfelfogást Babits Mihály *Az Európai irodalom történetében* jelenítette meg. Ez a Horváth János-féle magyar irodalomfejlődés teljes és koncepciózus ellenképe. Erre tapintott rá Gyergyai Albert kortársi értékelése: „Lehetnek oly szintézisek, amelyek mintegy kitágítva Horváth János magyar irodalomtörténeti elvét, az egész világirodalom életét is az irodalmi tudatosodás fejlődése szerint taglalják. [...] Ha az európaiságnak sokat vitatott s máig sem tisztázott fogalmából indulunk ki, elgondolhatunk oly irodalomtörténetet, amely a nemzeti értékek felett az egyetemes értékeket hangsúlyozná.”¹²

Utóbb Németh G. Béla szintén az *egyetemes* és a *nemzeti* elem egységét, s az előbbi strukturális elsőbbségét húzta alá: „Babits úgy érezte, századában a két elemet mesterségesen szétválasztották, s az elválasztót, a másodlagost nemcsak szembe, de fölébe is helyezték az elsődlegesnek, a közös lényegnek, az egybekapcsolónak, sőt, szinte kizárólagossá tették azt. Ez volt tapasztalata a századelő francia nacionalistáiról, ez a Duna-medence magyar és nem magyar sovínisztáiról, főleg pedig ez az előretörő nácizmus hirdetőiről; és ez volt ezek tudatos vagy öntudatlan hazai rokonairól. 'Világcsászárság' – írta le a szimbolikus értelmű szót vágyakozva nemegyszer, értve rajta a népek ama szabad testvéri egységét és önkéntes közösségét, melyet a két nagy háború előtt, alatt és után annyian óhajtottak, kivált épp a sokat szenvedett és sokszor kijátszott közép-európai népek legjobbjai.”¹³

3. A jelenkori irodalomtörténet-kutatás regionális-nemzeti önmegvalósító és regionális-nemzeti egyeztető trendjeinek tétjei

A nemzeti irodalom egyik latin-amerikai fejlődéssémáját Roberto Fernández Retamar idézte a *Helikon* latin-amerikai számában a perui José Carlos Mariátegui tollából: „A modern irodalmi – s nem szociológiai – elmélet három periódust különböztet meg egy nép *irodalmának normális* fejlődésében: a gyarmati, a kozmopolita és a nemzeti periódust. Az első

¹² Gyergyai Albert: „Babits irodalomtörténete”, *Nyugat* 1934, 14-15. sz.

¹³ Németh G. Béla: „Világkép és irodalomfelfogás Babits irodalomtörténetében”, in uő. *Századutóról – századelőről*, Magvető, Budapest 1985, 260-261. o.

időszakban e nép irodalmilag nem több, mint egy másik gyarmata, alárendeltje. A második periódusban különféle irodalmak elemeit asszimilálja egyidejűleg. A harmadikban árnyalt kifejezésre jut saját személyisége és érzelme.”¹⁴ A Dél-Amerikában vagy Afrikában honos irodalomtörténet-elméletek nagy része az Európa- és Észak-Amerika-centrikus világirodalmi kánon ellen fordul, megtagadja annak klasszikusait, azt állítja, hogy a rájuk alapozott nevelés-oktatás a helyi nemzeti közösségeket traumatizálja, kisebbségi érzést kelt bennük. S ez, mint tudjuk, elősegíti az „öngyarmatosítást”.

A nemzeti szempont túltengését korigálja a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság Kelet-Közép-Európa irodalmi kultúráinak történetét kutató munkacsoportja. Elméleti problémáikat Marcel Cornis-Pope és John Neubauer összegezte. Megállapították, hogy minden nemzeti irodalomtörténet-folyamatban egymással teljesen analóg fázisok vannak: szövegelemlek feltárása (esetenként hamisítása), középkori szövegek felélesztése, nyelvújítás, a nemzet nagy költőinek kanonizálása, s végül valamennyi elem egyetlen *nagy elbeszélésbe* foglalása. „Ezekben a nagy elbeszélésekben a nemzet a kollektív hős, illetve a 'logikai alany'. Születését, növekedését, érlelődését és hanyatlását szerves fejlődésként adják elő, minden újabb fázis az előzőből következik.”¹⁵ Felsorolják az ilyen történet irodalmi műfajokat utánzó típusait: egyfajta isteni színjáték, fejlődésregény, sorsdráma, egy nemzet golgotája. Döntő követelmény a történet egységét fenyegető részek elhallgatása vagy kihagyása, mivel mint írják, „Ernest Renan észrevétele szerint [...] a közös emlékekkel egyenértékű a kollektív amnézia. A nemzetépítés lényeges eleme: elfelejtkezni a történelmi tévedésekről, s egyáltalán mindenről, ami folt a nemzet dicsőséges önarcképén.”¹⁶

A tervezet szerint a munkacsoport által kidolgozott közép-kelet-európai történelem szerkezete, ellentétben a tipikus nemzeti

¹⁴ Roberto Fernández Retamar: „A spanyol-amerikai irodalom elméletéhez” (ford.: Tímár László), *Helikon* 1999/3 sz., 339. o.

¹⁵ Marcel Cornis-Pope – John Neubauer: *Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections*, ACLS Occasional Paper, No. 52, American Council of Learned Societies, New York 2002, 15. o.

¹⁶ Uo. – A Renan-utalás: Ernest Renan: „Qu'est-ce qu'une nation?” (1882), *Oeuvres Complètes*, Callman-Lévy, Paris, vol. I (1947), 887-906. o.

történelmekével, nem lehet kauzális, organicista és teleologikus. A „mikrotörténet” a kulcsfogalma ennek az újfajta történetiségnek, azaz az olyan jól lokalizált történet, amely semmiképp sem tekinthető „egy átfogó organikus rendszer szimbólumának vagy szinekdochéjának”.¹⁷

Ez a terv nem utópia. A térség 120 komparatista kutatója mintegy 200 dolgozattal vesz részt benne. Talán az az elképzelés sem utopisztikus, hogy dekonstruálhatók a nemzeti identitások törzsi idólumai, s hogy szorosabb vizsgálat kiderítheti a látszólag sebezhetetlenül ép, tiszta, egynemű konstrukciók hibrid-jellegét. A kötet szerzői nem megszüntetni akarják a nemzeti irodalom fogalmát és tudatát, hanem kiegészíteni. Felfedezik a kisebbségi, a transznacionális irodalmakat (pl. a kelet-közép-európai német és jiddis irodalmat). Egészében „re-dialogizálják” a térség irodalmát. A XIX. századtól örökölt különböző rendű-rangú nacionalizmusok ugyanis – így látják – a nemzeti irodalomkutatást mindenütt egyoldalú, elzárkózó, párbeszédre képtelen helyzetbe juttatták.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy egyes posztkolonialista és egyéb (feminista, afro-amerikanista) törekvések továbbra is a XIX. századi teleologikus narratívában, a „makrotörténetben” látják a nemzeti, regionális vagy egyéb identitás elérésének az eszközét.¹⁸

Folynak a nemzetiségi, nemzeti, soknemzeti, nemzetekfölötti, regionális, globális derbik. A tétek magasak.

¹⁷ Uo.

¹⁸ „Despite remarkable exceptions, this narrative [the nineteenth-century teleological narrative of national history] is still being used by postcolonial literary historians, not to mention those writing the literary histories of women, gays, lesbians, Afro Americans, and the list could go on.” Linda Hutcheon: „Postcolonial witnessing – and beyond: Rethinking literary history today”, *Neohelicon* 30 (2003) 1, 13. o.